

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Науковий юридичний журнал

Заснований у 1993 році
Періодичність випуску – 4 номери на рік

Том 32, № 2
2025

Харків
«Право»
2025

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 30 червня 2025 р.)*

*Науковий юридичний журнал
«Вісник Національної академії правових наук України» внесено до:
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 24 лютого 2025 р. № 349)
Реєстру суб'єктів у сфері друкованих медіа – Ідентифікатор медіа R30–02413
(рішення Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 21 грудня 2023 р. № 1799)
Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща) (з 2016 р.)*

Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: В. Журавель та ін. – Харків : Право, 2025. – Т. 32, № 2. – 296 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець:

Національна академія правових наук України

Відповідальний за випуск

В. Журавель

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Гигорія Сковороди, 70,
Національна академія правових наук України.

Офіційний сайт: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprnua@ukr.net

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

JOURNAL

OF THE NATIONAL ACADEMY
OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Scientific Legal Journal

Founded in 1993

Periodicity – 4 issues per year

Volume 32, Issue 2
2025

Kharkiv
«Pravo»
2025

UDC 34

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2>

ISSN 1993-0909

E-ISSN 2663-3116

*Recommended for publication by the academic Council
Yaroslav Mudryi National Law University
(Protocol No. 12 dated 30 June 2025)*

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine is included in:

List of specialized scientific publications of Ukraine on legal sciences

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated February 24, 2025 No. 349)

Register of entities in the field of print media – Media identifier R30–02413

(decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting
dated December 21, 2023 No. 1799)

International scientometric database

Index Copernicus International (Poland) (since 2016)

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine / editorial board:
V. Zhuravel et al. – Kharkiv : Pravo, 2025. – Vol. 32, № 2. – 296 p.

The founders:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

Publisher:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Responsible for the release of

V. Zhuravel

The Editorial Board address: 61024, Kharkiv, 70 Hryhoriia Skovorody St., National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Official website: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprunu@ukr.net

© 2025 National Academy of Legal
Sciences of Ukraine

НАУКОВА РАДА

Вячеслав Борисов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова наукової ради) (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Юрій Барабаш – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валентина Борисова – кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Гарашук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Голіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вячеслав Комаров – кандидат юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Крупчан – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Україна);

Микола Кучерявенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Міністерство юстиції України, Україна);

Василь Лемак – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Сергій Максимов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олена Орлюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», Україна);

Володимир Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Україна);

Сергій Прилипка – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

В'ячеслав Рум'янцев – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Олександр Святоцький – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Видавництво «Право України», Україна);

Анатолій Селіванов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Інна Спасибо-Фатєєва – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Тихий – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Михайло Шульга – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир Журавель – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Олександр Бандурка – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Наталія Кузнецова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Флауіс-Антоній Байас – професор (Бухарестський Університет, Румунія);

Владислава Батиргарєєва – доктор юридичних наук, професор (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вільям Еліот Батлер – професор (Школа права, Університет штату Пенсильванія, США);

Юрій Баулін – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Серджио Биешу – доктор юридичних наук, професор (Факультет права, Молдавський державний університет, Молдова);

Станіслав Бука – професор (Балтійська міжнародна академія, Латвія);

Єрмек Бурібасєв – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Олександр Буханевич – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Міністерство юстиції України, Україна);

Чаба Варга – професор (Інститут правових досліджень, Угорська академія наук, Угорщина);

Марина Великанова – доктор юридичних наук, доцент (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Анатолій Гетьман – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Євген Гетьман – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Андрій Гриняк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Костянтин Гусаров – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Гуторова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна);

Томас Дауліс – професор (Вільнюський державний університет, Литва);

Руслан Джабраїлов – доктор юридичних наук, професор (Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України», Україна);

Ольга Дмитрик – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Оксана Капліна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Фархад Карагусов – доктор юридичних наук, професор (Інститут приватного права Каспійського університету, Республіка Казахстан);

Емануель Кастелляран – професор (Університет Страсбурга, Франція);

Танел Керікмає – професор (Школа права, Талліннський технічний університет, Естонія);

Рольф Кніпер – професор (Університет Гете, Німеччина);

Тетяна Комарова – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олексій Кот – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Олена Кохановська – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Райнер Кульмс – професор (Інститут іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка, Німеччина);

Дмитро Лук'янов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Вища рада правосуддя, Україна);

Снґоле Матюльсне – професор (Університет імені Миколаса Ромеріса, Литва);

Катерін Меа – професор (Лісабонський університет, Португалія);

Василь Настюк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Оніщенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Олександр Петришин – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Світлана Серьогіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, Україна);

Ізабела Скомєрська-Муховська – професор (Лодзинський університет, Польща);

Олександр Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Жанна Хамзіна – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Галія Чанишева – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний університет «Одеська юридична академія», Україна);

Віктор Шевчук – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валерій Шенітько – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Ханс-Іоахім Шрамм – професор (Інститут Східного права Університету технології, бізнесу і дизайну, Німеччина);

Раймундас Юрка – професор (Університет Миколаса Ромеріса, Литва).

SCIENTIFIC COUNCIL

Viacheslav Borysov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Scientific Council) (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Barabash – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valentyna Borysova – Phd (Law), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Garashchuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Golina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Viacheslav Komarov – Phd (Law), Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Krupchan – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykola Kucheriavenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Ministry of Justice of Ukraine, Ukraine);

Vasyl Lemak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Sergii Maksymov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Olena Orlyk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The State Organization «Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovation», Ukraine);

Volodymyr Pylypchuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine», Ukraine);

Sergii Prylypko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Viacheslav Rumiantsev – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Sviatotskyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Publishing House «Law of Ukraine», Ukraine);

Anatolii Selivanov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Inna Spasybo-Fateieva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Tykhyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykhailo Shulga – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

EDITORIAL BOARD

Volodymyr Zhuravel – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Editorial Board) (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Bandurka – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Nataliia Kuznietsova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Flavius-Antoniui Baias – Professor (University of Bucharest, Romania);

Vladyslava Batyrgareieva – Doctor of Law, Professor (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine);

William Eliot Butler – Professor (School of Law, University of Pennsylvania, USA);

Yurii Baulin – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Sergiu Băieșu – Doctor in Law, University Professor (Faculty of law of Moldova State University, Moldova);

Stanislav Buka – Professor (Baltic International Academy, Latvia);

Yermek Buribayev – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Oleksandr Bukhanevych – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Ministry of Justice of Ukraine, Ukraine);

Csaba Varga – Professor (Institute of Legal Studies, Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Maryna Velykanova – Doctor of Law, Associate Professor (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Anatolii Getman – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Yevhen Hetman – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Andriy Hryniak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Konstantyn Gusarov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Nataliia Gutorova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Tomas Davulis – Professor (Vilnius State University, Lithuania);

Ruslan Dzhabrailov – Doctor of Law, Professor (State organization V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olga Dmytryk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oksana Kaplina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Farkhad Karagusov – Doctor of Law, Professor (Institute of Private Law of Caspian University, Republic of Kazakhstan);

Emanuel Castellarin – Professor (University of Strasbourg, France);

Tanel Kerikmäe – Professor (School of Law, Tallinn Technical University, Estonia);

Rolf Knieper – Professor (Coethe University Frankfurt, Germany);

Tetyana Komarova – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksii Kot – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olena Kokhanovska – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Rainer Kulms – Professor (Max Planck Institute of the foreign and international private law, Germany);

Dmytro Lukianov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (High Council of Justice, Ukraine);

Snieguolė Matulienė – Professor (University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Catherine Maia – Professor (University of Lisbon, Portugal);

Vasyl Nastyuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Natalia Onishchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Petryshyn – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Svitlana Serohina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of State Building and Local Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Isabela Skomerska-Mukhovska – Professor (University of Lodz, Poland);

Oleksandr Skrypniuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Zhanna Khamzina – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Galiya Chanyшева – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National University «Odesa Legal Academy», Ukraine);

Viktor Shevchuk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valerii Shepitko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Hans-Joachim Schramm – Professor (Institute of Eastern Law of the University of Technology, Business and Design, Germany);

Raimundas Jurka – Professor (University of Mykolas Romeris, Lithuania).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

МЕРНИК А. М. Тенденції розвитку системи права в сучасних умовах	15
САМБОР М. А. Право на свободу мирних зібрань крізь призму верховенства права: зміст, конвергенція зв'язку.....	28
ЧЕПКОВА К. О. Юридична конструкція правового статусу дитини під час збройного конфлікту	51

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ЯРМИШ О. Н., ГРЕЧЕНКО В. А. Боротьба з пияцтвом без перспективи стати переможцями (правові та організаційні аспекти протидії пияцтву в УРСР у 1960-ті рр.).....	69
---	----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОНАВСТВО. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

УСТИМЕНКО В. А., ДЖАБРАІЛОВ Р. А., ГУДІМА Т. С., СЕРЄБРЯК С. В. Принцип верховенства права як засіб утвердження фундаментальних цінностей: погляд крізь призму права ЄС та практики ЄСПЛ	87
--	----

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

ВІННИК О. М. Сучасна економіка (цифрова, циркулярна, сталого розвитку, економічний гарант національної безпеки): проблема правозабезпечення	115
ГЕТЬМАН Є. А., ШЕВЕРДІНА В. І. Обмеження трудових прав людини і громадянина у зв'язку із запровадженням у країні особливого правового режиму	128
КУЛАГІН Д. О. Генеza становлення енергетичного права України як окремої галузі права	138

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

ТУЛЯКОВ В. О.

Транснаціональне кримінальне право та динаміка кримінальної політики 157

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

ШУМИЛО М. Є., КУЗНЕЦОВ В. В.

Належність доказів чи належність доказівних фактів у вітчизняному кримінальному процесі: до якого ж берегу пристати? 178

СИВОДСІД І. С.

Типові слідчі ситуації при розслідуванні кримінальних правопорушень на тимчасово окупованих територіях України 198

ЮРИДИЧНА ОСВІТА

ВЕРЕША Р. В.

Інновації та перспективи розвитку сучасної правничої освіти в умовах глобальних викликів 220

СКРИПНЮК О. В., БЕЗЗУБОВ Д. О.

Наукова спадщина В. М. Корецького в контексті функціонування правових інститутів міжнародної безпеки: до 135-річчя від дня народження фундатора української правової науки Володимира Михайловича Корецького 245

ПОНОМАРЕНКО Ю. А., БАУЛІН Ю. В., БОРИСОВ В. І.,
ДЕМИДОВА Л. М., ТЮТЮГІН В. І.

Наукова спадщина академіка В. В. Сташиса в сучасному кримінально-правовому дискурсі 260

СКРИПНЮК О. В.

Пам'яті людини, фундатора юридичної науки та освіти, громадського діяча 276

РЕЦЕНЗІЇ

ЖУРАВЕЛЬ В. А.

Рецензія на монографію «Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні», підготовлену А. В. Коваленком 286

ЧОРНОУС Ю. М.

Рецензія на монографічне дослідження Тюленева Сергія Анатолійовича «Теоретичні та практичні основи криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством» 289

CONTENTS

LEGAL THEORY AND METHODOLOGY

MERNYK A. M. Trends in the Development of the Legal System in Modern Conditions	15
SAMBOR M. A. The Right to Freedom of Peaceful Assembly Through the Prism of the Rule of Law: Content, Convergence of Relationship	28
CHEPKOVA K. O. Legal Construction of the Legal Status of a Child during Armed Conflict.....	51

CONSTITUTIONAL LAW. DEVELOPMENT OF UKRAINIAN STATESHIP

YARMYSH O. N., GRECHENKO V. A. Legal and Organizational Aspects of the Fight Against Drunkenness in the Ukrainian SSR in the 1960s	69
--	----

INTERNATIONAL LAW. COMPARATIVE LAW. EUROPEAN INTEGRATION

USTYMENKO V. A., DZHABRAILOV R. A., HUDIMA T. S., SIERIEBRIAK S. V. The Principle of the Rule of Law as a Means of Upholding Fundamental Values: a Perspective Through the Lens of EU Law and ECHR Case Law	87
---	----

PROBLEMS OF PRIVATE LAW

VINNYK O. M. Modern Economy (Digital, Circular, Sustainable Development, Economic Guarantor of National Security): the Problem of Legal Regulation	115
HETMAN Ye. A., SHEVERDINA V. I. Restrictions of Human and Citizen Labor Rights in Connection with the Introduction of a Special Legal Regime.....	128
KULAGIN D. O. Genesis of the Formation of Energy Law of Ukraine as a Separate Branch of Law	138

CRIMINAL LIABILITY

TULIAKOV V. O. Transnational Criminal Law and Dynamics of Criminal Policy	157
--	-----

PROBLEMS OF PREVENTION AND FIGHTING OF CRIME

SHUMYLO M. Ye., KUZNETSOV V. V. Evidence Affiliation or Evidentiary Facts Affiliation in Domestic Criminal Proceedings: which Shore Should we Seek?	178
SYVODIED I. S. Typical Investigative Situations in the Investigation of Criminal Offenses in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine	198

LEGAL EDUCATION

VERESHA R. V. Innovations and Development Prospects of Modern Legal Education in the Context of Global Challenges	220
SKRYPNIUK O. V., BEZZUBOV D. O. The Scientific Heritage of V. M. Koretski in the Context of the Functioning of Legal Institutes of International Security: to the 135-th Anniversary of the Birth of the Founder of Ukrainian Legal Science Volodymyr Mykhaylovych Koretski	245
PONOMARENKO Yu. A., BAULIN Yu. V., BORYSOV V. I., DEMYDOVA L. M., TIUTIUHIN V. I. The Scientific Heritage of Academician V. V. Stashis in Modern Criminal Law Discourse	260
SKRYPNIUK O. V. In Memory of a Man, Founder of Legal Science and Education, Public Activist	

REVIEWS

ZHURAVEL V. A. Review to the Monograph «The Forensic Doctrine on the Collection, Examination and USE of Evidence in Criminal Proceedings» Prepared by A. Kovalenko	286
CHORNOUS Iu. M. Review of a Monographic Study Tyuleneva Serhia Anatoliyovycha «Theoretical and Practical Fundamentals of Criminalistic Assurance of the Investigation of Criminal Offenses Related to Raiding»	289

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 342.1

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-15>

Анастасія Муслімівна Мерник

Кафедра теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРАВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті наголошується на тому, що система права завжди намагається перебувати в актуальному стані у відношенні до розвитку суспільства. Визначальна роль у цьому належить законодавцю, який на основі потреб юридичної практики та суспільства здійснює правотворчість, ґрунтуючись на принципі оперативності, тобто підтриманні національного законодавства в актуальному стані, розроблення та прийняття нових законів у випадку необхідності, внесення змін, доповнень до старих нормативно-правових актів за наявності потреб, а також скасування неактуальних та непотрібних актів або їх окремих положень. У рамках статті ставиться ціль розглянути різні тенденції розвитку права в сучасних умовах. Одним із найбільших процесів, що характерний в основному для всього світу з 90-х років ХХ ст., є глобалізація. Глобалізація у свою чергу є складним та багатограним поняттям, оскільки він охоплює не лише сферу права. Це поняття використовується для позначення сучасної форми міждержавних відносин, що характеризується поширенням взаємозалежності між країнами в економічній, політичній, культурній, правовій та інших сферах практично на всю землю кулю. Вивчається прояв глобалізації в праві у формі правової конвергенції. Наголошується на тому, що конвергенція є процесом, унаслідок якого в певних неспоріднених елементів між собою з'являються однакові ознаки. А правова конвергенція – симбіоз правових систем певних держав, що відбувається на основі факторів, які можуть як заважати цьому процесу, так і навпаки сприяти. Ці фактори знаходяться не лише в правовій сфері, такими факторами можуть виступати, наприклад, певні соціально-економічні або політичні чинники, зокрема, інтереси політичної еліти. За результатом дослідження зроблено висновок, що важливого значення набуває аналіз правового характеру глобалізації, оскільки вона також охоплює й сферу права. Найбільшим проявом глобалізації в праві є правова конвергенція. Конвергенція – процес, унаслідок якого в певних неспоріднених елементів між собою з'являються однакові ознаки. Глобалізація як великий процес у свою чергу зумовлює інші процеси в сфері права – уніфікацію, стандартизацію, гармонізацію, адаптацію, реценцію, апроксимацію. Вони ж у свою чергу є засобами реалізації глобалізації.

Ключові слова: система права, правова система, глобалізація, конвергенція.

Anastasiia M. Mernyk

Department of Theory and History of Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE LEGAL SYSTEM IN MODERN CONDITIONS

Abstract. *The article emphasizes that the legal system always tries to stay up to date with the development of society. The decisive role in this belongs to the legislator, who, based on the needs of legal practice and society, carries out lawmaking, based on the principle of efficiency, that is, maintaining national legislation up to date, developing and adopting new laws if necessary, making changes, additions to old regulatory legal acts if necessary, and also canceling irrelevant and unnecessary acts or their individual provisions. The article aims to consider various trends in the development of law in modern conditions. One of the largest processes, which is characteristic mainly for the whole world since the 90s of the twentieth century, is globalization. Globalization, in turn, is a complex and multifaceted concept, since it covers not only the sphere of law. This concept is used to denote the modern form of interstate relations, characterized by the spread of interdependence between countries in the economic, political, cultural, legal and other spheres practically throughout the globe. The manifestation of globalization in law in the form of legal convergence is studied. It is emphasized that convergence is a process as a result of which certain unrelated elements appear to have the same features. And legal convergence is a symbiosis of the legal systems of certain states, which occurs on the basis of factors that can both hinder this process and, conversely, promote it. These factors are not only in the legal sphere, such factors can be, for example, certain socio-economic or political factors, in particular, the interests of the political elite. The result of the study concluded that the analysis of the legal nature of globalization is of great importance, since it also covers the sphere of law. The greatest manifestation of globalization in law is legal convergence. Convergence is a process as a result of which certain unrelated elements have the same characteristics. Globalization as a large process in turn determines other processes in the field of law – unification, standardization, harmonization, adaptation, reception, approximation. They, in turn, are the means of implementing globalization.*

Keywords: *legal system, legal system, globalization, convergence.*

ВСТУП

Право – це велике соціальне явище, що утворилося внаслідок поступової еволюції соціуму, багато в чому будучи обумовленим його потребами в упорядкуванні поведінки між людьми, а також у регулюванні відносин, що виникали між представниками суспільства [1, с. 30]. Упродовж багатьох років право не стояло на місці, а продовжувало розвиватися разом із суспільством, відповідаючи вимогам та забезпечуючи його потреби. Внаслідок цього за великий проміжок часу найголовніший соціальний регулятор набув громіздкого й об’ємного характеру, що викликало потребу в його впорядкуванні, структуруванні, приведенні до зро-

зумілого, зручного для використання стану. Це спричинило поштовх, завдяки якому спільними зусиллями юристів-науковців протягом багатьох років була створена концепція структури права, яка використовується та є актуальною й сьогодні. Тому детальне та правильне дослідження всіх проблем відповідного питання є одним із завдань теорії права та має першочергове значення для юридичної практики, оскільки структура права насамперед використовується законодавцем для розроблення нормативно-правових актів.

У сучасній юридичній науці існує багато думок та підходів до визначення поняття системи права [2, с. 70]. І хоча плюралізм думок – це добре, але завжди існує інший бік. У цьому випадку це негативно впливає на стан дослідження у вітчизняній юридичній науці відповідного поняття, оскільки думки науковців розділяються, утворюється багато напрямків стосовно цього питання, що призводить до суперечностей, які у свою чергу ускладнюють процес дослідження. Зокрема це суперечить самій сутності права, основні поняття, категорії та явища якого повинні бути єдиними, уніфікованими та зрозумілими для всіх членів суспільства.

Основною властивістю системи права є її динамізм [3, с. 166]. Ця характеристика означає, що система права не стоїть на місці, а здійснює оперативне реагування на виникнення нових, зміну та доповнення старих суспільних відносин, здійснюючи правове регулювання або вносячи відповідні зміни до застарілих норм права. Тобто система права завжди намагається перебувати в актуальному стані у відношенні до розвитку суспільства [4, с. 32]. Визначальна роль у цьому належить законодавцю, який на основі потреб юридичної практики та суспільства здійснює правотворчість, ґрунтуючись на принципі оперативності, тобто підтриманні національного законодавства в актуальному стані, розроблення та прийняття нових законів у випадку необхідності, внесення змін, доповнень до старих нормативно-правових актів за наявності потреб, а також скасування неактуальних та непотрібних актів або їх окремих положень.

Сучасні тенденції в розвитку системи права пов'язані з глобалізаційними процесами [5, с. 79], якими позначаються процеси зближення, взаємопроникнення держав та їх правових систем, унаслідок чого відбувається посилення залежності держав одна від одної. Глобалізація – процес багатогранний, охоплюючи різні сфери суспільного життя, має особливе значення для правової сфери. Він зумовлює розширення предмету правового регулювання, універсалізацію законодавства та дозволяє об'єднати спільні зусилля, які будуть спрямовані на захист, упровадження, вдосконалення демократії, верховенства права, справедливості, рівності, гуманізму, свободи, прав людини та інших правових цінностей, які стали надбанням нашого цивілізованого суспільства.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Про значимість та важливість досліджуваної тематики свідчить кількість науковців та їх праць із приводу структури права. Зокрема, дослідженнями займалися

такі вчені-правознавці: О. Адамова [6], О. Галета [7, с. 14], Т. Дашковська [8, с. 90], Л. Добробог [4], Л. Заморська [9, с. 11], О. Миколенко [10, с. 204], М. Цвік [11], С. Погребняк [12, с. 3–17], Н. Левицька [13, с. 32–34], Є. Євграфова [14, с. 248–254], О. Сидоренко [15], М. Хаустова [16], А. Мерник [17, с. 109–107]. Слід наголосити, що дослідженню окремих аспектів цієї проблематики приділяли увагу юристи ще давніх часів, а саме римські вчені-юристи: Гай, Павло, Ульпініан, Юстиніан тощо.

Так, О. Адамова досліджувала інститут права, як складовий елемент його структури. Авторка наголошує, що правові інститути, можуть бути простими та складними. Складними вони вважаються в тих випадках, коли в їх структурі виокремлюються ще дрібніші правові утворення – субінститути або їх ще називають тубінститутами. Субінститути у свою чергу є відокремленою групою специфічних правових норм у межах правового інституту. При цьому при розмежуванні інституту права та субінституту слід виходити не з предмету, а методу правового регулювання. Ті групи норм, які користуючись власним методом, крім галузевого, а у відповідних випадках підгалузевого, а також метод якого-небудь інституту права, повинні розглядатися як його субінститути [6].

О. Галета у своїй науковій роботі систематизує та інкорпорує погляди українських учених стосовно визначення поняття «підгалузь права» [7, с. 14]. Т. Дашковська акцентує увагу на співвідношенні норми матеріального та процесуального права, роблячи висновок що не слід ототожнювати процедурні правила всередині матеріального права з нормами процесуального права, бо матеріальні галузі права мають у своєму складі певні процесуальні (процедурні) норми для задоволення внутрішніх потреб матеріальної галузі, її самоорганізації, які не належать до структури та системи галузевих процесів [8, с.90].

Л. Добробог формулює визначення «системи права», під якою пропонує розуміти сукупність юридичних норм держави, й обумовлена економічним, соціальним устроєм структура права, що відображає внутрішню узгодженість та юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути права; і як об'єктивно існуюча внутрішня структура права, що склалася історично й обумовлена характером суспільних відносин, що регулюються [4, с. 30].

Л. Заморська виділяє групи ознак галузей права: загальні, індивідуальні, субстанціональні. Зокрема до загальних ознак авторка відносить: 1) нормативність – будь-яка галузь права складається з сукупності правових норм, які забезпечують її статус як правового явища; 2) зв'язок із державою – норми галузі права є результатом діяльності держави у формі правотворчості, вони виражають загальнодержавну волю, а галузь права певним чином обумовлена історичним типом державності, а зміст галузі залежить від форми держави та її інших якостей; 3) загальнообов'язковість – норми галузі права є загальнообов'язковими для всіх учасників відповідних правових відносин, а у певних випадках їх виконання може забезпечуватися державним примусом; 4) формальна визначеність – норми галузі права оформлюються в нормативно-правових документах або інших дже-

релах права. Під субстанціональними ознаками галузей права авторка пропонує розуміти такі властивості, які належать галузі права як елементу системи права. Простіше кажучи, до субстанційних ознак галузі права можна віднести її типову належність, а також місце в системі права. А групу індивідуальних ознак галузі права складають такі, які виходять із принципів, джерел, функцій, методів, внутрішньої структури галузі, її місця в системі права [9, с. 11].

Заслуговує на увагу класифікація галузей права О. І. Миколенка, який виходить із того, що класифікувати галузі права потрібно залежно від того предмет чи метод має пріоритетне значення. Відповідно до цього він виділяє: 1) галузі, в об'єднанні яких більшу роль відігравав метод правового регулювання. Їх особливості виявляються в тому, що об'єднані та врегульовані ними суспільні відносини розкидані на всьому полі соціальної поведінки й збираються в предмет галузі права на тій підставі, що потребують юридично однорідних прийомів регулювання, і це легко проілюструвати на прикладі адміністративного, цивільного і кримінального права; 2) галузі, в об'єднанні яких більшу роль відігравав предмет правового регулювання. Їх особливості виявляються в тому, що вони регулюють специфічну сферу суспільних відносин, але використовують при цьому методи правового регулювання інших галузей права (методи адміністративного чи цивільного права); 3) галузі права, в яких одночасно брали участь як предмет, так і метод правового регулювання [10, с. 204].

С. Погребняк, досліджуючи підсистеми права, наголошує, що розподіл права на публічне та приватне за своєю давністю сягає часів давньоримських юристів. Спочатку такий поділ виник як спосіб вивчення права. Видатний римський юрист Ульпініан писав, що право вивчається у двох аспектах: публічному та приватному. Публічне право – це те, що належить до користі римської держави, а приватне право – те, що належить до користі окремих осіб. З тієї пори цей поділ є міцним набуттям юридичної думки, утворюючи безумовний базис наукової й практичної класифікації правових явищ [12, с. 4].

Бачимо, що тематика системи права та її структури є досить великою за обсягом. Науковці досліджували цю тематику як загалом, так і його окремі структурні елементи. Проте в межах цієї статті слід зупинитися саме на деяких особливостях системи права в сучасних умовах.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для здійснення дослідження було застосовано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові (аналізу, синтезу), приватні методи наукового пізнання, що застосовуються в галузях багатьох наук (порівняльний, кількісного й якісного аналізу), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий). Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання авторка використовувала на всіх етапах пізнавального процесу.

За допомогою методу аналізу розкриті характерні ознаки та вивчені окремі особливості правової системи, як більш ширшого поняття, ніж система права.

Порівняльний аналіз надав можливість виявити різні підходи до поняття «глобалізація». Так, глобалізація є складним і багатограним поняттям та охоплює не лише сферу права. Це поняття використовується для позначення сучасної форми міждержавних відносин, що характеризується поширенням взаємозалежності між країнами в економічній, політичній, культурній, правовій та інших сферах практично на всю земну кулю.

За допомогою методу узагальнення виділено фактори, які дозволяють подолати сучасні виклики впливу процесів глобалізації на вітчизняну систему права. Найбільшим проявом глобалізації в праві є правова конвергенція, як симбіоз правових систем певних держав, що відбувається на основі факторів, які можуть як заважати цьому процесу, так і навпаки сприяти. Ці фактори знаходяться не лише в правовій сфері, такими факторами можуть виступати, наприклад, певні соціально-економічні або політичні чинники, зокрема, інтереси політичної еліти.

Метод дедукції надав можливість на основі доктринальних поглядів науковців вивести загальний висновок щодо характерних ознак уніфікації права. Це процес приведення чинного права до єдиної системи, усунення розбіжностей та надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин.

Індуктивний метод пізнання норм міжнародного права та його джерел щодо прав людини в умовах сучасних глобалізаційних процесів надав можливість одержати загальний висновок щодо значення стандартизації для систем права окремих держав у сучасних умовах. Такий засіб спрямований як на посилення взаємодії між державами, уніфікації законодавства шляхом створення єдиних стандартів для країн-учасниць певної міжнародної спільноти. Особливо значення посідають міжнародно-правові стандарти, які закріплюються відповідно в міжнародно-правових актах та встановлюють вимоги, правила поведінки, моделі регулювання тих чи інших суспільних відносин.

Історичний метод пізнання посприяв розкриттю передумов формування Європейського Союзу, в якому однією з найважливіших інституцій є Європейський суд з прав людини, який, здійснюючи свою діяльність, формує судову практику. Саме ця судова практика, наприклад в Україні, визнається обов'язковою при розгляді та вирішенні судами певних справ, що свідчить про входження практики Європейського суду з прав людини до системи джерел права національної правової системи.

У статті застосовувалися також і спеціально-юридичні методи, зокрема формально-юридичний і системно-структурний, які було використано під час розробки та вивчення термінологічного апарату цієї роботи, а саме при з'ясуванні змісту категорій «правова система» та «система права», а також для розкриття особливостей таких дефініцій, як «конвергенція», «уніфікація», «стандартизація», «рецепція».

У роботі використовуються доктринальні джерела, що розкривають різні аспекти тенденції розвитку системи права в сучасних умовах.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Система права – це не замкнуте правове утворення в межах національної правової системи. Вона, як головний елемент правової системи, разом із нею піддається впливу зовнішніх чинників, під якими в межах статті розуміється процес глобалізації, що є характерним для останніх декількох років. Тому говорячи про тенденції розвитку системи права в сучасних умовах, слід виходити з правового поняття «правова система», аналізуючи на ньому процеси глобалізації як чинники розвитку системи права в сучасних умовах.

Потрібно виходити з правового поняття «правова система» для того, щоб розкрити сутність тенденцій у розвитку системи права в сучасних умовах. Правова система – це об'єктивно сформована, цілісна сукупність усіх правових явищ певного суспільства, взаємопов'язаних між собою та іншими соціальними явищами, яка відображає його правові особливості та цінності [17, с. 199].

Система права у свою чергу є одним із основних елементів правової системи, а точніше складовою, на якій вона ґрунтується. Тому для аналізу впливу глобалізації та пов'язаних із нею процесів потрібно виходити саме з правової системи, яка є правовим утворенням, явищем значно ширшим за обсягом. У свою чергу в межах правової системи саме система права є елементом, який першим найбільше зазнає впливу зовнішніх факторів і процесів, що достатньо обґрунтовує використання саме «правової системи» для розкриття відповідного питання.

Одним із найбільших процесів, що характерний в основному для всього світу з 90-х років ХХ ст., є глобалізація. Глобалізація у свою чергу є складним і багатогранним поняттям, оскільки він охоплює не лише сферу права. Це поняття використовується для позначення сучасної форми міждержавних відносин, що характеризується поширенням взаємозалежності між країнами в економічній, політичній, культурній, правовій та інших сферах практично на всю земну кулю. Основними чинниками глобалізації є науково-технічна революція, особливо розвиток світової системи інформації, поширення Інтернету, який зробив можливим миттєвий зв'язок між людьми в різних кінцях світу й усунув перешкоди на шляху розповсюдження будь-якої інформації. Це певний етап розвитку людської цивілізації, коли національні економіки вже не можуть нормально розвиватися в межах однієї держави, а міжнародні економічні зв'язки призвели до утворення транснаціональних корпорацій і глобальних (світових) ринків. Іншими словами, глобалізація являє собою комплексне геополітичне, гео економічне й геокультурне явище, яке здійснює потужний вплив на всі сторони життєдіяльності суспільств [15].

При цьому важливого значення набуває аналіз правового характеру глобалізації, оскільки вона також охоплює й сферу права. Найбільшим проявом глобалізації в праві є правова конвергенція. Конвергенція – процес, унаслідок якого в певних неспоріднених елементів між собою з'являються однакові ознаки. А правова конвергенція – симбіоз правових систем певних держав, що відбува-

ється на основі факторів, які можуть як заважати цьому процесу, так і навпаки сприяти. Ці фактори знаходяться не лише в правовій сфері, такими факторами можуть виступати, наприклад, певні соціально-економічні або політичні чинники, зокрема, інтереси політичної еліти.

Глобалізація як великий процес у свою чергу зумовлює інші процеси в сфері права – уніфікацію, стандартизацію, гармонізацію, адаптацію, рецепцію, апроксимацію. Вони ж у свою чергу є засобами реалізації глобалізації. Загально охарактеризуємо ці процеси.

Уніфікація права – процес приведення чинного права до єдиної системи, усунення розбіжностей та надання одноманітності правому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин. Зумовлена ускладненням суспільного життя і розвитком суспільних відносин. Сам процес уніфікації має місце при: утворенні нових держав, на території яких діють складові різних правових систем; формуванні єдиної правової системи союзних держав; у процесі зближення правових систем держав, які утворюють різні міждержавні об'єднання тощо. Тобто як можна помітити процес уніфікації права характерний насамперед при створенні міждержавних об'єднань, що є результатом процесу глобалізації. Створення єдиної системи, практики, норм, приведення до єдиного зразка систем права та загалом правової системи – все це здійснюється з метою більш тісної взаємодії між державами, інтеграції, взаємопроникненню елементів однієї держави в іншу, що сприяє посиленню взаємозалежності, взаємопов'язаності відповідних держав.

Наступним засобом глобалізації є стандартизація. Цей засіб пов'язаним із тим, що створюються стандарти (зразки, моделі) з різних правових питань. Такий засіб у свою чергу спрямований як на посилення взаємодії між державами, уніфікації законодавства шляхом створення єдиних стандартів для країн-учасниць певної міжнародної спільноти. Особливо значення посідають міжнародно-правові стандарти, які закріплюються відповідно в міжнародно-правових актах та встановлюють вимоги, правила поведінки, моделі регулювання тих чи інших суспільних відносин. При цьому міжнародні стандарти загалом устанавлюються в таких сферах: права людини, правосуддя, підприємницька діяльність, діяльність правоохоронних органів та органів прокуратури, поведження із засудженими, фінансової діяльності, інформаційної безпеки тощо. Також потрібно зауважити, що міжнародні стандарти, як правовий результат процесу глобалізації між певними правовими системи певних держав, можуть бути як обов'язковими, так і мати рекомендаційний характер. Якщо дотримання перших стандартів є обов'язком відповідних держав, то стандарти рекомендаційного характеру виконуються та забезпечуються завдяки авторитету міжнародного суб'єкта, що їх створив.

Глобалізація не охоплює лише сферу законодавства, вона також спрямовує свій вплив і на такі правові явища як система права, система джерел права. Внаслідок зближення правових систем різних держав змінюється система джерел

права. Так, наприклад, за умов глобалізації був створений Європейський Союз, в якому однією з найважливіших інституцій є Європейський суд з прав людини, який, здійснюючи свою діяльність, формує судову практику. Саме ця судова практика, наприклад в Україні, визнається обов'язковою при розгляді та вирішенні судами певних справ, що свідчить про входження практики Європейського суду з прав людини до системи джерел права національної правової системи. Також яскравим прикладом можуть бути міжнародно-правові акти, що укладаються різними державами. Відповідно до Конституції України міжнародні договори є частиною національного законодавства. У свою чергу Закон України «Про міжнародні договори» закріплює примат міжнародного права над національним у випадках, коли виникають між ними суперечності.

Як було зазначено, система права також зазнає впливу процесів глобалізації. Це проявляється в тому, що розширюється сфера правового регулювання. Взаємодіючи з країнами, які є представниками інших правових систем, національна правова система перехоплює досвід правового регулювання, зокрема нові галузі права. Зокрема на сучасному етапі формуються такі галузі права, які поки що не є характерними для нашої правової системи: ювенальне, аграрне, екологічне, медичне, космічне, підприємницьке, транспортне, торговельне, військове тощо.

Одним із засобів глобалізації є рецепція права, що безпосередньо впливає на розвиток правової системи, особливо на розвиток системи права. Взагалі рецепція права – це запозичення та засвоєння певних правових елементів, явищ, інститутів, принципів. Яскравим прикладом рецепції та її впливу на систему права є рецепція римського права. Завдяки цій рецепції в межах національної системи права можна казати про такі підсистеми як публічне та приватне право, а також багато інших правових явищ. Ще прикладом рецепції є положення Конституції України, які закріплюють те, що міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Тобто в даному випадку відбувається запозичення та впровадження норм наднаціонального права.

Як правове явище рецепція є найбільш затребуваним інструментом модернізації права [16]. У праві «рецепція» стосується процесу прийняття та включення однією правовою системою елементів іншої правової системи. Це може включати прийняття конкретних правових норм, концепцій або навіть цілих правових систем. Рецепція може відбуватися шляхом свідомого чи навмисного перенесення правових норм або шляхом поступового процесу впливу.

Ще одним засобом глобалізації є гармонізація – процес приведення до єдиних стандартів нормативної бази в межах національних правових систем, що забезпечує їх зближення в правотворчих, правозастосовних та інших сферах [16]. Гармонізація права – це процес узгодження правових систем та нормативних актів у різних юрисдикціях для підтримки транскордонної діяльності. Вона спрямована на зменшення розбіжностей та сприяння дотриманню однакових принципів у правотворчій та правозастосовній діяльності поза межами окремих держав.

Науковці виокремлюють ще такий спосіб глобалізації у сфері права як імплементація міжнародного права. Цей спосіб пов'язаний із сприйняттям, запозиченням та впровадженням норм міжнародного права. Імплементація норм міжнародного права фактично пов'язана з реалізацією міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні та здійснюється через передбачені в чинному законодавстві способи включення міжнародно-правових норм у національну правову систему.

Також слід наголосити на таких засобах процесу глобалізації як адаптація права та апроксимація. Адаптація права означає процес його постійної модифікації шляхом поступових змін чинних норм права для задоволення потреб суспільства, що постійно змінюються, забезпечуючи їх актуальність та ефективність. У контексті права «апроксимація» зазвичай стосується процесу узгодження національного законодавства із правилами іншого інституту, наприклад, міжнародного органу. Мета її здійснення – гармонізація правових баз та сприяння інтеграції.

ВИСНОВКИ

Система права завжди намагається перебувати в актуальному стані у відношенні до розвитку суспільства. Визначальна роль у цьому належить законодавцю, який на основі потреб юридичної практики та суспільства здійснює правотворчість, ґрунтуючись на принципі оперативності, тобто підтриманні національного законодавства в актуальному стані.

Говорячи про тенденції розвитку системи права в сучасних умовах, слід виходити з правового поняття «правова система», аналізуючи на ньому процеси глобалізації як чинники розвитку системи права в сучасних умовах. Характеристика розвитку системи права в сучасних умовах насамперед пов'язана з глобалізаційними процесами, якими позначаються процеси зближення, взаємопроникнення держав та їх правових систем, унаслідок чого відбувається посилення залежності держав одна від одної.

Основними чинниками глобалізації є науково-технічна революція, особливо розвиток світової системи інформації, поширення Інтернету, який зробив можливим миттєвий зв'язок між людьми в різних кінцях світу й усунув перешкоди на шляху розповсюдження будь-якої інформації. Це певний етап розвитку людської цивілізації, коли національні економіки вже не можуть нормально розвиватися в межах однієї держави, а міжнародні економічні зв'язки призвели до утворення транснаціональних корпорацій і глобальних (світових) ринків.

Важливого значення набуває аналіз правового характеру глобалізації, оскільки вона також охоплює й сферу права. Найбільшим проявом глобалізації в праві є правова конвергенція. Конвергенція – процес, унаслідок якого в певних неспоріднених елементах між собою з'являються однакові ознаки. Глобалізація як великий процес у свою чергу зумовлює інші процеси у сфері права – уніфікацію, стандартизацію, гармонізацію, адаптацію, рецепцію, апроксимацію. Вони ж у свою чергу є засобами реалізації глобалізації.

Глобалізація – процес багатограний, охоплюючи різні сфери суспільного життя, має особливе значення для правової сфери. Він зумовлює розширення предмету правового регулювання, універсалізацію законодавства та дозволяє об'єднати спільні зусилля, які будуть спрямовані на захист, упровадження, вдосконалення демократії, верховенства права, справедливості, рівності, гуманізму, свободи, прав людини та інших правових цінностей, які стали надбанням нашого цивілізованого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Сивий Р. Система права України: до методології дослідження її структури. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали X регіон. наук. конф. (5–6 лют. 2004 р.). 2004. С. 29–31.
- [2] Шпаганенко В. П. Сутнісні характеристики системи права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 69–73.
- [3] Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.
- [4] Добробог Л. М. Система права: теоретико-правовий дискурс. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 30–32.
- [5] Шпаганенко В. П. Принципи формування системи права. *Часопис Київського університету права*. 2013. С. 78–83.
- [6] Адамова О. С. Визначення поняття інституту права. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2595/Adamova%20Viznachennya.pdf?sequence=1> (дата звернення: 05.05.2025).
- [7] Галета О. А. Підгалузь права як категорія сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 14–16.
- [8] Дашковська Т. М. Норми матеріального та процесуального права: до питання співвідношення. *Актуальні проблеми держава та права*. 2015. С. 90–96.
- [9] Заморська Л. І. Галузь права як вираз правової нормативності: теоретико-правовий зміст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. С. 10–21.
- [10] Миколенко О. І. Чи існують комплексні галузі права? *Правова держава*. 2003. № 6. С. 203–206.
- [11] Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. : М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2010. 583 с.
- [12] Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 12. С. 3–17.
- [13] Левицька Н. Загальнотеоретична характеристика інституту права. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали X регіон. наук.-практ. конф. 2004. С. 32–34.
- [14] Євграфова Є. Концептуально нові уявлення щодо структури права та її складових. *Право України*. 2014. № 4. С. 248–254.
- [15] Сидоренко О. О. Сучасні тенденції розвитку правової системи України в умовах глобалізації. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9806/1/Sidorenko.pdf> (дата звернення: 05.05.2025).

- [16] Хаустова М. Г. Тенденція універсалізації та уніфікації права як один із напрямів впливу глобалізації на національну правову систему. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63691/59189> (дата звернення: 05.05.2025).
- [17] Загальна теорія права : посібн. для підготовки до іспитів / Д. С. Бойчук, О. Р. Дашковська, А. М. Мерник, І. В. Процюк, К. О. Трихдіб ; за заг. ред. І. В. Процюка. Харків : Право, 2025. 212 с.

REFERENCES

- [1] Syvy, R. (2004, February). The legal system of Ukraine: to the methodology of studying its structure. *Problems of state formation and protection of human rights in Ukraine: materials of the X regional scientific conference*, 29–31.
- [2] Shpaganenko V. P. (2012). Essential characteristics of the legal system. *Journal of the Kyiv University of Law*, 2, 69–73.
- [3] Petryshyn, O. V., Pogrebnyak, S. P., Smorodynskyi, V. S., & al. (2014). *Theory of state and law*. In O. V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv: Law.
- [4] Dobrobog, L. M. (2013). The legal system: theoretical and legal discourse. *Scientific bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 21, II, 1, 30–32.
- [5] Shpaganenko, V. P. (2013). Principles of the formation of the legal system. *Journal of the Kyiv University of Law*, 78–83.
- [6] Adamova, O. S. *Definition of the concept of the institution of law*. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2595/Adamova%20Viznachennya.pdf?sequence=1>.
- [7] Galeta, O. A. (2014). Subbranch of law as a category of modern general theoretical jurisprudence. *Comparative and analytical law*, 5, 14–16.
- [8] Dashkovska, T. M. (2015). Norms of substantive and procedural law: on the question of correlation. *Current problems of the state and law*, 90–96.
- [9] Zamorska, L. I. (2013). The branch of law as an expression of legal normativity: theoretical and legal content. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 10–21.
- [10] Mykolenko, O. I. (2003). Are there complex branches of law? *The rule of law*, 6, 203–206.
- [11] Tsvik, M. V., Petryshyn, O. V., Avramenko, L. V., & al. (2010). *General theory of state and law*. In M. V. Tsvik, & O. V. Petryshyna (Ed.). Kharkiv: Pravo.
- [12] Pogrebnyak, S. P. (2006). The division of law into public and private (general theoretical aspects). *State construction and local self-government*, 12, 3–17.
- [13] Levitska, N. (2004). General theoretical characteristics of the institute of law. *Problems of state formation and protection of human rights in Ukraine: materials of the X regional scientific-practical conference*, 32–34.
- [14] Yevgrafova, E. (2014). Conceptually new ideas about the structure of law and its components. *Law of Ukraine*, 4, 248–254.
- [15] Sydorenko, O. O. *Modern trends in the development of the legal system of Ukraine in the context of globalization*. Retrieved from <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9806/1/Sidorenko.pdf>
- [16] Khaustova, M. G. *The trend of universalization and unification of law as one of the directions of the influence of globalization on the national legal system*. Retrieved from <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63691/59189>
- [17] Boychuk, D. S., Dashkovska, O. R., Mernyk, A. M., Protsyuk, I. V., Trykhdib, K. O. (2025). *General theory of law: a guide for preparing for exams*. In I. V. Protsyuk (Ed.). Kharkiv: Pravo.

Анастасія Муслімівна Мерник

Доктор юридичних наук, доцент

Доцент кафедри теорії та історії права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

Anastasiia M. Mernyk

Doctor of Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Theory and history of Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Мерник А. М. Тенденції розвитку системи права в сучасних умовах. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №2. С. 15–27.

Suggested Citation: Mernyk, A. M. (2025). Trends in the development of the legal system in modern conditions. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 15–27.

Стаття надійшла / Submitted: 05/05/2025

Доопрацьовано / Revised: 05/06/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

Микола Анатолійович Самбор

Прилуцький районний відділ поліції

ГУНП в Чернігівській області,

Прилуцька районна рада Чернігівської області

Прилуки, Україна

ПРАВО НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ЗМІСТ, КОНВЕРГЕНЦІЯ ЗВ'ЯЗКУ

Анотація. *Права, свободи та інтереси людини визначають зміст і спрямованість діяльності демократичної держави, є змістом соціальних відносин у демократичному громадянському суспільстві. Рефлексуєючи над питаннями позитивного та негативного втручання держави, державного апарату, державних органів, органів місцевого самоврядування в суспільні відносини з використання, здійснення та відновлення права на свободу мирних зібрань постає питання впливу на їх організуючу та практичну діяльність фундаментальних принципів побудови та функціонування влади в демократичній державі. Одним із таких принципів є принцип верховенства права, який об'ємний за своїм змістом та призначенням справляє неабиякий безпосередній та опосередкований вплив як на організацію публічної влади, так і на зміст правовідносин у соціумі. Відтак метою даної статті є аналіз принципу верховенства права та його впливу на використання і здійснення права на свободу мирних зібрань та виявленні зворотних зв'язків. У межах статті досліджуються зміст принципу верховенства права, права на свободу мирних зібрань та присутність зв'язків між указаними правовими явищами, що впливають на використання та здійснення цього права людини. Відстоюється думка про вплив таких зв'язків та їх конвергенцію на вказані правові явища, а також взаємозалежності та взаємообумовленості верховенства права та використання і здійснення права на свободу мирних зібрань, їх теоретичного наповнення. За результатами дослідження висновується, що не лише принцип верховенства права має вплив на використання й здійснення права на свободу мирних зібрань, а й згадане право справляє неабиякий вплив на формування змісту верховенства права. Отримані внаслідок наукового дослідження результати спрямовані на: 1) збагачення теоретичних знань про місце і роль принципу верховенства права в дії суб'єктів публічної адміністрації щодо створення умов використання та здійснення права на свободу мирних зібрань; 2) формування системних зв'язків взаємодії та взаємовпливу принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань; 3) розбудови цілісної системи рівного використання та свободи здійснення права на свободу мирних зібрань, обмеження втручання суб'єктів державної влади та місцевого самоврядування в здійснення цього права, обмежуючи останні сферою створення справедливих умов його здійснення та легітимних підстав для обмеження чи заборони; 4) удосконалення системи національного законодавства у сфері використання, здійснення та відновлення права на свободу мирних зібрань, а також регулювання повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування.*

Ключові слова: *верховенство права, право на свободу мирних зібрань, дія права, суб'єкти публічної адміністрації, свобода, рівність, справедливість, використання, здійснення права.*

Mykola A. Sambor

*Pryluky District Police Department
of The Main Department of the National Police in the Chernihiv Region
Pryluky district council in the Chernihiv Region
Pryluky, Ukraine*

THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY THROUGH THE PRISM OF THE RULE OF LAW: CONTENT, CONVERGENCE OF RELATIONSHIP

Abstract. *Human rights, freedoms and interests determine the content and direction of the activities of a democratic state, are the content of social relations in a democratic civil society. Reflecting on the issues of positive and negative intervention of the state, state apparatus, state bodies, local self-government bodies in public relations on the use, exercise and restoration of the right to freedom of peaceful assembly, the question arises of the influence of fundamental principles on their organizational and practical activities, among which the principle of the rule of law holds a special place. Rights and freedoms, depending on the influence of the state on the mechanisms and algorithms of their implementation, are divided into positive and negative. It is obvious that such a classification occurs under the direct influence of the principle of the rule of law. The conducted research allows us to assert that not only the principle of the rule of law affects the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly, but also vice versa – the right to freedom of peaceful assembly affects the content and form of the rule of law. The right to freedom of peaceful assembly is a marker of the democratic regime of the state, on which the rule of law is directly dependent. Instead, the rule of law, as the key architecture of the state and its apparatus, determines the limits of interference in the exercise of the right to freedom of peaceful assembly, ensuring the conditions for the freedom to exercise this right, as well as observing the fundamental features of the right to freedom of peaceful assembly: freedom of exercise and peacefulness. The results obtained as a result of scientific research are aimed at: 1) enriching theoretical knowledge about the place and role of the rule of law principle in the actions of public administration subjects in creating conditions for the use and exercise of the right to freedom of peaceful assembly; 2) forming systemic ties of interaction and mutual influence of the rule of law principle and the right to freedom of peaceful assembly; 3) building a holistic system of equal use and freedom of exercise of the right to freedom of peaceful assembly, limiting the interference of state authorities and local self-government subjects in the exercise of this right, limiting the latter to the scope of creating fair conditions for its exercise and legitimate grounds for restriction or prohibition; 4) improvement of the system of national legislation in the field of use, exercise and restoration of the right to freedom of peaceful assembly, as well as regulation of the powers of state authorities and local self-government bodies.*

Keywords: *rule of law, right to freedom of peaceful assembly, operation of law, subjects of public administration, freedom, equality, justice, use, exercise of law.*

ВСТУП

Розбудова незалежної та демократичної, правової держави потребує врахування власного державно-політичного та соціального досвіду, імплементації здобутків розвитку держав країн Європи, Америки з тривалими державно-правовими традиціями, з огляду на особливості національної самобутності українського народу. Однак в основі цього всього перебувають інтереси народу, інтереси, ідеї та погляди конкретних державотворців. Правова наука й правове буття пов'язані термінологією, яка має доволі неоднозначні та розмиті поняття, зокрема такі, як права людини, верховенство права тощо.

Історія людства, темпоральні періоди розвитку держав світу вказують на виділення нових перспективних векторів розвитку суспільства, держави, особистості, необхідність та доцільність упровадження в національну правову систему принципів, спрямованих на вдосконалення права, як соціального регулятора в інтересах суспільства, особистості. Внаслідок розвитку доктринальних поглядів на етапи розвитку та механізми формування права, виникає фундаментальний принцип верховенства права, як один із базисних у формуванні та розбудові правової держави, де людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, права, свободи та інтереси є найвищою соціальною цінністю, що визначає зміст і спрямованість держави, як особливого інституту суспільства. Саме принцип верховенства права відтворений у ст. 8 Конституції України [1]. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [2].

Кожне із цих понять отримує те змістовне наповнення, яке йому надає автор, що дозволяє сприймати зміст і розуміння поняття, осмислювати й переосмислювати його, поширювати від дослідника до масової соціальної свідомості, надаючи таким поняттям державно-правового значення, сприйнятого й підтриманого державною владою.

Не применшуючи здобутки науковців у попередні часи, верховенство права, як предмет наукових та практичних пошуків набув неабиякого поширення, що вказує на притаманність верховенству права важливих і чутливих складових елементів правового регулювання соціальної дійсності. Водночас указаний принцип у повній мірі, що відповідав би запитам та інтересам суспільств, перш за все громадянських суспільств, не розкритий, є незавершеним, що дозволяє виділяти нові напрямки в наукових та практичних пошуках, тим самим доповнюючи цілісну мапу принципу верховенства права.

Ураховуючи викладене, *метою* даної статті є аналіз принципу верховенства права та його впливу на використання й здійснення права на свободу мирних зібрань та виявленні зворотних зв'язків.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

У підвалини дослідження закладено сучасну світоглядну аксіоматичну ідею про одну з вирішальних ролей права на свободу мирних зібрань в оцінці рівня й стану демократії в суспільстві та державі, а також визначення в указаному питанні ролі принципу верховенства права під час спрямування поведінки суб'єктів державної влади та місцевого самоврядування в утвердженні права на свободу мирних зібрань.

Для досягнення *мети* наукової статті були використані загальна діалектична логіка, ряд загальнонаукових і спеціально наукових методів, зокрема: аналізу та синтезу, загальнотеоретичний підхід до реконструкції та аргументування взаємодії й взаємовпливу принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань, зокрема його використання та здійснення, методи абстрагування, узагальнення, формалізації.

Здійснено критичне переосмислення взаємодії та взаємовпливу принципу верховенства права на утвердження права на свободу мирних зібрань, а також забезпечення їх прогресивного впливу одне на одне через суспільну обумовленість, наукову обґрунтованість та їх реалізацію в суспільному та державному бутті.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали публікації вітчизняних і зарубіжних теоретиків прав людини та впровадження принципу верховенства права в державно-правове буття, а окремі матеріали судової практики Європейського суду з прав людини стали емпіричною основою дослідження.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Верховенство права

Запроваджений, як конституційний принцип побудови влади та її взаємодії з суспільством та особистістю, А. Дайсі, як основоположника принципу «верховенства права», а точніше «Rule of Law», сформульовано відправні засади для розробки, дослідження та впровадження даного правового феномену. Панування конституції, яка забезпечує права й свободи особи, ось, що можна визначити за черво-

ну лінію А. Дайсі [3, с. 205–209]. Циклічність звернень до наукових досліджень указанного принципу, засвідчила те, що інтерес науковців до даного поняття не згасає, соціальні реалії та прагнення до вдосконалення соціального буття та його урегулювання за допомогою права змушує переглядати сформовані теорії з огляду на національні підходи, національні традиції та ідентичність, та його сприйняття в міжнародному співтоваристві, а відтак у національному та міжнародному праві, а головне – запити й очікування людини, суспільства від дії цього принципу.

С. Головатий розвиває думку про те, що надзвичайну вагу має теза доповіді про «Rule of Law» як «юридичну концепцію практичного характеру» (відповідно це стосується також і україномовного відповідника, який у двослівному виразі – «верховенство права» – не є досконалим та істотно поступається такому однослівному варіанту, як «правовладдя»). Понад те, «Rule of Law» – це «основоположний і спільний європейський стандарт за змістом – скеровувати та стримувати здійснення демократичної влади» [4, с. 161]. Отож, саме власне ім'я, що використовується на позначення цього терміну, який має англomовне походження, не має однастайності в поглядах, хоча, думається, що перевагу слід надавати саме термінам і поняттям, що легалізувалися в нормах позитивного права та джерелах, що відображають їх офіційне тлумачення, хоча, останні повинні набувати необхідного та достатнього доктринального обґрунтування, тоді, як така теоретична складова потребує певного опрацювання та перевірки з точки зору часу й запитів суспільства.

О. Петришин указує на те, що принцип верховенства права запроваджується законодавством із акцентом на дію права, насамперед на процес його застосування судовими органами [5, с. 25], тобто верховенство права – це не просто лексична ідіома, що відображає певні правові явища, а перш за все діюче право в усьому його різноманітті з точки зору якості, ефективності правового впливу на суспільні відносини відповідно до усталених та таких, що розвиваються інтересів.

П. Рабінович стверджував, що встановлення в суспільстві верховенства права в повному обсязі – постійного й повсюдного – є, радше, ідеалом, до здійснення якого має прагнути кожна держава, що намагається стати правовою, та й усі колективні суб'єкти соціуму, які прагнуть правового суспільства. Аби рухатись у цьому напрямі, у державі виголошується, задекларується визнання принципу верховенства права як однієї з основоположних засад діяльності всіх її органів та інших суб'єктів суспільства. П. Рабінович резюмував, що як особливий соціальний феномен верховенство права – це взаємозумовлене існування й взаємоузгоджена реалізація основоположних прав та обов'язків (тобто природних соціальних можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства (наведене положення стосується й «природних» прав і обов'язків міжнародних спільнот, міжнародних об'єднань та всього людства) [6, с. 22]. Таке реноме П. Рабіновича схилиє дослідників до того, що вер-

ховенство права – це певний баланс між правами й свободами, з одного боку, та обов’язками – з іншого. Такий баланс являє собою ідеал, до якого слід прагнути в урегулюванні статусів, змісту суспільних відносин.

Основу принципу «верховенства права» складають ідеали, тобто те, до чого прагне людина, суспільство, які виражаються не лише в системі права, а виражаються в міжгалузевих зв’язках останньої з політичною, економічною, соціальною дійсністю. Фактично принцип «верховенства права» відображає умови розвитку суспільства та відповідний (а не існуючий, оскільки, як правило, закон не завжди поспіває за розвитком суспільних відносин) йому правовий закон, спрямований на реалізацію прав і свобод людини в суспільному середовищі [7, с. 21]. Отож, верховенство права – це ідея, яка сформована в доктрині, відображена в нормах позитивного права, і до якої прагне суспільство. Думається, що незаперечним є те, що в змістовній основі такої ідеї перебувають права, свободи та інтереси, як складники екзистенції суб’єкта в правовій дійсності. Разом із цим саме таке усвідомлення й індивідуальна та колективна культура розуміння змісту верховенства права має стати домінуючим елементом громадянського суспільства та всіх його представників.

Принцип «верховенства права» – це основа правової системи, яка виражається в поєднанні теоретичних і практичних положень неухильного забезпечення прав, свобод та інтересів людини і громадянина, гарантування їх від свавільного втручання державної влади, визначення пріоритету таких норм над іншими, що відбувається в мінливих умовах розвитку суспільства з додержанням загальнолюдських принципів демократичного устрою, що визначаються триєдністю свободи, рівності та справедливості в межах моральних традицій людства [7, с. 26–27]. Як ідея і практичне її втілення в позитивному праві верховенство права має спрямовувати зусилля на забезпечення умов свободи та рівності використання та здійснення прав, свобод та інтересів людини, серед яких чільне місце належить праву на свободу мирних зібрань.

А. Карась доходить висновків про те, що в українському законодавстві закріплення такої ціннісної характеристики права, як верховенства права ще не завершено. Це свідчить про те, що діяльність адміністративних та судових органів не отримала певних правових орієнтирів; у деяких із наведених прикладів законодавства, вочевидь, ідеться більше про верховенство закону, аніж про верховенство права, що далеко не одне й те саме. На жаль, законодавець не враховує того, що законодавство регулює перш за все відносини за участі громадян, які зацікавлені у верховенстві права. А не взаємовідносини між органами влади, які цілком логічно підпорядковувати верховенству закону [8, с. 187]. Отож, на переконання дослідників, верховенство права, як принцип національного права й законодавства потребує послідовного та глибокого дослідження, оскільки містить надзвичайно багато білих плям, які не дозволяють цілісно сприймати верховенство право, а саме його зміст, форму, призначення та велич і цінність для українського суспільства. Водночас, думається, що завершеність розвитку правових

явищ є відносним поняттям, оскільки думки представників у різні темпоральні періоди привносять своє бачення, що дозволяє дійти висновку про динамічність елементів права відповідно до соціальних запитів.

Дослідження верховенства права, безперечно, потребує як дослідження власне теорії цього принципу, місця його в правовій системі, так і зв'язків, які зазнають впливу цього принципу, через які верховенство права позначається на використанні чи здійсненні суб'єктами їх прав, свобод, інтересів у відповідних правовідносинах.

Верховенство права має сенс у разі, якщо право розуміється не як сукупність норм, установлених державою, а як сукупність правил належного, правил поведінки [8, с. 188]. Вітчизняне правознавство визнає необхідність існування закону, правового за своїм змістом та сутністю. Сучасне розуміння права передбачає визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення та реалізацію невід'ємних прав і свобод людини та громадянина – головною метою діяльності державної влади, яка реалізує свою компетенцію тільки в межах Конституції та законів України. Сутність правового закону обумовлює його соціальну цінність, яка полягає в тому, що правовий закон є основою розвитку цивілізації й культури даного суспільства та впливає не лише на поведінку, а й на свідомість, психіку, волю людей. Правовий закон є формальним закріпленням права, закріпленого на гуманістичних і прогресивних поглядах, максимальною реалізацією суспільних ідей розвинутого громадянського суспільства демократичної та правової держави, саме так пише про верховенство права Т. Чепульченко [9, с. 186].

Ю. Ремінська доводить, що за своєю суттю принцип верховенства права доцільно розглядати у двох вимірах: гносеологічному та нормативному. З однієї сторони, він безпосередньо закріплюється й виражається в нормах як міжнародного, так і національного права (нормативний аспект). А з іншого – слугує методом пізнання права, критерієм його оцінки (гносеологічний аспект). Тобто в межах першого аспекту досліджуваний принцип виявляє себе як фактор регулятивного впливу, адже його формальнотекстуальний зміст полягає в організації певного нормативного матеріалу. Тим часом другий аспект означає, що для виконання своєї функції в якості норми-цілі як елементу змісту позитивного права, принцип верховенства права слугує критерієм оцінки соціального призначення самого права, його орієнтованості на забезпечення природних прав людини. В цьому контексті, маючи у більшості випадків узагальнений характер, верховенство права як норма-цілі є засобом аналізу позитивного права, тим самим визначаючи спрямованість інших норм права, що регулюють певні суспільні правовідносини [10, с. 60]. Виникає питання: як принцип верховенства права може визначати напрямки розвитку форми, змісту, використання та здійснення прав і свобод людини, та чи може взагалі вказаний принцип впливати на права та свободи людини. Верховенство права може бути тим дороговказом, магістраллю якою йде розвиток системи права і законодавства для створення правових умов

справедливого балансу інтересів, свободи та рівності використання й здійснення прав, свобод кожною людиною.

Ю. Матвеева виділяє три установчі принципи, які визначають верховенство права як визначеність. Ці принципи належать до так званого «процедурного природного права», якими є: 1) закон – спрямований у майбутнє; 2) закон – зрозумілий; 3) закон – загальний [11, с. 33]. Такі ознаки верховенства права в позитивному праві вказують на майбутнє багаторазове використання вказаного правового принципу в регулюванні відповідних відносин, його зрозумілості та доступності, а також сфері застосування – поширення на всіх учасників правовідносин – суб'єктів права.

Можна констатувати пряме відношення між рівнем правової визначеності законодавства і судових рішень та довірою суспільства до державної влади, відчуттям власної захищеності та впевненості у своєму майбутньому. Водночас деякі вчені виділяють принцип правової безпеки, що взаємодіє з принципом правової визначеності та доповнює його. Принцип правової безпеки разом із принципом незворотності дії закону в часі, а також вимогою оприлюднення нормативно-правових актів забезпечує впевненість особи в незмінності свого становища, стабільність у реалізації життєвих планів. Таким чином, безпека правового становища особи прямо залежить від передбачуваності норм, яку забезпечує правова визначеність [11, с. 52]. Основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного, послідовного та повного врегулювання суспільних відносин, і надання цим відносинам певної форми. Розуміння принципу правової визначеності було сформульоване в практиці ЄСПЛ, який розглядає його як один із основних елементів верховенства права. Зміст принципу правової визначеності утворює вимога якості законів, яка має такі ознаки, як: чіткість, точність, зрозумілість і передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів юридичної техніки. Законодавство може бути передбачуваним лише тоді, коли правові норми є зрозумілими, тобто точно та чітко сформульованими та доступними. Інакше кажучи, принцип правової визначеності включає також вимогу про оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів. Правова визначеність передбачає далі неухильну виконувальність законодавства, остаточність рішень суду та їх виконувальність [11, с. 53]. Ю. Матвеева зміщує акцент та місце верховенства права на процесах і процедурах відновлення прав, свобод та інтересів, тоді як поновленню передують робота зі створення умов використання та здійснення цих прав, свобод та інтересів людини.

2.2 Верховенство права і права людини

О. Петришин пише про те, що кваліфікація прав людини як найвищих критеріїв і вимог до правового характеру змісту закону передбачає врахування певних аспектів принципу верховенства права щодо різних суб'єктів. Коли стосовно пересічних громадян правомірною (згідно з правом) може вважатися будь-яка пове-

дінка в межах «дозволено все, що законом не заборонено», тобто принципу верховенства права в повному його сенсі, то щодо державних органів і їх посадових осіб діє загальнообмежувальний підхід – «дозволено лише те, що записано в законі», тобто передовсім принцип законності. Разом ці дві іпостасі принципу верховенства права дозволяють розглядати його як універсальний стосовно всіх суб'єктів правових відносин, акцент уваги на такій принциповій особливості панування права в процесі впорядкування суспільних відносин, як взаємна відповідальність особи й держави. Відповідно правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, згідно з якими ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством; органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадовці зобов'язані діяти лише на підставі й у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією (ст. 19) й законами України [5, с. 24].

Верховенство права імпліцитно передбачає, що справедливість законів варто не так стверджувати, як демонструвати. Проте жодна демонстрація справедливості законів, жодна спроба виправдати їх морально не може бути сприйнята серйозно, якщо її супроводжують придушення контраргументів та замовчування суперечної інформації. Із цього логічно випливає теза про те, що «право на громадську непокору» слід розуміти як можливість піддати сумніву справедливість державних вимог [12, с. 62] дослухавшись до точки зору М. Хаустової та Г. Гой, можна дійти висновку про те, що право на свободу мирних зібрань є невід'ємною частиною принципу верховенства права, оскільки забезпечує його діяльнісний аспект, а саме здатність людини, соціуму протистояти неправовій та несправедливій владі й державі.

Верховенство права, як засіб дієвості права та відповідності останнього наявним запитам суспільства, перш за все громадянського суспільства, слід розглядати в нерозривному зв'язку не лише із дією права, а саме із правами, свободами та інтересами особи, як ключовими критеріями якості закону та відповідності запитам учасників суспільних відносин, на регулювання яких звернено право.

Верховенство права сприймається як правовий засіб обмеження державної влади, а точніше носіїв цієї влади в інтересах народу, громадського суспільства, як однієї з найрозвиненіших форм демократичного суспільного устрою. Власне, права, свободи та інтереси – це не лише суб'єктивні можливості, а й засоби обмеження втручання влади в приватну сферу особистості. Означене й не лише, дозволяє міркувати про те, що верховенство права й права, свободи та інтереси мають спільні риси в частині створення простору реалізації особистості шляхом використання та здійснення останньою прав, свобод та інтересів, у тому числі сприяння з боку державної та іншої публічної влади та створення умов для свободи і рівності розвитку кожної особистості шляхом використання наданих їй можливостей. По суті, думається, що принцип верховенства права і принцип дотримання прав, свобод та інтересів людини – як дві прикордонні смуги одного кордону.

Безперечно, найбільш яскраво конвергенція принципів верховенства права та дотримання прав, свобод та інтересів присутня в позитивних правах, тобто тих, використання і здійснення яких безпосередньо чи опосередковано, у тому числі дотично, шляхом створення необхідних умов тощо, залежить від діяльності інститутів публічної адміністрації та, перш за все від органів держави, її апарату.

Правами, що найочевидніше пов'язані з верховенством права, є такі: 1) право на доступ до правосуддя; 2) право на законного й компетентного суддю; 3) право на виклад своєї позиції (*the right to be heard*); 4) неприпустимість подвійної загрози [подвійного покарання за одне і те саме діяння] (*ne bis in idem*) (ст. 4 Протоколу 7 до ЄКПЛ); 5) юридичний принцип, згідно з яким заходи, що накладають обтяження, не можуть мати зворотної сили; 6) право на ефективні засоби юридичного захисту в будь-якому спорі (ст. 13 ЄКПЛ); 7) презумпція невинуватості – будь-яка особа вважається невинуватою в скоєнні злочину, доки її вину не доведено; та 8) право на справедливий суд, або – в англо-американській традиції – принцип природної справедливості чи принцип справедливої [юридичної] процедури; мають бути забезпечені: справедливе й відкрите слухання справи, відсутність упередженості та слухання й вирішення справи впродовж розумного строку. Окрім цього, має існувати визнана, організована та незалежна правнича професія, яка готова та *de facto* спроможна надавати юридичні послуги й законом уповноважена на це. Більшість із цих прав (а також принцип незалежності та безсторонності судівництва) вмонтовано в ст. 6 ЄКПЛ. Проте інші права також можуть мати супутнє верховенству права значення – таке, як право на свободу вираження поглядів і переконань, що допускає критику діючої влади (ст. 10 ЄКПЛ), та навіть такі права, як заборона катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 3), вони можуть мати зв'язок із поняттям «справедливий суд» [13, с. 181]. У свою чергу переконані у тому, що очевидність або неочевидність зв'язків не гарантує їх наявності чи відсутності. Важливим у даному питанні є дослідження таких правових явищ і доведення або спростування наявності відповідних зв'язків. Водночас, усвідомлюючи право і правову систему, як цілісну соціальну систему, повинні усвідомлювати, що її елементи пов'язані між собою різного роду зв'язками, які, на наш погляд, необхідно ретельно вивчити, що забезпечить якість права в цілому, його зрозумілість та визначеність під час регулювання відповідних суспільних відносин, а також передбачуваність і прогностичність на встановлення відносин у майбутньому.

Згадується позиція В. Копчі, яка полягає в тому, що в концептуальному значенні верховенство права полягає в обмеженні свавілля публічної влади щодо суспільства й окремої особи. Окреслити межу такого свавілля може або безпосередньо суд, або правовий принцип чи правова норма, які потенційно можуть бути застосовані або реально застосовувані судом. Різні шляхи становлення системи верховенства права (суд через застосування прав людини безпосередньо формує

систему конституції – англійська традиція; її створює народ через здійснення встановчої влади – європейська континентальна традиція) не мають принципового значення. У практичному значенні місце судів у системі публічної влади має засвідчувати не лише реальний розподіл влади, а й спроможність судової влади обмежувати дискреційні повноваження законодавчої та виконавчої влади й у такий спосіб гарантувати захист від свавілля. Це можливо лише за умови незалежності суду (і процедур правосуддя) від інших гілок влади. Такий підхід до тлумачення взаємозв'язку поділу влади (традиційно – елементу концепції правової держави) зближує концепцію верховенства права з концепцією матеріальної правової держави [14, с. 207].

Таким чином, верховенство права, як принцип, дослідниками зводиться до засобу й критерію визначення справедливості закону в межах повноважень та компетенції суду. Погоджуючись із такою позицією, вважаємо за необхідне зробити наголос на тому, що цим верховенство права, у тому числі й як конституційний принцип, не обмежується. Оскільки звертаючись до верховенства права, слід усвідомлювати, що останній не лише визначає побудову ефективної взаємодії особи, суспільства й держави, а й також виступає критерієм ефективності діяльності останньої в інтересах учасників відносин. Верховенство права – це і діяльнісний аспект прояву справедливого права, а також засіб визначення рівня такої справедливості. Як, на наше переконання, оцінка справедливості права крізь призму верховенства права не може й не повинна обмежуватися нею, а охоплювати собою фундаментальні основи права, а саме свободу та рівність.

Вважаємо, що обмежувати сутність верховенства права можливостями, правами, що пов'язуються із доступом до правосуддя недоцільно, оскільки це розкриває лише одну сторону цього принципу, тоді як цілісна доктрина розуміння верховенства права, на наше переконання, потребує оцінки змісту та дії верховенства права з точки зору інших прав і свобод людини, зокрема права на свободу мирних зібрань і навпаки.

2.3 Право на свободу мирних зібрань

Одним із прав, що має постійний у часі характер та здатне впливати на співвідношення громадянського суспільства, окремих людей, з одного боку, та держави з її апаратом – з іншого, знаряддям струмування інтересів держави, які можуть суперечити інтересам громадянського суспільства, є право на свободу мирних зібрань [15, с. 45–46]. Право на свободу мирних зібрань видається безмежним, як свобода, зміст якого залежить від стану розвитку суспільних відносин, його демократичності та відкритості, готовності до діалогу між державою та громадянським суспільством у цілому та окремих його інститутів, а також окремих членів [16, с. 253].

Право на свободу мирних зібрань виступає критерієм оцінки рівня демократичності суспільних відносин та стану демократії, як державного режиму, пануючого у країні. Звідси, переконуємося у тому, що саме право на свободу мирних

зібрань, а точніше його використання, здійснення носіями, створення умов для безперешкодного використання та здійснення цього права органами публічної влади, зокрема державними органами та органами місцевого самоврядування, є критерієм оцінки ризиків стану демократії, свободи, рівності та справедливості, як базових засад права, а також правового закону, що у свою чергу відображається в змісті принципу верховенства права. Таким чином, право на свободу мирних зібрань виступає маркером ефективності дії принципу верховенства права, тобто здатності норм позитивного права врегульовувати суспільні відносини у відповідності до інтересів суспільства, котрі виступають підґрунтям прийняття таких норм та визначають їх цілі й завдання, якими є дотримання прав і свобод людини, втілюватися в застосуванні норм у фактичних суспільних відносинах, тобто відповідності норми інтересам суспільства [17, с. 48]. З досліджуваного вбачається, що не лише принцип верховенства права справляє правовий вплив щодо права на свободу мирних зібрань, а й досліджуване право є критерієм та засобом для оцінки дії верховенства права в суспільстві та державі.

Право на свободу мирних зібрань є, з одного боку, результатом розвитку громадянського суспільства та його інститутів, а з іншого – право на свободу мирних зібрань розвиває громадянське суспільство. Як результат, право на свободу мирних зібрань відіграє не лише динамічну функцію розвитку громадянського суспільства, а й є ціннісним орієнтиром громадянського суспільства та демократичності відносин у ньому, у тому числі й відносин за участі держави, її органів та окремих посадових осіб [15, с. 48]. Як вбачається, право на свободу мирних зібрань пов'язується з соціальними та державними інститутами, оскільки здійснення першого не лише залежить від позитивних дій останніх, а й дії останніх стають приводами для використання та здійснення права на свободу мирних зібрань.

Право на свободу мирних зібрань не можна ототожнювати виключно із самим мирним зібранням. По-перше, як уже зазначалося, право на свободу мирних зібрань є гарантією здійснення ряду інших, у тому числі й тих, що закріплені в Конституції України, прав і свобод. По-друге, здійснення права на свободу мирних зібрань значно ширше за саме мирне зібрання, яке є лише квінтесенцією здійснення цього права. По-третє, здійснення права пов'язано із виконанням суб'єктом обов'язків зі сповіщення, обов'язків суб'єктів владних повноважень із забезпечення безперешкодного здійснення чи вжиття заходів із обмеження або заборони здійснення цього права [16, с. 265].

Використання та здійснення права на свободу мирних зібрань демонструє, що таке право не можна розглядати суто, як негативне, як неможна сприймати як право позитивне, залежне від поведінки суб'єктів владних повноважень. У контексті використання та здійснення права на свободу мирних зібрань принцип верховенства права має демонструвати неутручання держави у використанні права на свободу мирних зібрань та присутність позитивних зобов'язань держави, відображених у повноваженнях відповідних органів влади та компетенції

її посадових осіб щодо створення умов здійснення права на свободу мирних зібрань, усунення причин та умов, що перешкоджають свободі здійснення цього права.

Право на свободу мирних зібрань є певною можливістю особи, яка використовується та здійснюється останньою відповідно до її волі. Змістовними складовими даного права, на які вказує логіко-семантична формула, є свобода [22] та мирність [23].

Свобода асоціюється із вибором: робити або утриматися разом із забезпеченням можливості вибору саме свобода встановлює й відповідні рамки таких можливостей [22, с. 211]. Свобода, як ознака права вказує на безперешкодність використання та здійснення цього права за обставин, коли не створюються перешкоди у використанні та здійсненні як такого права, так і інших прав інших суб'єктів. Очевидно, що межа такого розмежування потрапляє до зони відповідальності держави та її органів.

Держава є лише спостерігачем і має повноваження на втручання лише в умовах виникнення перешкод для здійснення відповідної свободи особи. Разом із цим держава має забезпечити баланс інтересів усіх учасників відносин, тим самим формуючи певні обмеження свободи, засновані на принципах рівності та справедливості, коли свобода, набуваючи соціальної категорії, відмежовується від біологічної волі та соціальної сваволі [22, с. 212].

Іншою ключовою ознакою є мирність. Мирність є багатопорядковим елементом права на свободу мирних зібрань. Очевидно, що мирність є однією із визначальних ознак поведінки та мети носія цього права. Водночас мирність має безпосередній стосунок до дій держави, котра повинна використати надані їй повноваження, спрямовані на створення умов свободи використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, так і утриматися від необґрунтованого втручання в його здійснення, або обмежити чи заборонити його здійснення. Зазначене не лише вказує на позитивні та негативні дії з боку держави, що спонукає відносити право на свободу мирних зібрань до одного з таких видів, а й констатувати про те, що держава зобов'язана мирно втручатися в таку процедуру використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, а застосування сили представниками державних органів має носити виключний характер та мати у своєму підґрунті базові принципи необхідності в демократичному суспільстві та принципу правової визначеності й очікуваності, а також легітимності таких заходів, тобто імперативного їх визначення в законі.

Мирність слід розглядати й як активну поведінку суб'єктів здійснення права на мирні зібрання, що заснована на взаємних поступках і стосується забезпечення здійснення прав, свобод та інтересів не лише учасників зібрання, досягнення мети здійснення права на мирні зібрання, а й прав, свобод та інтересів інших учасників суспільних відносин, зокрема тих, які не поділяють інтереси суб'єктів здійснення права на свободу мирних зібрань, а також представників влади [23, с. 43]. «Мирність», як ознака права на свободу зібрань, є основопо-

ложним обов'язком, як для суб'єкта здійснення цього права, так і для суб'єктів публічної адміністрації, які законом уповноважені забезпечувати охорону громадського (публічного) порядку та безпеку, а також інших осіб, які не беруть участі в зібраннях, поводити себе толерантно стосовно учасників таких зібрань, не допускати будь-яких проявів жорстокості, насилля, а навпаки – створювати атмосферу терпимості, розуміння проблеми, не загострювати увагу на антагоністичних, діаметрально протилежних інтересах та шляхах їх реалізації, не допускати ескалації конфліктів та загострення боротьби за інтереси [23, с. 46].

На сьогодні відсутня однозначна відповідь про те, чи слід дане право розглядати як позитивне, використання й здійснення якого безпосередньо перебуває в залежності від волі держави, або негативне – втручання держави у використання та здійснення якого не повинно бути. Вочевидь, що однозначної відповіді на це дати неможливо, хоча б виходячи з того, що саме держава встановлює «правила» використання й здійснення цього права, ставлячи його в залежність від волі державних органів. Безперечно, відповідно до конституційної норми така залежність підпорядковується «мовчазній згоді», однак у душі сьогодення держава перетворила таку «мовчазну згоду» на обов'язковий імператив, віддавши на потурання та визначення порядку й умов використання та здійснення цього права людині військово-цивільним адміністраціям.

Право на свободу мирних зібрань набуло лакмусового папірця у визначенні рівня демократичних перетворень у суспільстві та стану демократії в державі, віднесення державного режиму до демократичного або навпаки – антидемократичного.

Р. Мельник сприймає право на свободу мирних зібрань як складову соціальної комунікації [24, с. 59], що, очевидно, є продовженням соціальної складової особистості та її соціального буття та генезису. Отож, право на свободу мирних зібрань можна розглядати з точки зору засобів комунікації в соціальному середовищі, зокрема донесення інформації до соціальних груп, формування їх інтересів, ознайомлення з останніми держави.

Різного роду рефлексії навколо права на свободу мирних зібрань дозволяють сформувані різного роду концепції цього права, зумовлені розумінням його, як інструменту, як цілі, як знаряддя тощо в правовому середовищі. Разом із цим незаперечним є те, що саме право на свободу мирних зібрань виявляє соціальне в особистості, дозволяє його розвивати відповідно до інтересів особистості та інтересів суспільства й держави. Зазначене дозволяє резюмувати про те, що право на свободу мирних зібрань є своєрідним соціальним алгоритмом формування соціального та державно-правового устрою, особливостей політичного впливу на особистість та особистості на політико-правові процеси в державі. За таких обставин право на свободу мирних зібрань виступає знаряддям створення державно-правової системи, в якій проявляється верховенство права, як той алгоритм, що створений соціумом та виявлений правом на свободу мирних зібрань.

2.4 Конвергенція принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань

Моніторинг взаємодії та впливу принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань, переконані, бере витоки перш за все з визнання державою присутності такого права в представників соціуму. Важливим у вказаному контексті є формування правового позитивного закону, який втілюватиме природно-правові засади людських інтересів та механізмів їх вираження. По-суті, вважаємо, що верховенство права виявляється в спонуканні держави визнати, ідентифікувати та інституціоналізувати право на свободу мирних зібрань у нормах позитивного права. Це один із перших кроків не лише визнання, а й соціалізації інтересів у країні. Не слід залишати осторонь і ту обставину, що саме верховенство права, як принцип організації та функціонування державної влади, незмінно спрямовує діяльність цієї влади в напрямку утвердження прав людини, у тому числі й права на свободу мирних зібрань, а ключовим у цьому кейсі, на наше переконання, є створення сприятливих умов, заснованих на справедливій свободі та рівності всіх у використанні та здійсненні права на свободу мирних зібрань. Власне, верховенство права, як засада діяльності органів держави, має формувати усвідомлення того, що право на свободу мирних зібрань існує та притаманне особистості незалежно від наявності відповідної норми позитивного права. У такий спосіб верховенство права має формувати правову культуру держави, державного апарату, органів держави та окремих посадових осіб щодо права на свободу мирних зібрань, змісту останнього, особливостей його використання та здійснення.

Незмінним питанням залишається віднесення права на свободу мирних зібрань до позитивних прав і свобод, тобто тих можливостей, використання та здійснення яких залежить від дій та рішень держави, її апарату, окремих органів та посадових осіб. У контексті озвученого принцип верховенства права постає тим джерелом, яке забезпечує виконання державою своїх обов'язків зі створення умов свободи використання та здійснення цього права кожною людиною, кожним громадянином, а також неприпустимості втручання в здійснення цього права без необхідності такого втручання в демократичному суспільстві, наявності підстав для такого втручання в законі. Отож принцип верховенства права в дії спонукає державну владу діяти в інтересах людини, її прав і свобод, віддаючи перевагу, зокрема, праву на свободу мирних зібрань перед інтересами самої держави.

Позаяк дія принципу верховенства права, у тому числі його вплив на регулювання суспільних відносин із використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, безпосередньо пов'язаний із розсудом суб'єктів публічної адміністрації, які за своїми повноваженнями повинні утримуватися від перешкоджання у використанні та здійсненні цього права його носіями, а також створити ефективні умови свободи, рівності та справедливого використання й здійснення цього права всіма потенційними носіями зазначеного права людини.

Розсуд, заснований на інтересі, виступає рушієм формування права в його позитивістському розумінні. Розсуд набуває принципово важливого звучання, яке відмежовує його від сваволі, коли стає наслідком поєднання інтересів свободи, рівності та справедливості [18, с. 116]. Інтерес постає рушійною силою у використанні та здійсненні права на свободу мирних зібрань, з одного боку, як природно-правове джерело зазначеного права та практично-правових можливостей його здійснення, а, з іншого – як джерело дії суб'єктів публічної адміністрації зі створення відповідних умов використання та здійснення згаданої можливості всіма носіями відповідно до демократичних засад суспільства. Отже, можемо констатувати, що використання та здійснення права на свободу мирних зібрань являє собою узгодженість приватного та публічного інтересів, індивідуального та суспільного (загального) інтересів.

Очевидно, що на цьому вплив принципу верховенства права на використання, здійснення права на свободу мирних зібрань не вичерпується. Річ у тім, що не дивлячись на суттєве дерегулювання, а також застосування сфери розсуду суб'єктів публічної адміністрації, як інтелектуально-вольової діяльності посадових осіб органів виконавчої влади або місцевого самоврядування (або уповноважених ними осіб), що ґрунтується на нормах позитивного права, здійснюється на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, пов'язана із оцінкою доказів, усебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їх сукупності за своїм внутрішнім переконанням, керуючись власною правосвідомістю, спрямована на утвердження верховенства права, дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина та пов'язана із ухваленням індивідуального акта застосування права [18, с. 120] (ухвалення рішення) про не заборону або мовчазну згоду здійснення права на свободу мирних зібрань з боку органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, а також вирішення питання про заборону використання та здійснення права на свободу мирних зібрань перебуває в безпосередній залежності від верховенства права. Отож, принцип верховенства права крізь призму повноважень та компетенції, як об'єктивних чинників, так і адміністративного розсуду посадових осіб цих органів, впливає на вчинення відповідних дій та ухвалення таких рішень у межах повноважень і компетенції суб'єктів владних повноважень та їх посадових осіб щодо використання та здійснення права на свободу мирних зібрань.

Дослідження взаємодії й взаємовпливу принципу верховенства права та права на свободу мирних зібрань не матиме повної мозаїки та цілісної системи, без урахування поглядів судової гілки влади на вказані правові явища під призмою справедливості, як ключової засади права. Поміж сказаного саме судові рішення, зокрема рішення Європейського суду з прав людини сприяє розумінню впливу принципу верховенства права на право на свободу мирних зібрань, у тому числі з урахуванням досліджуваних елементів, у тому числі розсуду, позитивних зобов'язань тощо.

У справі «Глухін проти Росії» встановлено, що застосовані для ідентифікації заявника заходи становили суттєве/інтрузивне втручання, особливо в частині застосування технології розпізнавання обличчя в реальному часі. Застосування таких технологій вимагає найвищого рівня виправдання. При цьому в контексті розслідувань мають братися до уваги характер і тяжкість злочинів (правопорушень). Заявника було притягнуто до відповідальності за незначне правопорушення, яке за національним законодавством класифікувалось як адміністративне, а не кримінальне. Воно не становило жодної небезпеки та не призвело до пошкодження майна чи насилля. Крім того, відповідні дані заявника належали до чутливих персональних даних, оскільки розкривали його політичні погляди, відповідно підлягали підвищеному рівню захисту. Використання високоточної технології розпізнавання обличчя для ідентифікації та арешту учасників мирних акцій може мати стримуючий ефект щодо права на свободу вираження поглядів та свободу зібрань. За таких обставин обробка персональних даних заявника з використанням технологій розпізнавання обличчя не відповідала нагальній суспільній потребі й не могла вважатися необхідною в демократичному суспільстві [19, с. 27–28]. Проаналізоване рішення Європейського суду з прав людини дозволяє висувати, що право на свободу мирних зібрань зазнає не лише впливу принципу верховенства права, а й останній перебуває на сторожі свободи та справедливості використання й здійснення права на свободу мирних зібрань, оскільки виходячи з природно-правових засад зазначеного права, міжнародна судова інстанція обґрунтовано апелює до змісту принципу верховенства права, як індикатора та регулятора втручання суб'єктів публічної адміністрації в здійснення носіями їх права на свободу мирних зібрань. Разом із цим саме верховенство права, як фундаментальний принцип, що визначає покликання та функціональність органів держави та їх посадових осіб, чітко провів межу втручання у використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, зазначивши, що персональні дані суб'єктів здійснення права на свободу мирних зібрань не підлягають безконтрольному збиранню та зберіганню, тим самим захистивши демократичні засади свободи здійснення цього права.

Право на свободу мирних зібрань, крізь призму справедливості в природному праві, має виступати не лише зрозумілим у сучасному світі прав людини окремим правом, а й як гарантія того, що людина з її правами й свободами буде в центрі уваги діяльності держави та її інститутів, яка (діяльність) буде спрямована на розвиток людини, безперешкодне здійснення людиною її прав, свободи вибору [20, с. 44]. Зазначене слугуватиме продовженню розвитку оновленого змісту принципу верховенства права, оскільки є результатом оцінки судовою практикою сформованої доктрини верховенства права та його ролі стосовно права на свободу мирних зібрань. Поміж того саме високий міжнародний суд з прав людини відображає сучасні розуміння, а відтак і знання, уміння та навички про право, його дію та вплив на зміст суспільних відносин, також визнання за джере-

ло права такі суспільні відносини й притаманні їм розуміння їх змісту, зокрема права на свободу мирних зібрань.

Право на свободу мирних зібрань має посісти свою нішу в ціннісних уподобаннях як окремої людини, так і у соціальній (груповій) свідомості, утворивши логіко-послідовні зв'язки між наявними ціннісними орієнтирами людини, так і забезпечивши самоцінність та гарантувавши можливості для подальшого духовного й ціннісного зростання суб'єкта. Ключовим, на наш погляд, є свідоме розуміння змісту права на свободу мирних зібрань, порядку та умов здійснення даного права в умовах повноцінного здійснення власного права, незловживання ним та дотримання права на свободу мирних зібрань інших осіб, у тому числі недопущення перешкоджання здійсненню права на мирні зібрання іншими людьми [20, с. 43]. У згаданому контексті саме принцип верховенства права має стати тим елементом, який виступатиме засобом стримування носіїв публічної влади щодо необґрунтованого та такого, що не відповідає вимогам і ознакам демократичної держави й суспільства, втручання у свободу використання та здійснення права на свободу мирних зібрань відповідно до інтересів його носія. Водночас саме право на свободу мирних зібрань повинно стати засобом підбору та узагальнення інтересів його носіїв та введення останніх і формування на їх основі загального інтересу функціонування демократичної держави в громадянському суспільстві.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи дослідження, акцентуємо увагу на тому, що верховенство права, як принцип, і право на свободу мирних зібрань – це система координат демократичного суспільства, які визнані й використовуються для регулювання суспільних відносин правом, як єдність свободи, рівності та справедливості. Однозначно неприпустимо стверджувати, що вплив принципу верховенства права на право на свободу мирних зібрань є однозначним, а подекуди визначальним та вирішальним для використання й здійснення цього права. Принципом верховенства права пронизано здійснення права на свободу мирних зібрань, зокрема в тій його складовій, що потребує присутності позитивних зобов'язань держави. Водночас право на свободу мирних зібрань впливає на формування змісту принципу верховенства права, як засіб і знаряддя демократії в суспільстві та державі, окреслюючи повноваження й компетенцію відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування щодо позитивних і негативних зобов'язань під час використання та здійснення як права на свободу мирних зібрань його носіями, так і інших прав і свобод. Унаслідок озвученого переконуємося в тому, що позитивізм, який притаманний сучасним поглядам на законодавство, його призначення й особливості подальшої розбудови національного законодавства України, не може й не повинен виправдовувати необхідність прийняття спеціальних законодавчих актів, які б необґрунтовано зарегульовували б свободу використання

та здійснення права на свободу мирних зібрань [21, с. 157] та створили умови залежності від волі держави, суб'єктів публічної адміністрації, використання та здійснення досліджуваного права людини його носіями, нівелюючи свободу й справедливість. Природно-правова концепція, як зміст і джерело права мають переконливо утверджувати вплив на сферу правового регулювання використання та здійснення права на свободу мирних зібрань, організації та здійснення правовладдя, що є в основі принципу верховенства права. Право на свободу мирних зібрань, як прояв ідеї свободи й справедливості, стає засадою принципу верховенства права в утвердженні прав і свобод людини державою, яка бере на себе обов'язок і відповідальність за те, що людина, її життя і здоров'я, свободи й права визначають покликання сучасної демократичної держави. Отож рефлексії навколо питань змісту, форм, використання та здійснення права на свободу мирних зібрань отримують широкі обрії для пошуків, а нові ідеї потребують масштабних дискурсів як науковців, так і практиків, інших учасників суспільних відносин, пов'язаних із використанням та здійсненням, охороною, захистом та відновленням права на свободу мирних зібрань.

Зрештою слід усвідомити те, що право на свободу мирних зібрань є критерієм оцінки верховенства права, а верховенство права є критерієм свободи використання й здійснення права на свободу мирних зібрань.

Звідси переконуємося в тому, що верховенство права й право на свободу мирних зібрань, належачи до різних правових категорій і понять, підтверджують наявність системних взаємозалежних як прямих, так і зворотніх зв'язків у системі права, забезпечуючи її корисну сталість та невід'ємний динамізм розвитку в напрямку утвердження прав і свобод людини, демократичного вектору розвитку суспільства і державності.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Сучасний етап розвитку громадянського суспільства потребує продовження наукових пошуків створення ефективного теоретичного підґрунтя для формування якісної системи правового регулювання суспільних відносин з використання, здійснення, а за необхідності – поновлення права на свободу мирних зібрань. Ключовою в згаданому аспекті вбачається теза про рівність учасників суспільних відносин у використанні права на свободу мирних зібрань, свободи здійснення цього права з урахуванням справедливого балансу як приватних інтересів окремих носіїв цього права, так і загальносоціальних, загальнодержавних інтересів, формування легітимних вичерпних підстав втручання суб'єктів публічної адміністрації в процес реалізації цього права, а також повноважень і компетенції таких органів щодо створення умов рівного використання та свободи здійснення права на свободу мирних зібрань у соціальному середовищі. У зазначеному процесі саме верховенству права належить виняткова місія. З огляду на сказане, вбачається за необхідне забезпечити, як у природно-правовій концепції праворозуміння

права на свободу мирних зібрань свободу використання та здійснення цього права в умовах відсутності спеціальних норм позитивного права, спрямованих на обмеження природної свободи вибору використання та здійснення цього права, так і позитивістської концепції праворозуміння формування повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, що підкреслить легітимність поведінки вказаних суб'єктів під час реалізації права на свободу мирних зібрань, забезпечить правову передбачуваність їх поведінки для учасників суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 05.04.2024).
- [2] Рішення Конституційного Суду України у справі № 1–33/2004 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15–рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#top> (дата звернення: 05.04.2024).
- [3] Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской конституции / под. ред. П. Г. Виноградова ; перев. О. В. Полторацкой. Типогр. Тов.-ва И. Д. Сытина, 1905. 702 с.
- [4] Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–167.
- [5] Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 18–30.
- [6] Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19–23.
- [7] Самбор М. А. Сутність принципу «верховенства права» у сучасних умовах цивілізаційного розвитку. *Юридична наука*. 2012. № 5. С. 17–28.
- [8] Карась А. Г. Верховенство права як ціннісна характеристика права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 185–190.
- [9] Чепульченко Т. О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2012. Вип. 2(14). С. 185–188.
- [10] Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) : дис. ... д-ра філософії за спец. 081 «Право» / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2020. 230 с.
- [11] Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2019. 220 с.
- [12] Хаустова М. Г., Гой Г. Верховенство права як провідний принцип модернізації правової системи України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 60–63.
- [13] Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія «Верховенство права», схвалена на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.

- [14] Копча В. В. Верховенство права як принцип сучасної держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3(108). С. 198–212.
- [15] Самбор М. А. Право на свободу мирних зібрань у громадянському суспільстві: цінність та функція. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. № 4(92). С. 38–53.
- [16] Самбор М. Конституційне право на свободу мирних зібрань в Україні. *Право України*. 2020. № 6. С. 251–272.
- [17] Самбор М. Ефективність адміністративно-деліктного права України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2016. № 2(103). С. 45–48.
- [18] Sambor M. Administrative discretion in administrative-delict law. *Scientific bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs: Scientific Journal*. 2018. Special Iss. № 2(92). P. 115–121.
- [19] Бюлетень «Верховенство права. Права людини». 2023. № 3. 260 с.
- [20] Самбор М. А. Аксиологія права на свободу мирних зібрань в українському суспільстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4(97). С. 40–46.
- [21] Самбор М. А. Право на мирні зібрання. Прилуки : КП «Прилуцька міська друкарня», 2018. 420 с.
- [22] Самбор М. А. Свобода, як елемент права на свободу мирних зібрань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Спец. вип. «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти»*. 2018. № 3(94). С. 210–215.
- [23] Самбор М. А. Мирність як обов'язкова ознака права на свободу зібрань. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 2. С. 42–47.
- [24] Мельник Р. С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. Київ : ВАІТЕ, 2015. 168 с.

REFERENCES

- [1] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [2] Resolution of the Constitutional Court of Ukraine 2 leaf fall 2004 date No. 15-рп/2004 at reference No. 1–33/2004 for constitutional submissions to the Supreme Court of Ukraine in accordance with the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) stipulate Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (right about the recognition by the court of greater mild punishment). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#top>
- [3] Dicey, A. V. (1905). *Fundamentals of state law of England*.
- [4] Holovaty, S. (2011). The rule of law: how it is interpreted by the Venice Commission. *Law of Ukraine*, 10, 154–167
- [5] Petryshyn, O. V. (2009). The rule of law in the system of legal action. *Problems of legality*, 100, 18–30.
- [6] Rabinovich, P. (2010). The rule of law as a socio-natural phenomenon (contours of the ideal). *Law of Ukraine*, 3, 19–23.
- [7] Sambor, M. A. (2012). The essence of the principle of «rule of law» in modern conditions of civilizational development. *Juridical science*, 5, 17–28.

- [8] Karas, A. G. (2012). The rule of law as a value characteristic of law. *Almanac of law*, 3, 185–190.
- [9] Chepulchenko, T. O. (2012). The rule of law as a fundamental principle of modern lawmaking. *The Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*. *Political Science. Sociology. Law*, 2 (14), 185–188.
- [10] Reminska, Yu. Yu. (2020). *The principle of the rule of law in international lawmaking (theoretical and legal aspects)* (PhD dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine).
- [11] Matveeva, Yu. I. (2019). *The principle of legal certainty as a component of the rule of law* (PhD dissertation, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine).
- [12] Khaustova, M. G., & Goy, G. (2019). The rule of law as a guiding principle of the modernization of the legal system of Ukraine. *Comparative analytical law*, 1, 60–63.
- [13] Report of the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) «Rule of Law», adopted at the 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). *Law of Ukraine*, 10, 168–184.
- [14] Kopcha, V. V. (2018). The Rule of Law as a Principle of the Modern State. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 3(108), 198–212.
- [15] Sambor, M. A. (2020). The right to freedom of peaceful assembly in civil society: value and function. *Bulletin of Luhansk Scientific-Educational Institute named after E. O. Didorenko*, 4(92), 38–53.
- [16] Sambor, M. (2020). Constitutional right to freedom of peaceful assembly in Ukraine. *Law of Ukraine*, 6, 251–272.
- [17] Sambor, M. (2016). Effectiveness of the administrative tort law of Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies*, 2(103), 45–48.
- [18] Sambor, M. (2018). Administrative discretion in administrative-delict law. *Scientific bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 2(92), 115–121.
- [19] Bulletin «Rule of Law. Human Rights», 2023, 3.
- [20] Sambor, M. A. (2018). Axiology of the right to freedom of peaceful assembly in Ukrainian society. *Scientific Bulletin Scientific Bulletin of the Dnipro State University of Internal Affairs*, 4(97), 40–46.
- [21] Sambor, M. A. (2018). *The right to peaceful assembly*. КР «Pryluky City Printing House».
- [22] Sambor, M. A. (2018). Freedom as an element of the right to freedom of peaceful assembly. *Scientific Bulletin Scientific Bulletin of the Dnipro State University of Internal Affairs*, 3(94), 210–215.
- [23] Sambor, M. A. (2019). Peacefulness as a mandatory identification of the right to freedom of the assembly. *The Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 2, 42–47.
- [24] Melnyk, R. S. (2015). *The right to freedom of peaceful assembly: theory and practice*.

Микола Анатолійович Самбор

Кандидат юридичних наук

Начальник сектору моніторингу

Прилуцький районний відділ поліції ГУНП в Чернігівській області

17500, вул. Котляревського, 66, Прилуки, Чернігівська область, Україна

Mykola A. Sambor

Candidate of Law

Head of the of the monitoring Sector of the Pryluky District Police Department the Main Department of the National Police in the Chernihiv Region
17500, 66, Kotliarevskoho St., Pryluky, Chernihiv region, Ukraine

Рекомендоване цитування: Самбор М. А. Право на свободу мирних зібрань крізь призму верховенства права: зміст, конвергенція зв'язку. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 28–50.

Suggested Citation: Sambor, M. A. (2025). The Right to Freedom of Peaceful Assembly Through the Prism of the Rule of Law: Content, Convergence of Relationship. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 28–50.

Стаття надійшла / Submitted: 03/02/2025

Доопрацьовано / Revised: 31/03/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

Kateryna O. Chepkova

Military Institute
of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

LEGAL CONSTRUCTION OF THE LEGAL STATUS OF A CHILD DURING ARMED CONFLICT

Abstract. *The article examines the legal construction of the legal status of a child during armed conflict as a basis for the formation of a system of special protection mechanisms for children during armed conflict. The construction proposed by the author is universal in nature without reference to any concrete armed conflict. The purpose of forming the legal structure of a child's legal status during armed conflict is to identify the categories of children who have the right to have such status and, accordingly, to receive the protection provided for by it. The author examines the structural elements of such a framework and offer their own vision. The article analyzes the doctrinal approaches to the formation of legal status in general, and during armed conflict in particular. The theoretical knowledge became the basis for the formation of the legal structure of the legal status of a child during armed conflict. The author also analyzes the dynamics of Ukrainian legislation in the context of the formation of the legal status of a child since 2014. In particular, the author outlined and took into account the «childhood peculiarities» of development and reaction to all manifestations of the armed conflict, which were taken into account in the formation of the author's model. The author proposed the formation of a universal model of a child's legal status during armed conflict, which should exist independent of whether there is an armed conflict in the State, so that in the event of an armed conflict, child protection mechanisms are already developed and ready for implementation. Methodological basis of the study: document analysis, systematic process during the writing of the article, which was manifested in reading, identifying specific provisions, and categorizing information, comparative analysis, generalization method.*

Key words: *child, armed conflict, special protection, legal status, legal construction.*

Катерина Олександрівна Чепкова

Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ, Україна

ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Анотація. *Стаття досліджує юридичну конструкцію правового статусу дитини під час збройного конфлікту як основу для формування системи механізмів реалізації спеціально-*

го захисту дітей під час збройного конфлікту. Запропонована автором конструкція носить універсальний характер без прив'язки до конкретного збройного конфлікту. Метою формування юридичної конструкції правового статусу дитини під час збройного конфлікту є можливість окреслити категорії дітей, які мають право володіти таким статусом, і відповідно користуватися тим захистом, який ним передбачено. Автором розглянуто структурні елементи такої конструкції та запропоновано власне бачення. У статті проаналізовано доктринальні підходи до формування правового статусу в цілому, та під час збройного конфлікту зокрема. Теоретичні знання стали основою для формування юридичної конструкції правового статусу дитини під час збройного конфлікту. Також автором проаналізована динаміка українського законодавства в контексті формування правового статусу дитини починаючи з 2014 року. У тому числі автором окреслено та враховано «дитячі особливості» розвитку та реакції на всі прояви збройного конфлікту, які були враховані при формуванні авторської моделі. У статті запропоновано формування універсальної моделі правового статусу дитини під час збройного конфлікту, який повинен існувати незалежно чи наявний у державі збройний конфлікт. Для того, щоб у разі збройного конфлікту механізми захисту дітей були вже розроблені та готові до реалізації. Методологічна основа дослідження: аналіз документів, систематичний процес під час написання статті, який проявився в читанні, визначенні конкретних положень та категоризації інформації, порівняльний аналіз, метод узагальнення.

Ключові слова: дитина, збройний конфлікт, спеціальний захист, правовий статус, юридична конструкція.

INTRODUCTION

«Neither territory nor race creates nations. The land provides the substrate, the field for struggle and labor; person provides the soul. Person manifests himself in the creation of that sacred phenomenon called a nation. Geography is not enough for this. A nation is a spiritual principle, the result of the deepest compulsions of history, a spiritual family, not a group defined by the shape of a surface.» The words of the French historian Ernest Renan in his lecture to students at the Sorbonne on the topic «What is a nation?» [29, p. 2].

Totally agree with Ernest Renan's words that the main feature of any state is their people. In order for the state to have a future tomorrow, it must take care of children today. This issue is even more important during an armed conflict. A child is the most vulnerable part of the civilian population and requires the most targeted and orderly actions from the state to create the most favorable conditions for his or her life.

The primary legal category in the formation of any of the mechanisms of legal regulation is the legal construction of the legal status of a person. This is the category that has always been and will always be the litmus test that indicates the nature and degree of development of any state and society. The legal status is the «business card» of each state in relation to a certain category of the population in a particular period of time.

The world practice is such that, as a rule, no state in the peaceful period of its existence forms in advance the legal regulation of either the legal status of a child during

armed conflict or the relevant mechanisms for ensuring the safety and development of a child at such time.

However, the main global risk in 2025 is the possibility of new armed conflicts between states [42].

That is why this study is aimed at forming a legal structure of the legal status of a child during armed conflict, establishing its structural elements, which will further form the basis for the formation of an appropriate system of mechanisms to protect every child during any armed conflict.

1. LITERATURE REVIEW

Legal structures are ideal models of the structure of legal phenomena. The word «model» is used in different meanings in both scientific literature and everyday speech. It is used to describe different types of phenomena. A model is sometimes understood as a certain «ideal» sample from which other objects of the same type are copied. A legal construction makes it possible to logically organize legal material and present it in a certain sequence. The legal structure is necessarily enshrined in the law. The use of legal structures helps to achieve accuracy and certainty of the content of legislation.

The content of each construction consists of a set of elements that are inherent only in the specific type of social relations that it reflects. A legal construct, as an element of generalization of life situations, allows to program a large legal space at once. Hence, legal structures make it possible to eliminate gaps in the law. Legal constructions are ideal generalizing models of the structure of homogeneous legal phenomena enshrined in legislation, created to formulate regulatory, protective, and protective legal provisions and to achieve accuracy and certainty of laws.

The legal construction of the legal status of a child during armed conflict is a multistructural legal phenomenon that reflects all categories of children who fall under this construction and is the springboard of opportunities for these children that are necessary for their existence and development during armed conflict. The legal construction of the legal status of a child during armed conflict is important for legal regulation. The legal construction as an ideal model of a subject (phenomenon) serves as a form of reflection of reality, is a simplified image of legal reality. A legal construction expresses the structural and systemic organization of the objects under study, and therefore it is defined as a composition.

As a basis for the formation of the legal construction of the legal status of a child during armed conflict, we will turn to the developments in the field of legal theory, since theoretical knowledge has always been, is and will be the foundation that allows us to formulate further research and conclusions to them (like formulas in mathematics).

The issue of «legal status» has repeatedly been the subject of research by scholars in the field of legal theory. In this area, there are several approaches to the formation of the legal status of a person, namely:

– is the legal position/status of individuals and legal entities in a certain system of social relations [12, p. 158; 44, p. 100];

– is a set of all rights, obligations and legitimate interests of subjects of law [45, p. 342; 48, 235];

– is the scope of individual freedom, the level of which is achieved in each individual state [34, p. 30];

– is a system of interrelated rights, freedoms and obligations that are enshrined in legislation and determine the legal position of a person in society [47, 207]. In her definition of «legal status», the scientist combined the previous two components and thus formulated, in our opinion, the most complete definition. Among other things, K. Volynka points out that the legal status can be used to characterize the place and role of a person in society, his or her relationship with the state;

– is a complex integrated category that reflects the relationship of subjects of social relations, person and society, citizen and state, individual and collective, as well as other social ties [28, p. 96];

– an integral part of social status, which determines the legal position of a subject of law in relation to other subjects of law, has official recognition by the state, formal certainty, is characterized by systematicity, stability and is conditioned by the existing system of social relations [19, p. 46].

Thus, among legal scholars there are two approaches to the formation of the definition of the basic concept of «legal status»: 1 – by determining the position/status of a person in society and, as a result, his/her relationship with other persons/society; 2 – by determining the range of rights and obligations belonging to a person.

The following opinions can be found in the literature review regarding the structural elements of the legal construct «legal status of a person». Thus, O. Skakun [34, p. 31] suggests that the structural elements of the legal status of a person are: legal personality; rights; freedoms; duties; and liability. The scientist points out that liability is secondary in nature – it is realized as a result of an offense committed or in connection with failure to fulfill competence or exceeding its scope.

A number of scholars, among the elements of legal status indicated by O. Skakun, also include legal norms establishing this status, legal principles and legal guarantees; legitimate interests; citizenship (or other connection or relationship to the state) [8, p. 202; 44, p. 102; 38, p. 254].

Consequently, the opinions of scholars on the elements of legal status can also be grouped into two groups of approaches. The first is a simplified one, when the elements include only rights, freedoms, interests and obligations. The second is a broad understanding, when the above elements are supplemented by legal norms in which they are expressed, a system of guarantees and legal liability. It can be summarized that scholars agree that the basis of the legal structure of the legal status of a person is legal personality; a system of rights, obligations and legitimate interests. The difference in the above opinions lies in the inclusion of additional elements in this construction.

When studying any legal phenomenon, its classification is of great importance. The legal status of a person is no exception. This allows the authorized public authority to identify the range of legal provisions applicable to a particular subject, depending

on the presence of a certain status of the subject, which is intended to be regulated by the already adopted legal provisions. Scholars have developed a unified approach to the types of legal status of a person. Thus, the following types of legal status of a person are currently distinguished:

1) general (basic or constitutional) – a status determined by the Constitution of each state. This status is the basis for the acquisition of specific subjective rights, the imposition of duties and responsibilities;

2) special (generic), which denotes the specifics of the status of certain categories of persons. This status is characterized by the granting of additional, special rights and obligations in accordance with laws and other regulations. Unlike the general status, which is permanent, the special status is subject to change and is transient. Special statuses are more sectoral (due to the diversity of branches of law) than the general status determined by the constitution. Sectoral statuses are within one branch of law (state legal status of a deputy, procedural legal status of a criminal expert, labor status of a pensioner, civil legal status of an entrepreneur, an accused), while inter-branch (complex) statuses are of a complex nature, going beyond one branch of law (status of an official, a military servant, a minor, etc.). Each status specifies various rights and obligations in a generalized form, taking into account the sectoral legal capacity. The distinction between the special status of one person and the status of other persons lies in the plane of their legal personality, mainly legal capacity, since legal capacity is the same and equal for all. The determining prerequisite for the emergence of a branch status is legal capacity, since it affects the correlation of the special status with a branch of law;

3) individual legal status of a person.

At the same time, the general legal status, special legal status and individual legal status of a subject of law are correlated with each other as general, special and individual (Okunieiev, 2009) [19, p. 46].

The next one group consists of literature in the field of research on the «legal status of a child».

The issues of the legal status of a child have repeatedly been the subject of research by Ukrainian legal scholars both in general terms and depending on the branch of law: civil law status of a child [18], family law status of a child [25; 15], constitutional law status of a child [46; 13; 10], etc.

Conducting a scientific investigation of the doctrinal literature, it is possible to find the following definitions of the «legal status of a child»:

N. Kolomoyets – a complex system that is derived from the system of general legal status of a person and reflects the place of a child in the legal field of his/her life and interrelations with the outside world and the state [14, p. 38];

N. Krestovska – a system of subjective legal rights, duties and responsibilities of a special subject of law – a child – expressed in the values of natural law and norms of positive law, guaranteed by society and the state [16, p. 340];

O. Kudriavtseva – a set of rights and obligations established by the state in the appropriate legal form [17, p. 14];

S. Sabluk – objective and formalized in law opportunities that a child needs as a personality for his or her comprehensive development, a legal status that reflects a child’s position in interaction with other subjects of law [33, p. 9].

Notably, in the dissertation research, N. Krestovska (2008) offers a synonymous definition of the «legal status of a child», namely, «juvenile status» [16, p. 340].

Of course, when analyzing the concept of «legal status of a child» in any of the configurations depending on the field of legal relations, scholars also provide their vision of the structural elements of this legal construct. The only difference in views is whether (similarly to the theorists) to consider legal responsibility and status legal norms and legal relations among the elements.

Scholars’ views on the structural elements of the legal status of a child:

N. Krestovska: the rights and obligations of a child act as the core of his/her legal status, i.e. as a constructive component, guarantees of observance of the rights and fulfillment of the obligations of a child [16, p. 279, 340];

S. Sabluk: the principles of a child’s legal status, legal personality, citizenship, rights, freedoms and obligations, means and methods of their protection and legal responsibility of a child [33, p. 56];

O. Kitayka: the rights of a child, the civil status of a child, the constitutional legal personality of a child, the principles of the constitutional and legal status of a child and guarantees of the constitutional rights of a child [13, p. 3]. We agree with the scientist’s statement that when considering the legal status of a child, the principle of the best protection of the child’s interests should be applied first and foremost.

Based on their research, the scholars come to the following conclusions. Thus, S. Sabluk supports the scientific position that the legal status of a child can be characterized either as a special (generic) status of a minor or as an individual status of a minor [33, p. 62].

O. Siniehubov proposes to distinguish between the «general status of a child» enshrined in the Constitution; «special status of a child» as the status of a representative of a certain social group, separated by a certain legal criterion, namely age; «individual status of a child» as the status of an individual, which is revealed through personalized rights and obligations, taking into account natural and acquired abilities and characteristics (age, family, employment status, health status) [34, p. 64].

N. Krestovska considers the «legal status of a child» in two dimensions. The first is that the «legal status of a child» is covered by the «legal status of a person» and in this context includes only rights and obligations. The second is the understanding of the «legal status of a child» in a broad sense and the inclusion of not only the rights and obligations of subjects, but also the so-called «legal statuses», in particular the status of citizenship, legitimate interests, guarantees of rights and obligations, legal responsibility [16, p. 273].

O. Ryhina maintains that the «legal status of a child» naturally derives from the «legal status of a person», primarily as a person who has a number of natural rights, the existence of which does not depend on the will of the state, and secondarily as a person

who is a citizen of a particular state; at the same time, the «legal status of a child» is different from the «legal status of a person», since a child does not have full legal capacity, which is possessed by an adult, and, until reaching a certain age, is not able to bear criminal responsibility for unlawful criminal acts committed by him/her [31; 32].

The above-mentioned literature allowed us to distinguish the legal construction of the «legal status of a child during armed conflict» and to form our own views on this issue, which will be discussed further in this article.

2. MATERIALS AND METHODS

The following research methods were used to conduct the study in the field of legal construction of the child's legal status during armed conflict.

The author used the method of document analysis. First of all, the researcher analyzed the main international legal act related to the topic of the study – the Convention on the Rights of the Child [6], etc.) The second level of legal acts that were analyzed were Ukrainian legal acts depending on their legal force. In particular, the Law of Ukraine «On protection of childhood» [20], the Law of Ukraine «On social protection of children of war» [21], the Law of Ukraine «On social protection and support for children affected by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and amendments to certain legislative acts of Ukraine to streamline the provision of social services and benefits» [23], Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Approval of the Procedure for Granting the Status of a Child Affected by Military Operations and Armed Conflicts» [30], etc. The principle of legal force was used to systematize and logically refer to legal acts.

The legislative source of international legal act is selected from the United Nations legislative databases. In reviewing the Ukrainian legislation, we have used legislative sources from the official open data portal of the Verkhovna Rada of Ukraine <https://data.rada.gov.ua/open/data/zak>.

Simultaneously with the analysis of regulatory acts, the authors reviewed the academic literature that formed the scientific basis of this study. This helped to analyze the legal construction of legal status of a child during armed conflict. The research in the field of theory was divided as follows: first of all, the basic fundamental concepts of «legal construction», «legal status of a person» and «legal status of a child». Also, the scientific basis of the study is based on scientific publications in the field of children's protection during armed conflict in general.

The search for scientific publications was carried out in the scientific metric databases ResearchGate, WoS and Google Scholar.

The author used a systematic process during the writing of the article, which was manifested in reading, identifying specific provisions, and categorizing information. Based on the above, it was possible to form their own vision of the legal structure of the legal status of a child during armed conflict. As a result, it was possible to compare the existing legal status of children in Ukraine since 2014. Using the method of comparative analysis, the article highlights the advantages and disadvantages of this status.

The generalization method was applied on the basis of the comparison, which helped to formulate the relevant conclusions to the article. The use of these methods allows us to fully formulate the legal construction of the legal status of a child during armed conflict, which will further help to build an organic system of legal regulation mechanisms that will allow for the full and comprehensive protection of the rights of a child during any armed conflict.

3. RESULTS AND DISCUSSION

Based on the legal literature reviewed above, an intermediate conclusion can be drawn that the «legal status of a child» is a comprehensive, interdisciplinary concept grounded on the general legal status of a person, taking into account age-related peculiarities (both psychological/physiological and legal). It is appropriate to use the achievements of the field of legal theory as the basis for understanding the legal category «legal status of a child». In this context, the legal status of a child is understood as a set of his or her rights, freedoms and obligations, which are fixed by the state in a legal form. A child has general (constitutional), special (generic) and individual legal statuses.

The legal construction of the legal status of a child during armed conflict must take into account a number of specific features related to children. Of course, the first thing that all researchers point out is the age feature. Consider that this is the main feature, as it is the basis for the derivatives that can be divided into two groups – psychological/physiological and legal. Given their age, children cannot fully exercise their «children's» rights provided for in legal acts on their own, and do not have sufficient capacity to protect their rights, because in most cases a legal representative must be involved (a legal peculiarity). Given the age criterion, children have specific needs, interests and rights (a legal peculiarity). Children are characterized by social and psychological immaturity and, as a result, increased trust in others and the inability to objectively assess life situations (psychological/physiological peculiarity). All these «childish» peculiarities give grounds to assert that children are the most unprotected and vulnerable category of civilians.

Unfortunately, no historical period in the existence of world society is complete without armed conflicts. During an armed conflict, children are the most vulnerable and in need of care among the civilian population. Accordingly, the legal status of a child during an armed conflict is different and has its own characteristic features.

The concept of «armed conflict» is relatively new to the legal framework. The study of international legal acts has shown that the definition of «armed conflict» is not fixed at the international level. An attempt to provide the above was made only during the work of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (1999) [9]. In this process, the following definition was proposed: «an armed conflict occurs whenever states use force or when there is a protracted armed conflict between government forces and organized armed groups or between such groups within the same state».

Ukrainian legislation defines armed conflict as an armed conflict between states (international armed conflict, armed conflict on the state border) or between warring parties within the territory of one state, usually with external support (internal armed conflict) (Article 1 of the Law of Ukraine «On National Security») [22].

According to N. Krestovska, in her dissertation research, she proposed, in our opinion, a successful approach to detailing the legal status of children (which will also be used in this study). Thus, the scientist supplemented the legal construction of the «legal status of a child» with such elements as substatus. N. Krestovska pointed out that within the framework of juvenile status (legal status of a child), for example, legal substatus of children in adverse conditions or extreme situations are distinguished [16, p. 279].

The national doctrine has already made attempts to study the legal status of children during armed conflict. It is worth noting that there is diversity among scholars in the formation of the above status. In particular:

I – 1) the legal status of children displaced from the temporarily occupied territories during the anti-terrorist operation, and

2) the legal status of children in the temporarily occupied territories in order to properly ensure the rights of such children (Chyzhov & Kupina) [5, p. 100];

II – the special legal status of children whose parents participated in hostilities in the anti-terrorist operation, died, were declared dead or missing (Ryhina) [32, p. 29];

III – children who became victims of the war in the East of Ukraine, which includes: children affected by hostilities and armed conflicts, children in the occupied territories, children who are family members of veterans – combatants, children who are family members of combatants (children who are family members of persons who died (went missing) or died as a result of participation in the ATO/JFO), children living in the so-called «gray zone», internally displaced children, children of family members of active military personnel, children of family members of military personnel captured in captivity and persons held hostage in the temporarily occupied territories of Ukraine, children of family members of persons with disabilities as a result of war (Stepanenko) [39, p. 73].

IV – the legal status of a child affected by hostilities and armed conflicts (Nalyvaiko) [26].

V – legal status of children affected by the military aggression of the Russian Federation against Ukraine (Ternavska) [41].

The Ukrainian legislator also took into account the ongoing armed conflict and made a number of changes to legal acts. For example, in 2016, the Law of Ukraine «On Protection of Childhood» (2001) was amended to add the concept of «child affected by hostilities and armed conflicts».

At the same time, the legislator introduced the concept of «a child in difficult life circumstances» into the legal framework, which included a wide range of life circumstances. In particular, disability, serious illness, homelessness, being in conflict with the law, involvement in the worst forms of child labor, dependence on psychotropic

substances, other types of addiction, abuse, including domestic violence, including when the offender is a child, evasion of parents or persons in loco parentis from fulfilling their responsibilities, etc.

Assume, the concept is overloaded. Submit that the inclusion of the element «circumstances of hostilities or armed conflicts» in the concept of «difficult life circumstances» causes a blurring of the status of a child during armed conflict. Among all the difficult life circumstances, the «circumstances of hostilities or armed conflicts» is lost as one of the possible ones. This eliminates all possible difficulties that a child may face during an armed conflict. The importance of distinguishing the legal status of a child during armed conflict is lost, and as a result, it is impossible to build an adequate child protection mechanism and create conditions for the realization of children’s rights during armed conflict.

In order to further implement the amendments to the Law of Ukraine «On Protection of Childhood» (2001), the Ukrainian government approved the Procedure for Obtaining the Status of a Child Affected by Military Operations and Armed Conflicts (hereinafter – the Procedure) by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 268 in 2017 (2017).

Figure 1. Status of a Child Affected by Military Operations and Armed Conflict

Source: compiled by the author of this study based on Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on April 5, 2017 No. 268

The Procedure describes the algorithm of actions for obtaining the status of a child affected by hostilities and armed conflict and who can implement it.

In 2024, the Parliament of Ukraine adopted the Law of Ukraine «On Social Protection and Support of Children Affected by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine» (2024). The purpose of this law is to define the legal and organizational framework of state policy in the field of social protection and support for children affected by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, tools for social protection and support of such children depending on the damage caused to them by the armed aggression (Preamble).

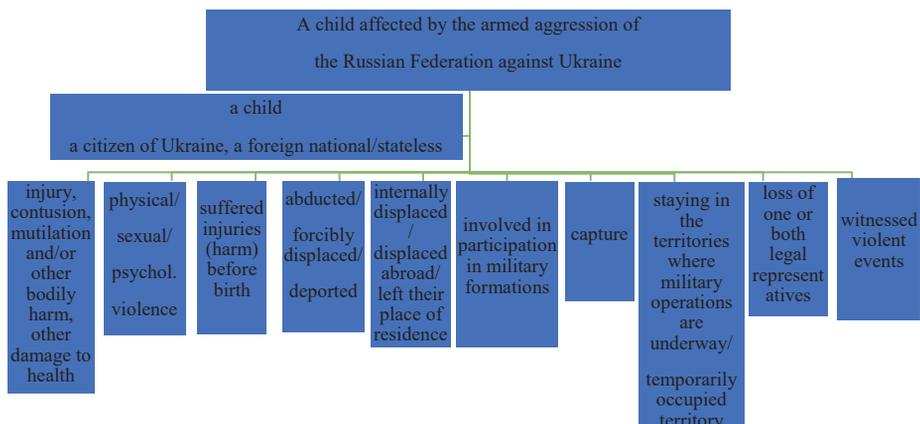

Figure 2. A child affected by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine
Source: compiled by the author of this study based on Law of Ukraine «On Social Protection and Support of Children Affected by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine» (Law No. 3999-IX, 2024)

The above-mentioned law also provides for the introduction of the State Register of Children Affected by the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine, established to collect, accumulate, store, protect, process and use information about children affected by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine as a result of their identification, as well as about children who died as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

An intermediate conclusion can be drawn that both Ukrainian legal doctrine and the legislator are following the path of forming the legal status of children who have already suffered directly from the armed conflict in some way. This approach is selective and does not cover all children. It is necessary to take into account modern methods and means of armed conflict, which can be used to strike the enemy's territory in different parts of his state. That is, there are territories where hostilities are directly conducted, and the rest of the state, which can be hit by modern weapons (for example, missile weapons with a possible range of more than 5,000 km, unmanned aerial vehicles, etc.).

For example, Ukrainian children are forced to go to shelters when they are in preschools/classes in general secondary education institutions/higher education institutions, regardless of whether there are hostilities nearby, when they are threatened with an air alert, regardless of the time (eating or sleeping) and place (walking outside, staying in a group) when it occurs (the average duration of an air alert in January 2025 was 1 hour and 58 minutes) (2025) [38]. The child's stay in a shelter is accompanied by an understanding of the threat, which leads to feelings of anxiety and fear. Children in shelters are idle, mostly constrained in movement and play. They sit almost motionless, waiting for everything to end and return to their normal environment.

Such constant «disruptions» of the educational process and movement do not contribute to the mental, psychological or physiological development of children (since the state does not have a system of properly equipped shelters for the educational process and suitable for normal physiological development). Often, these are semi-basement rooms without a proper ventilation system, which negatively affects the development of children's respiratory organs. This example is also one of the examples of «children affected by armed conflict» (Article 38(3) of the Convention on the Rights of the Child) (1989). Such living conditions for children lead to the development of health problems, primarily mental ones. It should be borne in mind that children living in armed conflict grow up with a lost sense of security. A traumatic event can significantly disrupt the child's further mental development. Fear of loud noises, outbursts of anger and aggression, irritability and apathy, indifference to learning and past hobbies, fear, unreasonable crying, fear of the future, sleep problems, nightmares, problems with concentration and memory, withdrawal, reflection of traumatic events in games, creativity, refusal to eat – these are possible reactions of the child's psyche to the armed conflict.

N. Sohor, O. Yasniy, O. Smashna & N. Hashimova point out that children growing up during the armed conflict are diagnosed with post-traumatic stress disorder (hereinafter – PTSD) (22.7%), depression (13.8%), anxiety disorders (15.8%) [36].

K. Borsch in his article points out that stress is one of the main problems for children during the armed conflict. Under stress, our body produces the hormones adrenaline and cortisol. They prepare us for immediate action, also known as the «fight or flight» response. The child's body manifests this in physical (shallow breathing, sweating and heart palpitations, headaches, dizziness and sleep problems, nausea, indigestion or digestive problems) and emotional-mental manifestations (irritability and anger, outbursts of anger or withdrawal from family and friends, neglect of duties, decreased task performance or difficulty concentrating, emotional distress, constant sadness or crying). Borshch conducted a study among children (10–14 years old), both internally displaced and residents of Uzhhorod (a region that is not in the combat zone), to identify stress during the armed conflict. Among the surveyed children, 72% are experiencing stress, 16% do not experience any manifestations of stress, and 12% were not able to answer [2, p. 49].

N. Nikitina conducted observations of children as part of her pedagogical practice in schools in another region of Ukraine – Chernihiv. The results showed that the condition of most primary school children is characterized by an increased level of anxiety, loss of concentration, stiffness, unwillingness to solve tasks, communicate, inhibition of emotional and social spheres, etc. As a result, there is a risk of inhibition of the emotional, cognitive and intellectual spheres. The loss or insufficient development of at least one of them will have an irreversible effect on the process of personality formation, and thus affect the development of the state in the future [27, p. 28].

In 2023, the Mental Health of Parents and Children in Ukraine study was conducted, involving 2004 Ukrainian parents with their children. The results of the study showed a prevalence of probable PTSD in the sample of preschoolers of 15.4% (n = 77), and a prevalence of probable PTSD in the sample of school-age children and adolescents of 14.4% (n = 217). Of all children (n = 1238), 13.8% (n = 171) met the

DSM-5 criteria for PTSD. Summarizing the research data, A. Tokarchuk & I. Koval argue that the level of anxiety and depression in children due to the Russian-Ukrainian armed conflict has increased significantly over the period 2014–2024. Also, during the period of the full-scale invasion, children's levels of situational (+26.7%) and personal (22.6%) anxiety increased significantly [43].

O. Chekster emphasizes another manifestation of the child's psychic state during an armed conflict – desensitization to danger – a psychological process that consists in a gradual decrease in emotional and behavioral reactions to threats due to prolonged exposure to stressful or dangerous events. Children in armed conflict are adapting to these conditions, which can lead to a decrease in danger awareness and risky behavior. Armed conflict and its consequences – explosions, destruction, sirens – become part of everyday life, and constant stress dulls the response to danger [4, p. 385].

On the one hand, this process performs a kind of protective function for the child's psyche. On the other hand, this process can later develop into a lack of ability to adequately assess threats that previously caused fear. The lack of an emotional response to danger can lead to apathy or emotional closure. Such children may lose the ability to empathize and empathize. The emotional response of children may be dulled to the point where they do not feel anxiety or fear even in crisis situations. Desensitization can be accompanied by PTSD-like symptoms, including difficulty sleeping, excessive irritability, and problems with concentration [4, p. 386].

D. Sharon-Maksimov, an Israeli psychologist, emphasizes that childhood trauma is multifaceted. In her research, the psychologist points out that the traumatic experience that children receive during armed conflict is quite different. The psychologist emphasizes that traumatic experiences are received by children who are in shelters during air raids, and, of course, children who are directly involved in the atrocities of war (injuries, deaths of relatives, rape, etc.) [24, p. 50].

In particular, we should not forget that constant psychological shocks and staying in shelters are triggers for other diseases. For example, such as bronchial asthma, allergic diseases, diabetes, etc. [3; 7; 11].

The Ministry of Health of Ukraine (2023) already predicts that in 5–7 years (as a result of the current armed conflict) the number of drugs, alcohol and other addictions is expected to increase, and the most commonly diagnosed diseases are circulatory diseases, diabetes, arthritis, bronchial asthma, and cancer [1].

All of this gives grounds to assert that the establishment of the legal status of a child who has only been directly affected by armed conflict does not take into account the interests of all children living in the territory of the state.

Incidentally, Ukrainian legislation has already taken a different approach to citizens who were children during World War II. For example, the Law of Ukraine «On Social Protection of Children of War» (2005) regulates the concept and legal status of children of war – «a child of war is a person who is a citizen of Ukraine and who was under 18 years old at the end of the Second World War (September 2, 1945)». In this case, the Ukrainian legislator applied an approach where all persons under the age of 18 at the time of the official end of World War II are recognized as victims and receive social protection from the state.

CONCLUSIONS

Thus, agree that the basis of the legal structure of the legal status of a person is legal personality, rights, freedoms, legitimate interests and obligations. At the same time, when forming the legal structure of the legal status of a child during armed conflict, it is necessary to take into account the peculiarities characteristic of children (psychological/physiological and legal), the specified period of time and modern methods and means of armed conflict. Therefore, believe that the system of guarantees of children’s rights must be included in this construction. We also consider it expedient to include legal norms in this construction, since without legal norms, the establishment, consolidation, and existence of legal status is impossible. A legal construct is enshrined in legislation. The use of legal structures helps to achieve accuracy and certainty of the content of legislation. The formulation of such a construction also helps to define the categories of children that fall within it.

Consider it appropriate to use the concept of «the legal status of a child during armed conflict», which would be universal for any period of time when there is any armed conflict (international/non-international). This legal status would include all possible groups of children living on the territory of a state in armed conflict. The «legal status of a child during armed conflict» can be classified as special by its legal nature. The formation of such legal status, its normative consolidation, will provide each child with the scope of rights and the necessary amount of care required during armed conflict, and will be the foundation on which a child protection system will be formed during any armed conflict.

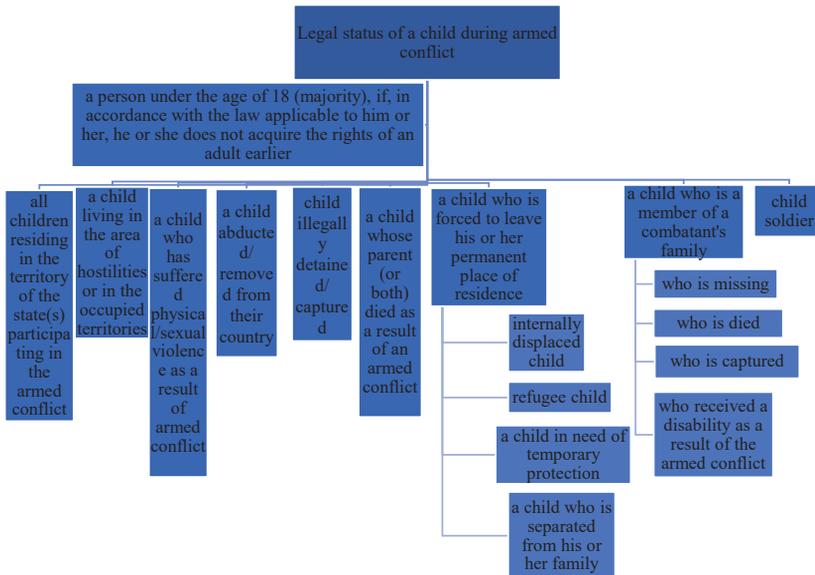

Figure 3. Legal status of a child during armed conflict

Source: compiled by the author of this study based on the research material

REFERENCES

- [1] Atanov, Yu. (2023). *What kinds of risks threaten the mental health of Ukrainians?* Retrieved from <https://mind.ua/publications/20267211-yaki-riziki-zagrozhuuyut-mentalnomu-zdorov-yu-ukrayinciv>.
- [2] Borshch, K. (2023). Features of the manifestation of stress among children in the conditions of war. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 1, 47–51. doi: 10.32782/psy-visnyk/2023.1.9.
- [3] Boulet, L. P. (2017). *War-time asthma: lessons from Syria*. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29221327/>.
- [4] Chekster, O. (2024). Desensitization to danger in children during wartime. *Collection of Scientific Papers 'ΛΟΓΟΣ'* (October 18, 2024; Cambridge, UK), 384–390. doi: 10.36074/logos-18.10.2024.090.
- [5] Chyzhov, D. (2017). Social and legal protection of children's rights in the conditions of ATO in Ukraine. *Entrepreneurship, economy and law*, 1, 96–101.
- [6] Convention on the Rights of the Child. (1989, November). Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>.
- [7] Dzisiak, V. (2024). *Features of asthma course in children during wartime in Ukraine*. The ERS Congress 2024, Vienna. Retrieved from <https://channel.ersnet.org/media-113520-late-breaking-abstract-features-of-asthma-course-in-children-during-wartime-in-ukraine>.
- [8] Gusarev, S. D., & Tikhomirov, O. D. (2017). *Theory of State and Law*. NAIA, Education of Ukraine.
- [9] *International Residual Mechanism for Criminal Tribunals*. (1999). Retrieved from <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/en/bla-tj000303e-2.htm>.
- [10] Kadehrob, L. O. (2018). Constitutional and legal status of a child in Ukraine : concept and features. *Bulletin of the ONU named after I. I. Mechnikov. Jurisprudence*, 23, 1(32), 15–21. doi: 10.18524/2304–1587.2018.1(32).134229.
- [11] Kaidashev, I., & Ditiatkovskaya, Eu. (2024). Managing asthma and allergies during the Russo-Ukrainian war. *Annals of Allergy, Asthma & Immunology*, 133(6), 720–721. doi: <https://doi.org/10.1016/j.anai.2024.08.032>.
- [12] Kelman, M. S., & Stratonov, V. M. (2020). *General theory of law*. ALDI-PLUS, Kherson.
- [13] Kitayka, O. (2019). Structure of the constitutional and legal status of the child in Ukraine. *Legal Bulletin*, 1, 25–30. doi: 10.32837/yuv.v0i1.523.
- [14] Kolomoets, N. V. (2019). *Administrative and legal protection of children's rights in Ukraine* (Candidate thesis, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine).
- [15] Kononchuk, N. M. (2013). The concept of family and legal status of a child: problems of defining the category. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 21, 233–235.
- [16] Krestovska, N. M. (2008). *Juvenile law of Ukraine: genesis and current state* (Doctoral thesis, Odesa National Law Academy, Odesa, Ukraine).
- [17] Kudriavtseva, O. M. (2014). Constitutional and legal bases of protection of children's rights in Ukraine (Candidate thesis, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine).
- [18] Kurylo, T., & Barankevych, A. (2020). Features of the legal status of a child in the Civil Code of Ukraine. *Legal Bulletin*, 2, 108–114. doi: 10.32837/yuv.v0i2.1711.
- [19] Okuniev, I. S. (2009). *General theoretical principles of the legal status of a subject of law* (Candidate thesis, Institute of legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine).
- [20] On protection of childhood: Law Ukraine (2001, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402–14#Text>.

- [21] On social protection of children of war: Law Ukraine (2005, November). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text>.
- [22] On national security: Law Ukraine (2018, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
- [23] On social protection and support for children affected by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and amendments to certain legislative acts of Ukraine to streamline the provision of social services and benefits: Law Ukraine (2024, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3999-20#Text>.
- [24] Maksimova, D. Sh. (2022). Hibuki-therapy as a treatment method for war-related mental trauma in children. *Organizational Psychology. Economical Psychology*, 3(27), 48–54. doi: 10.31108/2.2022.3.27.4.
- [25] Naiman, N. (2016). Family and legal status of child. *Entrepreneurship, economy and law*, 6, 38–43.
- [26] Nalyvayko, L. R. (2024). The legal status of a child affected by war. *Analytical and comparative jurisprudence*, 77–81. Retrieved from <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/13.pdf>
- [27] Nikitina, N. (2024). Fairy tale therapy as a method of working with children of preschool and primary school age in war conditions. *New Inception*, 1-2(15-16), 26–35. doi: 10.58407/NI.24.1-2.2.
- [28] Panchyshyn, A. V. (2010). The concept, features and categories of «legal status». *Journal of Kyiv University of Law*, 2, 95–98.
- [29] Renan, Ernest (1882). Qu'est-ce qu'une nation ? *Calmann Lévy*, 30.
- [30] On Approval of the Procedure for Granting the Status of a Child Affected by Military Operations and Armed Conflicts: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 268 (2017, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text>.
- [31] Ryhina, O. M. (2017). Problem of interpretation of the term «legal status of a child»: theoretical and legal aspect. *Law and public administration*, 3(28), 12–19.
- [32] Ryhina, O. M. (2021). Legal Status of the Child», «Rights of the Child», «Needs of the Child», «Interests of the Child»: general theoretical characterization. *Legal scientific electronic journal*, 8, 28–30. doi: 10.32782/2524-0374/2021-8/5.
- [33] Sabluk, S. A. (2009). *Legal position of the child in Ukraine (theoretically legal aspect)* (Candidate thesis, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine).
- [34] Skakun, O. F. (2021). *Theory of State and Law*. Kyiv, Alerta .
- [35] Slabkyi, G. O., Bilak-Lukyanchuk, V. Y. (2024). Influence of the war against Russian military aggression on the incidence of tuberculosis in Ukraine. *Intermedical journal*, 2, 167–173.
- [36] Sohor, N., Yasniy, O., Smashna, O., & Hashimova, N. (2024). The impact of war and forced displacement on the mental health of children and adolescents (literature review). *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 9(1). Retrieved from <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/471>.
- [37] Sorochkin, O. (2024). Legal status of a person: methodological and conceptual analysis. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University*, 4(44), 252–257. doi: 10.23939/law2024.44.252.
- [38] *Statistics of air alarms* (2025). Retrieved from <https://air-alarms.in.ua/blog/35-y-misiats-viiny-ohliad-statystyky-povitrianykh-tryvoh>.

- [39] Stepanenko, N. V. (2021). *Protection and Ensuring children's rights in the condition of military actions in Donbass: theoretical and legal analysis* (Candidate thesis, Higher educational institution «University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine).
- [40] Syniegubov, O. V. (2015). *Execution of Personal Non-Property Rights of People who are Underage* (Doctoral thesis, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv).
- [41] Ternavska, V. M. (2022). The Legal Status of Children Suffering as a Result of the Military Aggression of the Russian Federation against Ukraine (Constitutional and Legal Aspect). *New Ukrainian Law*, 3, 116–122. doi: 10.51989/NUL.2022.3.17.
- [42] The Global Risks Report (2025). *20th Edition. Insight Report*. Retrieved from <https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2025/>.
- [43] Tokarchuk, A., & Koval, I. (2024). Increased level of anxiety in children and adolescents witnessing military conflict: comparative analysis, prognosis. *Psychosomatic medicine and general practice*, 9(3). Retrieved from <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/540>.
- [44] Topolevsky, R. B., & Fedina, N. V. (2020). *Theory of State and Law*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [45] Tsvik, M. V., & Petryshyn O. V. (2009). *General theory of state and law*. Kharkiv: Pravo.
- [46] Voloshyna, I. V. (2016). *Constitutional and Legal Status of the Child in Ukraine* (Candidate thesis, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine).
- [47] Volynka, K. G. (2003). *Theory of state and law*. Kyiv: MAUP.
- [48] Zaychuk, O. V., & Onishchenko, N. M. (2008). *Theory of State and Law*. Kyiv: Yurinkom Inter.

Kateryna O. Chepkova

Candidate of Legal Sciences

Doctoral Student of Scientific and Organizational Department

Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

03189, 81, Zdanovska St., Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-5219-093X>

e-mail: kateryna_chepkova@knu.ua

Катерина Олександрівна Чепкова

Кандидат юридичних наук

Докторант науково-організаційного відділу

Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

03189, вул. Юлії Здановської, 81, Київ, Україна

Suggested Citation: Chepkova, K. O. (2025). Legal Construction of the Legal Status of a Child during Armed Conflict. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 51–68.

Рекомендоване цитування: Чепкова К. О. Юридична конструкція правового статусу дитини під час збройного конфлікту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 2. С. 51–68.

Стаття надійшла / Submitted: 31/03/2025

Доопрацьовано / Revised: 30/04/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)»196»

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-69>

Олександр Назарович Ярмиш

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Навчально-наукова лабораторія дослідження проблем

забезпечення прав осіб, які постраждали від війни

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Дніпро, Україна

Володимир Анатолійович Греченко

Кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства

Харківський національний університет внутрішніх справ

Харків, Україна

БОРОТЬБА З ПИЯЦТВОМ БЕЗ ПЕРСПЕКТИВИ СТАТИ ПЕРЕМОЖЦЯМИ (ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ПИЯЦТВУ В УРСР У 1960-ТІ РР.)

Анотація. У статті досліджуються основні напрями боротьби з пияцтвом в Українській РСР, які здійснювалися протягом 1960-х років. Кількість затриманих у нетверезому вигляді громадян у цей період була стабільно високою й обчислювалася по республіці сотнями тисяч осіб на рік. З 1959 р. і до 1967 р. кількість хворих алкоголізмом безупинно зростала й збільшилася в 4,8 рази, що було дуже значним показником і свідчило про різке збільшення захворюваності алкоголізмом. У соціалістичному суспільстві споживання алкоголю було пов'язане з низьким рівнем життя населення, негативною традицією пияцтва, характерною для російського народу, яка поширилася й на Україну, невисоким рівнем загальної культури. В умовах радянської дійсності найчастіше саме випивка була єдиною формою дозвілля та способом «розслабитися» й зняти стрес. Компартійна влада вимушена була маневрувати між боротьбою з алкоголем і тим фактом, що він був значною частиною доходів держави і реалізація спиртних напоїв за ці роки значно зросла. При цьому необхідно відзначити, що фактичне споживання спиртних напоїв було значно вище офіційних даних, так як у республіці споживалася велика кількість вина домашнього приготування. Крім того, у всіх областях республіки було поширене самогоніваріння і виробництво самогону значно зросло. Особливо збільшилися випадки кримінально-карного самогоніваріння – більше, ніж у 2 рази. Самогону вилучили на цей період майже в півтора рази більше. У стані сп'яніння вчинялося найбільше особливо

тяжких злочинів. Їхня кількість зросла у відсотках у 2,1 рази, а вживання спиртних напоїв – у 1,95 рази, тобто кореляція була значною, хоча зростання кількості злочинів, учинених у нетверезому стані (у відсотках до загальної кількості розкритих злочинів по лінії карного розшуку), дещо випереджало зростання вживання спиртних напоїв. Особливо показовими були дані стосовно злісних хуліганств, учинених у стані сп'яніння, – їхня доля складала 3/4. Кількість водіїв, які вчинили дорожньо-транспортну пригоду, перебуваючи в стані сп'яніння, зросла у 1,5 рази, що було значним показником. Все ці дані ще раз підтверджують, що вживання спиртного було й є криміногенним чинником.

Ключові слова: Україна, 1960-ті рр., пияцтво, самогоноваріння, міністерство внутрішніх справ, міліція.

Oleksandr N. Yarmysh

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
Educational and Scientific Laboratory for Research into the
Problems of Ensuring the Rights of Persons Affected by War
Dnipro State University of Internal Affairs
Dnipro, Ukraine*

Volodymyr A. Grechenko

*Department of Humanities and Ukrainian Studies
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine*

FIGHTING DRUNKNESS WITHOUT THE PROSPECT OF BECOMING WINNERS (LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF COMBATING DRUNKNESS IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1960S)

Abstract. *The article examines the main directions of the fight against drunkenness in the Ukrainian SSR carried out during the 1960s. The number of citizens detained in a drunken state during this period was consistently high and was calculated in the republic by hundreds of thousands of people per year. From 1959 to 1967, the number of patients with alcoholism grew steadily and increased by 4.8 times, which was a very significant indicator and indicated a sharp increase in the incidence of alcoholism. In socialist society, alcohol consumption was associated with a low standard of living of the population, a negative tradition of drunkenness characteristic of the Russian people, which spread to Ukraine, and a low level of general culture. In the conditions of Soviet reality, drinking was most often the only form of leisure and a way to «relax» and relieve stress. The Communist authorities were forced to maneuver between the fight against alcohol and the fact that it was a significant part of the state's income and the sale of alcoholic beverages increased significantly over these years. It should be noted that the actual consumption of alcoholic beverages was much higher than official data, since a large amount of home-made wine was consumed in the republic. In addition, moonshine brewing was widespread in all regions of the republic and the production of moonshine increased significantly.*

Cases of criminal and penal moonshine brewing increased especially – more than 2 times. Moonshine was seized for this period almost one and a half times more. Most of the most serious crimes were committed while intoxicated. Their number increased in percentage terms by 2.1 times, and the consumption of alcoholic beverages by 1.95 times, that is, the correlation was significant, although the growth in the number of crimes committed while intoxicated (as a percentage of the total number of crimes solved by the criminal investigation department) slightly outpaced the growth in the consumption of alcoholic beverages. The data on malicious hooliganism committed while intoxicated were especially indicative – their share was 3/4. The number of drivers who committed a traffic accident while intoxicated increased by 1.5 times, which was a significant indicator. All these data once again confirm that the consumption of alcohol was and is a criminogenic factor.

Keywords: *Ukraine, 1960s, drunkenness, moonshine brewing, Ministry of Internal Affairs, police.*

ВСТУП

У сучасному світі алкоголізм залишається гострою соціальною та медичною проблемою як для розвинених країн, так і для країн середнього та низького рівня розвитку. Якщо розглядати світову статистику, то в усьому світі 3 млн смертей щороку є наслідком надмірного вживання алкоголю, це становить 5,3% усіх смертей. Вживання алкоголю є причинним фактором для понад 200 захворювань та нівечень [1]. Україна перебуває серед тих держав, населення яких уживає дуже значну кількість алкоголю. За рік на одну особу в країні припадає 15 л алкоголю. Понад 700 тис. людей в Україні страждають від алкоголізму. Найбільше вживало алкоголь у 2023 році молоді 18–29 років, 86,3%. На другому місці – понад 80% людей 30–59 років, і серед людей 60+ років 66,5% [2].

У зв'язку з пияцтвом збільшується кількість різноманітних захворювань, зокрема постійно зростає кількість серцево-судинних, онкологічних та інфекційних захворювань, а в результаті зменшується тривалість життя.

Також у стані алкогольного сп'яніння вчиняється багато тяжких злочинів: убивства, звалтування, розбої тощо. Зростання алкоголізації населення республіки прямо пов'язується з такими чинниками, як економічна нестабільність, соціальна напруженість у суспільстві, низький рівень життя, недостатній рівень охорони здоров'я і постійна неконтрольована, масштабна реклама та продаж алкогольних напоїв. Знайти ефективні шляхи виходу українського суспільства з алкогольної залежності неможливо без урахування надбань історико-правничого досвіду.

Боротьба проти пияцтва у 1960-ті роки є фактично недослідженою в українській історико-правничій літературі. Принаймні, нам не вдалося знайти жодної наукової публікації щодо цього періоду.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Базовою методологічною засадою в даному дослідженні був загальнонауковий *діалектичний* метод, який обґрунтовує взаємозв'язок та взаємообумовленість

соціальних процесів і суспільних явищ. Він ґрунтується на розумінні процесів та явищ, у даному випадку пияцтва, самогоноваріння, злочинності та боротьби з ними у взаємозв'язку та взаємодії, дозволяючи досягнути їхній розвиток та зміну в часі. Діалектичний підхід забезпечив розуміння того, які чинники сприяли генезі та зміні історичних явищ, що аналізувалися, та які чинники заважали цьому розвитку. Він дозволив осмислити сутність нормативної бази, що визначала правовий статус органів правопорядку, які боролися з пияцтвом, у певний конкретний відрізок часу. Складовими діалектичного методу, які використали автори при дослідженні цього питання, були принципи об'єктивності, всебічності, конкретності, історизму.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Боротьба проти пияцтва в СРСР здійснювалася впродовж усього періоду його існування. У 1927 році на душу населення України припадало 2,3 літри горілки, 2,6 літри пива, 0,54 літра вина. Цього ж року міліція затримала в столиці України 12299 п'яних, які хуліганили на вулицях або в інших громадських місцях. Карети швидкої допомоги в 1927 році в м. Харкові надали допомогу 340 особам, що були в п'яному стані; з них 146 чоловіків і 38 жінок знаходилися в стані важкого сп'яніння, 129 чоловіків і 29 жінок мали травми і поранення, які вони отримали в стані сп'яніння, 9 чоловіків і 7 жінок закінчили своє життя в п'яному стані. Те, що в Україні в ці роки зростало пияцтво було очевидним явищем. У бюджеті донецького робітника витрати на спиртні напої з 0,2% в 1922 році зросли в 1927 році до 4%. Так, у Донбасі серед шахтарів, які більше всіх витрачали на спиртні напої, було найбільше прогулів із неповажних причин. У 1927 році на одного робітника припадав 31 день прогулів [3, с. 410]. Обстеження, проведені в 1927 році лікарями Гальперінім і Ісаєвим показали, що 30% усіх венеричних хворих отримали цю недугу в п'яному стані. Статистичні дані Наркомюсту УСРР про зростання хуліганства в період 1923–1926 рр. показують, що 20% хуліганських вчинків виникли під впливом легкого сп'яніння, 15,5% – під впливом сильного сп'яніння [4, с. 116].

У СРСР у 1939 році виробили мільярд літрів горілки, а кількість спеціалізованих винно-горілчаних торгових точок вдвічі перевищила чисельність магазинів, що спеціалізувалися з продажу овочів, м'яса, риби, молока. Постійне збільшення виробництва та продажу спиртних напоїв та одночасно згортання боротьби з пияцтвом вели до подальшої алкоголізації суспільства.

Наприклад, в одному зі звітів українських націоналістів про радянських партизанів писалося: «Під час п'янки 80% п'ють горілку до непритомності, решта 20% помірно». Представник ЦК КП(б)У Іван Сиромолотний, перебуваючи в партизанському Сумському з'єднанні, у своєму листі до начальника УШПД Тимофія Строкача зазначав: «Справді, часто не віриться, що в тилу живемо. Погано, що нема горілки. Спирт тут не женуть. Самогону мало і поганий, але все

одно п'ємо, де виходить». Не найкраще були справи й у регулярних військах Червоної армії. Перші слова, які ми чули: «Хазяйко, давай горілку! – згадує мешканка села Іванків Житомирської області Марія Краївська від візитів солдатів. – Горілка, горілка, люди вже дивувалися між собою, скільки ж можна. Коли німці заскакували до будинку, то одразу: «Масло, яйка», а ці – горілка. Тоді багато односельців говорили: «Їй-богу, вони знову проп'ють країну» [5].

У 1958 році було прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом та про наведення порядку у торгівлі міцними спиртними напоями». Заборонявся продаж горілки в усіх підприємствах торгівлі та громадського харчування (крім ресторанів), що розташовані на вокзалах, в аеропортах, на привокзальних та пристанційних майданах. Не допускався продаж горілки у безпосередній близькості від промислових підприємств, навчальних закладів, дитячих закладів, лікарень, санаторіїв, у місцях масових гулянь та відпочинку. Оскільки, як заведено вважати, 80% алкоголю споживають повнолітні чоловіки, виходило близько ста пляшок горілки на рік на кожного з них.

Однією з головних причин початку нової боротьби з алкоголем було збільшення кількості правопорушень та злочинів. Судова практика свідчила, що понад 90% проявів хуліганства, 70% вбивств, завдання тяжких тілесних ушкоджень, згвалтувань і більше 30% крадіжок здійснювались особами в стані алкогольного сп'яніння. Пияцтво радянських громадян негативно відбивалося на економічних показниках, знижувало продуктивність праці та збільшувало кількість травм та смертей на виробництві. У селах у свята пили бригадами та цілими колгоспами і на кілька днів кидали поля та ферми. З 1955 року по 1960 рік споживання горілки та лікєро-горілочаних виробів у розрахунку на члена сім'ї зросло, за архівними даними, з 16,0 до 19,5 л на рік. З урахуванням же вина споживання винно-горілочаних виробів зросло в зазначений період до 28,6 л на рік. Значна частина населення вкрай негативно ставилася до споживання алкоголю і сприймала це як недоопрацювання радянської системи, що служило приводом для невдоволення владою. Але при цьому міцні алкогольні напої приносили значний дохід до державного бюджету. Невипадково в Постанові особливо наголошувалося, що доходи від продажу горілки необхідно виключити із норм преміювання працівників торгівлі. У цей період гостро відчувався дефіцит товарів масового попиту, особливо в селах. При цьому місцеві магазини мали плани щодо реалізації товару та виручки. Найбільш ходовим товаром була горілка, яку намагалися реалізувати якнайбільше, щоб виконати показники. Крім цього, проблемою в реалізації антиалкогольної кампанії було розуміння, що надто радикальні заходи можуть спричинити невдоволення й навіть соціальний протест. Хоча в тексті Постанови зазначалося, що у капіталістичному суспільстві споживання горілки пов'язані з важкими умовами життя пролетаріату, в СРСР багато хто продовжував вживати її з подібних причин. Найчастіше саме випивка була єдиною формою дозвілля та способом зняти стрес. Тому партійно-державному апарату доводилося лавірувати між боротьбою з алкоголем і тим фактом, що він був частиною державних

доходів та певним чинником соціальної стабілізації. Основне невдоволення ви-кликала саме доступна горілка або непідконтрольний самогон. Одним із дієвих заходів вважалося заміщення міцного алкоголю пивом і вином, тобто планува-лося поступово знижувати градус споживаних напоїв. Але така політика вимага-ла часу та не могла дати швидких результатів. Така подвійна ситуація, швидше за все, була головною причиною того, чому постанова «Про посилення боротьби з пияцтвом і про наведення порядку в торгівлі міцними спиртними напоями» не була опублікована в пресі і залишалася закритою.

Як зазначалося органами МВС, до практики самогонваріння люди вдавалися в ситуації відсутності коштів на горілку. Народні суди УРСР за кримінальни-ми справами, порушеними органами міліції в 1958 році, засудили 16542 самогон-щика, з яких до позбавлення волі – 7522 особи. Із загальної кількості засуджених за самогонваріння в цьому році 9020 осіб, або 54% були засуджені до заходів покарання без позбавлення волі, у т.ч. до штрафів 3144 особи, або 19%. Серед контингенту засуджених 10335 осіб або 62% складали жінки, 5374 або 32% – особи, старші 50 років. Але в практиці судів зустрічалися неоднозначні випадки. Так, народним судом Ружинського району Житомирської області була засудже-на до одного року позбавлення волі за самогонваріння колгоспниця с. Плоске Іщук М. І., яка мала двох дітей, у тому числі одного немовля. У той же час жи-теля цього ж села Григорія Бойка, що вкрав з колгоспу 4 центнера цукрового буряку та 400 кг кукурудзи і який теж займався самогонварінням, цей же на-родний суд чомусь вважав за можливе засудити до штрафу на суму 1000 руб. [6, арк. 268–269].

Траплялися навіть прецеденти створення колективних самогонних апаратів, коли всі мешканці села могли користуватися ним на рівних умовах. Як і багато інших політичних кампаній у СРСР практика реалізації цієї постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР супроводжувалася низкою ритуально-символічних за-ходів, а саме проведенням масових зборів трудових та громадських колективів, партійних установ із засудженням різних форм пияцтва та його наслідків. Самогонщиків пісочили і піддавали громадському осуду, але, як і раніше, саджа-ли і піддавали великим штрафам рідко, хоча за самогонваріння загрожувало до 300 рублів штрафу або ув'язнення терміном до трьох років. Агітація за тверезі-сть зводилася до нудних обговорень на партзборах положень тексту постанови ЦК і ні до чого не вела – жодних конкретних рекомендацій зверху щодо ведення громадської роботи не надходило. Заходів для посилення боротьби із самогоно-варінням було розроблено чимало, але не всі з них мали конкретний характер або елемент новизни. Проте суть указівки була зрозумілою – цю роботу слід активі-зувати [7, с. 330].

Багатоаспектна, але малоперспективна боротьба з пияцтвом продовжувалася й у 1960-ті роки. З середини 1960-х років уживання алкоголю в країні почало невпинно збільшуватися. Його вживання навіть із незначного приводу, а то й без приводу стало вважатися цілком природним серед пересічних людей та й пар-

тійно-радянського керівництва різного рівня. Особливої популярності набула бенкетна форма святкування всіляких радянських свят та ювілеїв. Заради таких колективних заходів для партноменклатури спеціально будувалися «мисливські» будиночки та сауни. Не дарма «період застою» нерідко називали «періодом застілля». Фрази на кшталт «Хто не п'є, той або хворий, або падлюка», «Не плій під стіл: там теж гості» можна було почути як від звичайних людей, так і від номенклатурних працівників [8].

Узагальнюючі дані про стан боротьби з пияцтвом і самогеноварінням та її результати містяться в Доповідній записці Міністра внутрішніх справ УРСР І. Х. Головченка та міністра охорони здоров'я П. Л Шупика¹ першому секретарю ЦК КПУ П. Ю. Шелесту, голові Ради міністрів УРСР В. В. Щербицькому, голові Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченку від 05.02.1969, яка називається «Про серйозні недоліки у боротьбі з пияцтвом». У ній, зокрема відзначалося, що на виконання постанови ЦК КПУ від 11.09.1962 «Про заходи щодо подальшого посилення боротьби з пияцтвом в Українській РСР» МВС та Мінохорони здоров'я здійснили низку заходів на посилення боротьби з пияцтвом та лікування хворих алкоголізмом. Але, незважаючи на це, пияцтво продовжувало мати широке поширення. Про це свідчила кількість осіб, яких підбирала міліція в стані сп'яніння. Всього за 1960–1968 роки (без урахування сільської місцевості) у нетверезому стані було підібрано 3 055061 осіб, з яких було поміщено у витверезник 1 906095 осіб [9, арк. 40–41].

Таблиця 1

Зростання кількості нетверезих, підібраних у громадських місцях у цілому по УРСР у 1960–1968 рр. [9, арк. 40–41]

Роки	Підібрано нетверезих у громадських місцях та доставлено в міліцію	Зростання (у відсотках) порівняно з 1959 роком
1960	168186	7,7
1961	234693	52,3
1962	278905	78,6
1963	272724	74,6
1964	301131	92,8
1965	400994	156,8
1966	477437	205,7
1967	453 256	190,2
1968	467735	199,5

¹ Шупик Платон Лукич (1907–1986) – український лікар-хірург, випускник Харківського медичного інституту, згодом – директор цього інституту, кандидат медичних наук (1940), професор (1947, без захисту докторської дисертації), Міністр охорони здоров'я Української РСР (1952–1954, 1956–1969), заслужений лікар України (1967).

Як видно з цієї таблиці, кількість підібраних нетверезих у громадських місцях та доставлених у міліцію за ці роки значно зросла, за майже 10 років – у 2,5 рази, якщо у 1960 році це було трохи більше 168 тис., то у 1968 році – більше 467 тис. Правда, найбільше зростання маємо в 1966 році – більше 477 тис., але з документу неясно, чому це було саме в цей рік.

Причинами зростання пияцтва і перетворення його в тотальне явище стала сама радянська держава та радянська система. Спиватися починав той, хто не мав «внутрішнього стрижня», прагнення розвиватися й чогось добиватися в житті. Саме ці умови відтворювалися в СРСР. Звичайна радянська людина пила просто з нудьги. У радянській культурі тих років тема боротьби з пияцтвом зводилася фактично до одного шаблону: позитивні герої не п'ють зовсім, тоді як негативні видаються алкоголіками, через що зазнають невдач, потрапляють у комічні ситуації. Перші культові фільми Леоніда Гайдая «Пес Барбос і незвичайний крос» і «Самогонщики» були нав'язані мотивами антиалкогольної кампанії 1958 року та фактично були відповіддю на неї. У радянському суспільстві спостерігалася вкрай висока толерантність до алкоголіків. Але насправді таких людей шкодували й намагалися не звільняти з роботи без особливих причин.

Таблиця 2

Рівень реалізації спиртних напоїв у республіці у 1960–1968 роках [9, арк. 41]

Роки	Поставлено в торгіву мережу (у млн л)	Реалізовано на суму (у млн руб.)	Продано на душу населення в літрах
1960	340,5	1.301,2	8,0
1961	370,4	1.390,4	8,1
1962	422,0	1.542,0	9,7
1963	476,6	1.679,3	10,6
1964	545,9	1.824,1	12,1
1965	548,4	1.897,6	12,3
1966	598,7	2.076,4	13,0
1967	672,1	2.327,9	14,4
1968	725,7	Немає даних	15,6

Як показують статистичні дані, реалізація спиртних напоїв за ці роки значно зросла. За поставками в торгіву мережу в 2,1 рази (725 проти 340 млн л), по реалізації – в 1,7 рази, по продажу на душу населення – у 1,95 рази.¹ Таким чином, ми маємо високу кореляцію між реалізацією спиртних напоїв та зростанням їхніх продаж на душу населення, що й так було зрозумілим і без статистичних даних, причому зростання цих продаж йшло швидше, ніж зростання реалізації.

Рівень реалізації спиртних напоїв по окремих областях істотно відрізнявся.

¹ Підраховано авторами.

Таблиця 3

Кількість реалізованих спиртних напоїв у розрахунку на душу населення (у літрах) по окремих областях України в 1966–1967 роках [9, арк. 42]

Область	1966 рік	1967 рік
Запорізька	19,9	21,6
Миколаївська	22,7	24,1
Сумська	11,8	12,8
Харківська	16,4	17,7
Херсонська	25,8	29,9
м. Київ	29,5	33,7
Одеська	23,5	26,8
Донецька	19,8	21,7
Львівська	18,1	19,0
Полтавська	15,5	17,4

Як бачимо, протягом двох років у всіх, без винятку, областях республіки, кількість реалізованих спиртних напоїв на душу населення зростала. – від 0,9 л у Львівській області, до 4,2 л за рік у м. Києві (найбільший показник, але майже такий же був у Херсонській області – 4,1 л, на третьому місці йшла Одеська обл. – збільшення на 3,3 л). У більшості областей цей показник коливався в межах 1,4 л і 1,9 л. У низці областей реалізація спиртних напоїв була більша, ніж у середньому по республіці. Якщо визнати, що показник уживання спиртного по республіці, який наводиться далі (14,4 л), був вірним, то тоді лише в Сумській області він був нижче середньо-республіканського. А «призери» в цьому «змаганні» випереджали республіканський рівень удвічі. При цьому слід підкреслити, що у вище згаданій таблиці даються дані лише по 10 областям і м. Києву, а дані по 15 регіонам відсутні. Тому можливо й вийшли такі показники, що 9 регіонів мають значно вищі показники вживання показників спиртного на душу населення, ніж у середньому по республіці. При цьому необхідно відзначити, що фактичне споживання спиртних напоїв було значно вище офіційних даних, так як у республіці споживалася велика кількість вина домашнього приготування. Крім того, у багатьох областях республіки було поширене самогонваріння.

Таблиця 4

Показники щодо розвитку самогонваріння та протидії йому в республіці в 1960–1968 роки [9, арк. 43]

Роки	Зареєстровано випадків кримінально-карного самогонваріння	При цьому вилучено		
		Самогонних апаратів	Самогону (у літрах)	Закваски (у літрах)
1960	7203	16154	80407	837754
1961	12975	44475	169411	176798

Роки	Зареєстровано випадків кримінально-карного самогоноваріння	При цьому вилучено		
		Самогонних апаратів	Самогону (у літрах)	Закваски (у літрах)
1962	22990	18309	110 336	817694
1963	15748	14732	83775	680251
1964	12855	13766	66234	624570
1965	14411	17078	94778	862907
1966	14540	17215	96485	792801
1967	13891	16929	91173	745230
1968	14921	17987	119565	848387

Отже, дані свідчать, що самогоноваріння в республіці значно зростало. У наявності було значне зростання випадків кримінально-карного самогоноваріння – більше, ніж у 2 рази, незначне зростання вилучених самогонних апаратів. Але їхня значна кількість щороку – стабільна. Вилученого самогону – зростання майже у півтора рази, щодо закваски – то тут зміни не такі значні, але стабільно високі щорічно.

У нас є можливість порівняти те, що відбувалося в цьому напрямі з аналогічною роботою міліції в 1920-ті роки.

Таблиця 5

Показники щодо протидії самогоноварінню в 1923–1924 роки в республіці [3, с. 418]

Що зроблено	1923 рік	1924 рік	Всього
Проведено обшуків	76698	139101	215799
Відібрано апаратів	38523	47302	85825
Відібрано самогону	10195 відер	19785	29980
Відібрано закваски	12612 відер	192377	204989 в.
Затримано самогонщиків	36253	23171	59424
Накладено штрафів	Даних немає	1281455 руб.	1281455 руб.
Стягнуто штрафів		643367 руб.	643367 руб.

Порівняємо це з даними 1960-х років, тобто через 40 років. Дані досить схожі в основному одного порядку. У 1924 році було вилучено 47 302 апарати, в 1964 році – 13 766, відібрано самогону в 1924 році – 197 280 л, а у 1964 році – 66 234 л. Як видно з таблиці, у ній є дані, коли показники дуже близькі, наприклад, у 1961 році було вилучено 44 475 апарати, що близьке до даних 1924 року. При цьому слід урахувувати, що у 1920-ті роки територія республіки була значно меншою (без Західної України). Якби-то не було ці показники, які ми навели, були достатньо високими й свідчать, що самогоноваріння було «популярним» заняттям, і міліції й у 1920-ті, і в 1960-ті роки вистачало роботи для протидії цьому явищу.

Широке поширення пияцтва ускладнювало оперативну ситуацію в республіці. Пияки не лише порушували громадський порядок. Вони завдавали багато турбот сім'ям, сусідам, негативно впливали на молодь, у тому числі й на своїх дітей. На ґрунті пияцтва отримувалося багато травм на виробництві та здійснювалася велика кількість прогулів. У результаті цього допускалися великі втрати робочого часу й завдавалися суттєві збитки народному господарству. У стані сп'яніння багато громадян допускали різні порушення громадського порядку, у тому числі дрібне хуліганство, кількість якого в ці роки мала тенденцію до зростання. Зростала також кількість осіб, які розпивали спиртні напої безпосередньо в магазинах, парках та інших громадських місцях, що викликало природне незадоволення населення.

Слід відзначити, що міліція вживала певних заходів щодо порушників громадського порядку, які знаходилися в нетверезому стані, про що свідчить наступна таблиця.

Таблиця 6

Заходи міліції щодо порушників громадського порядку, які знаходилися в нетверезому стані в 1960–1968 роки (по республіці) [9, арк. 44]

Роки	Оштрафовано за розпивання спиртних напоїв у громадських місцях	Притягнуто до адміністративної відповідальності за дрібне хуліганство	Притягнуто до адміністративної відповідальності за різні порушення громадського порядку
1960	Немає даних	105657	180977
1961	16957	180674	2898321
1962	11894	188173	199517
1963	10318	157659	177587
1964	13373	158527	201641
1965	23398	201049	265331
1966	30344	259327	318399
1967	17883	228536	231574
1968	20653	238616	Немає даних

Характерним було те, що між реалізацією спиртних напоїв та кількістю злочинів, учинених у нетверезому стані, був певний взаємозв'язок. Найіндикативнішим тут є показник тих, кого було притягнуто до адміністративної відповідальності за дрібне хуліганство. Він зріс за вказаний період у 2,2 рази, щодо притягнутих до адміністративної відповідальності за різні порушення громадського порядку майже у 1,3 рази, оштрафованих за розпивання спиртних напоїв у громадських місцях – у 1,2 рази. Ці дані також свідчать, що міліцією проводилася досить значна робота з виявлення та затримання порушників громадського порядку, які перебували в нетверезому стані в громадських місцях.

Таблиця 7

Взаємозв'язок між реалізацією спиртних напоїв та кількістю злочинів, учинених у нетверезому стані в 1960–1968 роки (по республіці) [9, арк. 44]

Роки	Реалізовано спиртних напоїв у розрахунку на душу населення (у літрах)	Кількість злочинів, вчинених у нетверезому стані (у відсотках до загальної кількості розкритих злочинів по лінії карного розшуку)
1960	8,0	24,5
1961	8,1	39,5
1962	9,7	42,3
1963	10,6	41,6
1964	12,1	44,2
1965	12,3	51,5
1966	13,0	52,3
1967	14,4	53,8
1968	15,6	52,3

У стані сп'яніння вчинялося більшість особливо тяжких злочинів. Їх кількість зросла у відсотках у 2,1 рази, а вживання спиртних напоїв у 1,95 рази, тобто кореляція була значною, хоча зростання кількості злочинів, учинених у нетверезому стані (у відсотках до загальної кількості розкритих злочинів по лінії карного розшуку) дещо випереджало зростання вживання спиртних напоїв.

Таблиця 8

Кількість особливо тяжких злочинів, учинених у стані сп'яніння в 1966–1968 роки (по республіці) [9, арк. 45]

	Вчинено у стані сп'яніння (у відсотках до загальної кількості виявлених злочинів)		
	1966	1967	1968
Вчинено навмисних вбивств (із замахами)	1966	1967	1968
Зґвалтувань (із замахами)	51,8	52,8	49,9
Навмисних тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень	58,3	56,9	55,2
Розбоїв і грабунків	40,1	41,1	55,0
Злісних хуліганств	74,9	74,7	73,5

Ці дані доповнюють та конкретизують попередні та показують, що половина навмисних вбивств із замахами на них, учинялася в стані сп'яніння. Те ж саме стосувалося й зґвалтувань. Особливо показовими були дані стосовно злісних хуліганств, учинених у стані сп'яніння, – їхня доля складала 3/4. Усі ці дані з різних таблиць ще раз підтверджують, що вживання спиртного було й є криміногенним чинником.

Також значна кількість дорожньо-транспортних пригод учинялася особами, які знаходилися в стані сп'яніння.

Таблиця 9

Кількість дорожньо-транспортних пригод, учинених водіями, які знаходилися в стані сп'яніння в 1960–1968 роках (по республіці) [9, арк. 46].

Роки	Вчинено дорожньо-транспортних пригод водіями, які знаходилися в стані сп'яніння	У відсотках до загальної кількості дорожньо-транспортних пригод
1960	1282	19,2
1961	1592	20,2
1962	1825	20,7
1963	1623	18,9
1964	1638	19,5
1965	1574	18,5
1966	1570	22,7
1967	1653	28,1
1968	1908	26,4

Як бачимо, кількість тих водіїв, які вчинили дорожньо-транспортну пригоду, перебуваючи в стані сп'яніння, зросла в 1,5 рази, що було значним показником. Зріс їх відсоток у загальній кількості дорожньо-транспортних пригод – у 1,8 рази.

У 1960-ті роки пияцтво помітно поширилося серед неповнолітніх і молоді.

Таблиця 10

Кількість неповнолітніх та молоді, доставлених в органи міліції в стані сп'яніння в 1961–1967 роках (по республіці) [9, арк. 47]

Роки	Неповнолітніх	Молоді від 18 до 25 років	Студентів вишів та учнів середніх шкіл
1961	Немає даних	55903	2664
1962	Немає даних	66197	4099
1963	6720	51322	3985
1964	7204	52779	4770
1965	8791	61174	5973
1966	9784	59896	6887
1967	10394	51018	6763

Кількість неповнолітніх, доставлених в органи міліції в стані сп'яніння, зросла за цей період у 1,6. Щодо представників молоді, то тут було значне зростання в 1962 і 1965 роках, але було й зниження в 1963 і 1967 роках, тому говорити про якусь стійку тенденцію (вгору чи вниз) немає сенсу. Можна говорити про високі в цілому показники, які проте змінювалися не дуже сильно. Число студентів

вишив та учнів середніх шкіл, доставлених в органи міліції в стані сп'яніння, з роками збільшувалося, зокрема в 1961–1967 роках зросло в 2,5 рази.

Як вважають соціологи (і ми підтримуємо цю точку зору, оскільки теж працюємо зі студентами й можемо аналізувати їх життя), основні причини вживання алкоголю в студентському віці – свята, підтримка компанії, підняття настрою. Студентство – той період, коли юнак чи дівчина набувають першої свободи від пильної батьківської уваги. Потрапляючи до нового колективу, потрібно самоствердитися. А як проявити себе незрілому розуму? Один із варіантів – взяти участь у гулянці зі споживанням алкоголю. Ще однією причиною може бути зняття стресу від прийому в короткий період великої кількості інформації. Ці всі чинники стосуються й указанного періоду. Новітні дослідження зарубіжних учених також виявили зв'язок між вживанням алкоголю у виші та несприятливим досвідом у дитинстві. Виявилось, що чим більше в дитинстві було переживань, тим більше нездорові стосунки в нього будуть із алкоголем. Що стосується неповнолітніх, то часто алкоголь і підліток нерозлучні в неблагополучних осередках суспільства, приклад старшого покоління суттєво впливає на їх ставлення до алкоголю, що має місце й у благополучних сім'ях та серед «золотої молоді», яка вважає це приємним проведенням часу (згадаємо, хоча б сина «вождя» СРСР Сталіна – Василя, сина пізнішого лідера СРСР Андропова – Володимира, сина очільника України Щербицького – Валерія, дочку Брежнєва – Галину та ін.).

У 1960-ті роки спостерігається також зростання кількості осіб, які страждали від алкоголізму як хвороби. На початок 1968 року на обліку в медичних установах республіки знаходилося 88,7 тисяч хворих хронічним алкоголізмом.

Таблиця 11

Динаміка зростання кількості хворих алкоголізмом у 1959–1967 роках (по республіці) [9, арк. 50]

Роки	Кількість хворих алкоголізмом, яких взяли на облік протягом року	Кількість хворих алкоголізмом, які знаходилися на обліку в кінці звітнього року
1959	5500	18200
1960	4300	25100
1961	6800	30200
1962	8200	37900
1963	10900	46800
1964	12600	58200
1965	18200	72300
1966	19500	84900
1967	26500	88700

З 1959 року й до 1967 року кількість хворих алкоголізмом, яких взяли на облік упродовж року та які знаходилися на обліку, безперервно зростала й, відпо-

відно, збільшилася за цими показниками в 4,8 рази, що було дуже значним зростанням і свідчило про різке збільшення захворюваності алкоголізмом.

За минулі вказані роки ліжковий фонд для лікування хронічних алкоголіків виріс у 2 рази й складав на кінець 1968 року 2350 ліжок, у 20 разів збільшилася кількість неврологічних кабінетів і пунктів, яких у республіці нараховувалося більше 400 [9, арк. 51]. Усі ці дані свідчили про гостроту вказаної проблеми.

На лікування алкоголіків державою витрачалися значні кошти (на одного хворого – близько 150–160 рублів). Лише протягом 1967 року в психіатричних лікарнях України лікувалося 37 тис. хворих хронічним алкоголізмом, на утримання яких було витрачено більше 8,5 млн руб. В Українській РСР уперше в СРСР стало застосовуватися примусове лікування злісних пияків. Із цією метою було відкрито 20 лікарняно-трудова профілакторіїв, які одночасно могли прийняти 6500 осіб. Починаючи з 1961 року в них пройшли спеціальний курс лікування біля 56 тис. злісних пияків. У республіці діяло 96 витверезників на 1736 ліжок [9, арк. 52].

Ще одним заходом, до якого залучалася міліція в боротьбі з пияцтвом, був моніторинг за продажем алкогольних напоїв. Упродовж 1960–1968 років за порушення правил торгівлі було оштрафовано більше 20 тис. працівників торгівлі [9, арк. 53].

ВИСНОВКИ

Отже, боротьба з пияцтвом у СРСР здійснювалася протягом кількох десятиліть його існування. Досить гостроактуальною вона була й у 1960-ті роки. Кількість затриманих у нетверезому вигляді громадян була стабільно високою й обчислювалася по республіці сотнями тисяч осіб на рік. З 1959 року й до 1967 року кількість хворих алкоголізмом безупинно зростала й збільшилася в 4,8 рази, що було дуже значним показником.

У соціалістичному суспільстві споживання алкоголю було пов'язане з низьким рівнем життя населення, негативною традицією пияцтва, характерною для російського народу, яка поширилася й на Україну, невисоким рівнем загальної культури. В умовах радянської дійсності найчастіше саме випивка була єдиною формою дозвілля та способом «розслабитися» й зняти стрес. Компартійна влада вимушена була маневрувати між боротьбою з алкоголем і тим фактом, що він був значною частиною доходів держави і реалізація спиртних напоїв за ці роки значно зросла. При цьому необхідно відзначити, що фактичне споживання спиртних напоїв було значно вище офіційних даних, так як у республіці споживалася велика кількість вина домашнього приготування. Крім того, в усіх областях республіки було поширене самогонваріння й виробництво самогону значно зростало. Особливо збільшилися випадки кримінально-карного самогонваріння – більше, ніж у 2 рази. Самогону вилучили на цей період майже в півтора рази більше. У стані сп'яніння вчинялося більшість особливо тяжких злочинів. Їх кількість зросла у відсотках у 2,1 рази, а вживання спиртних напоїв – у 1,95 рази, тобто кореляція

була значною, хоча зростання кількості злочинів, учинених у нетверезому стані (у відсотках до загальної кількості розкритих злочинів по лінії карного розшуку), дещо випереджало зростання вживання спиртних напоїв. Особливо показовими були дані стосовно злісних хуліганств, учинених у стані сп'яніння, – їх доля складала 3/4. Кількість водіїв, які вчинили дорожньо-транспортну пригоду, знаходячись у стані сп'яніння, зросла в 1,5 рази, що було значним показником. Усі ці дані ще раз підтверджують, що вживання спиртного було й є криміногенним чинником.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Алкоголізм в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 12.03.2025).
- [2] Алкоголізм в Україні. URL: https://www.google.com/search?q=%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC+%D0%B2+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96&sca_esv=71745e91476ef367&sxsrf=AHTn8zqgV-LarSMaspPh6bSFgOXVRjLoYA%3A1741678895313&ei=L-nPZ_znEtaVxc8P4I2WkQQ&oq=%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC+%D0%B2+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96&gs_lp=Egxn3Mtd2l6LXNlcnAijtCw0LvQutC-0LPQvtC70ZbQt9C8INCyINGD0LrRgNCw0ZfQvdGWKgIATIKECMYgAQYJxiKBTIFEAAyGaqYBhAAGBYyHjIGEAAyFhgeMggQABiABBiBDIFEAAy7wUyBRAAGO8FSOcZULwDWLMLcAF4AZABAJgBZKAB8wKqAQMzLjG4AQHIAQD4AQGYAgWgAoYDwgIKEAAySAMY1gQYR5gDAIgGAZAGCJHNAzMuMqAH9x4&client=gws-wiz-serp (дата звернення: 12.03.2025).
- [3] Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Становлення та розвиток міліції України (1921–1930 роки): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 498 с.
- [4] Головка О. М., Греченко В. А., Марцеляк С. М. Правове регулювання боротьби проти пияцтва в 1920-ті роки в УСРР та в сучасній Україні: порівняльний аналіз. *Право і Безпека*. 2020. № 3. С. 114–120.
- [5] Непосильна боротьба с пияцтвом в СРСР. *Україна кримінальна*. 2016. 8 черв.
- [6] Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 268–269.
- [7] Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Промарт, 2024. 493 с.
- [8] Галух О. 36 років тому в СРСР почалася тотальна війна з пияцтвом: як боролися із «зеленим змієм» у Києві. *Вечірній Київ*. 2021. 17 трав.
- [9] Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 216. Арк. 44–58.

REFERENCES

- [1] Alcoholism in Ukraine. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96

- [2] Alcoholism in Ukraine. Retrieved from https://www.google.com/search?q=%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC+%D0%B2+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96&sca_esv=71745e91476ef367&sxsrf=AHTn8zqgV-LarSMaspPh6bSFgOXVRjLoYA%3A1741678895313&ei=L-nPZ_znEtaVxc8P4I2WkQQ&oq=%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC+%D0%B2+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96&gs_lp=EgxnD3Mtd2l6LXNlcnAiJtCw0LvQutC-0LPQvtC70ZbQt9C8INCyINGD0LrRgNCw0ZfQvdGWKGIATIKECMYgAQYJxiKBTIFEAAyGAYqYbhaAGBYHjJIGEAAyFhgeMggQABiABBiiBDIFEAAy7wUyBRAAGO8FSOcZULwDWLMLcAF4AZABAJgBZKAB8wKqAQmzLjG4AQHIAQD4AQGYAgWgAoYDwgIKEAAySAMY1gQYR5gDAIgGAZAGCJIHAzMuMqAH9x4&scient=gws-wiz-serp
- [3] Bandurka, O. M., Grechenko, V. A., & Yarmysh, O. N. (2015). *The formation and development of the Ukrainian police (1921–1930): historical and legal research*. Kharkiv: Zolota myla.
- [4] Golovko O. M., Grechenko V. A., & Martselyak S. M. (2020). Legal regulation of the fight against drunkenness in the 1920-s in the Ukrainian SSR and in modern Ukraine: a comparative analysis. *Law and Security*, 3, 114–120.
- [5] The relentless fight against drunkenness in the USSR. (2016). *Criminal Ukraine*, 8, June.
- [6] *Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (SSA MIA)*. C. 3. D. 1. F. 203. L. 268–269.
- [7] Grechenko, V. A., & Yarmysh, O. N. (2024). *Militia in Ukraine during the period of partial liberalization of the political regime (March 1953 – August 1962): historical and legal research*. Kharkiv: Promart.
- [8] Galukh, O. (2021). *36 years ago, a total war against drunkenness began in the USSR: how they fought the «green snake» in Kyiv*. Evening Kyiv, 17, May.
- [9] *Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (TSAGOU)*. C. 1. D. 25. F. 216. L. 44–58.

Олександр Назарович Ярмиш

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Завідувач Навчально-наукової лабораторії дослідження проблем

забезпечення прав осіб, які постраждали від війни

Дніпровський державний університет внутрішніх справ

49005, просп. Науки, 26, Дніпро, Україна

<http://orcid.org/0000-0002-4811-4520>

e-mail: rnbo@ua.fm

Oleksandr N. Yarmysh

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Head of the Educational and Scientific Laboratory for Research into the Problems
of Ensuring the Rights of Persons Affected by War
Dnipro State University of Internal Affairs
49005, 26, Nauky Ave., Dnipro, Ukraine

Володимир Анатолійович Греченко

Доктор історичних наук, професор
Завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та українознавства
Харківський національний університет внутрішніх справ
61000, просп. Льва Ландау, 27 Харків, Україна
<http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>
e-mail: grechenko18@gmail.com

Volodymyr A. Grechenko

Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of Department of Humanities and Ukrainian Studies
Kharkiv National University of Internal Affairs
61000, 27, Lva Landau Ave., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Ярмиш О. Н., Греченко В. А. Боротьба з пияцтвом без перспективи стати переможцями (правові та організаційні аспекти протидії пияцтву в УРСР у 1960-ті рр.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 69–86.

Suggested Citation: Yarmysh, O. N., & Grechenko, V. A. (2025). Legal and Organizational Aspects of the Fight Against Drunkenness in the Ukrainian SSR in the 1960s. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 69–86.

Стаття надійшла / Submitted: 07/04/2025
Доопрацьовано / Revised: 07/05/2025
Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

УДК 340+341+342

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-87>

Володимир Анатолійович Устименко

*Національна академія наук України
Київ, Україна*

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
Київ, Україна*

Руслан Аятшахович Джабраїлов

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
Київ, Україна*

Тетяна Степанівна Гудіма

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
Київ, Україна*

Станіслав Вадимович Сєребряк

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
Київ, Україна*

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВА ЄС ТА ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Анотація. *Проведене дослідження засвідчує, що верховенство права як фундаментальна правова цінність та юридична категорія глибоко інтегрована в конституційно-правову матерію національних правопорядків та складає невід'ємну основу міжнародного права та правових систем наддержавних об'єднань. Спираючись на практику Суду Справедливості ЄС, обґрунтовано положення про те, що, у разі порушення принципу верховенства права на етапі розробки правової норми або її застосування, приведенню стану урегульованості суспільних відносин у відповідність із справедливістю як однією з основних засад права має сприяти ефективна судова влада, яка має запобігати свавілля у разі її допу-*

цення з боку держави в особі її органів влади. Доводиться, що судова практика щодо вирішення справ із окремих категорій спорів, предметом яких виступають права та законні інтереси громадян, демонструє тлумачення та застосування актів законодавства в спосіб, що не узгоджується з принципом верховенства права. Зазначене знайшло підтвердження на прикладі найбільш резонансних справ, предметно пов'язаних із захистом прав громадян, порушених у зв'язку із недотриманням порядку та умов призову на військову службу під час мобілізації. Зроблено наголос на тому, що колізії в тлумаченні та застосуванні актів законодавства, створювані Верховним Судом, слід визнати результатом непослідовного (вибіркового) врахування основоположних принципів права, як-то принципу «протиправні дії не тягнуть за собою правомірних наслідків», який слід розглядати в системному взаємозв'язку з принципом верховенства права та законністю як його складовою, а також неналежного врахування Конвенції, практики ЄСПЛ та права ЄС.

Ключові слова: принцип верховенства права, фундаментальні цінності, ЄСПЛ, право ЄС, справедливість, права та законні інтереси громадян.

Volodymyr A. Ustyenko

*National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Ruslan A. Dzhabrailov

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Tetiana S. Hudima

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Stanislav V. Sieriebriak

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW AS A MEANS OF UPHOLDING FUNDAMENTAL VALUES: A PERSPECTIVE THROUGH THE LENS OF EU LAW AND ECHR CASE LAW

Abstract. *The research conducted demonstrates that the rule of law, as a fundamental legal value and juridical category, is deeply integrated into the constitutional and legal fabric of na-*

tional legal systems and constitutes an inseparable foundation of international law and the legal systems of supranational unions. Drawing on the case law of the Court of Justice of the European Union, it is substantiated that, in cases where the rule of law principle is violated during the drafting of a legal norm or its application, an effective judiciary must act to prevent arbitrariness by the state (represented by its authorities) and bring the regulation of social relations into line with justice as one of the fundamental tenets of law. It is argued that judicial practice in resolving certain categories of disputes concerning the rights and legitimate interests of citizens demonstrates the interpretation and application of legislative acts in a manner that is inconsistent with the rule of law principle. This is evidenced by some of the most high-profile cases directly related to the protection of citizens' rights violated due to non-compliance with the procedure and conditions of conscription during mobilization. Emphasis is placed on the fact that the conflicts in the interpretation and application of legislative acts created by the Supreme Court should be regarded as the result of inconsistent (selective) consideration of fundamental principles of law, such as the principle that «unlawful acts do not give rise to lawful consequences», which should be considered in systematic correlation with the rule of law principle and legality as its component, and as the result of inadequate consideration of the Convention, the case law of the ECHR and EU law.

Keywords: *rule of law principle, fundamental values, ECHR, EU law, justice, rights and legitimate interests of citizens.*

ВСТУП

Верховенство права як фундаментальна правова цінність та юридична категорія глибоко інтегрована в конституційно-правову матерію національних правопорядків та складає невід'ємну основу міжнародного права та правових систем наддержавних об'єднань.

Невипадково євроінтеграційний процес змодельований таким чином, що переговори про вступ України до ЄС розпочинаються та завершуються виконанням завдань і дотриманням контрольних показників реформ, установлених дорожніми картами, підготовлених Україною в межах кластеру 1 «Основи процесу вступу до ЄС». Зокрема, у медіа представлені дорожні карти з питань верховенства права, функціонування демократичних інституцій, реформи державного управління, а також план заходів щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України [1–4].

Особлива роль реформ у межах кластеру 1 «Основи процесу вступу до ЄС» зумовлюється превалюванням ціннісного підходу, який набуває конститутивно-го, парадигмального та системоутворюючого значення.

Вищенаведеним обумовлюється актуальність та своєчасність підготовки цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Верховенство права є однією з фундаментальних категорій, якій у правовій науці приділяється значна увага. З часу, коли британський правник А. V. Dicey запропонував сучасне бачення змістовних елементів поняття «верховенство права» [5], наукові підходи до розуміння ролі та значення цієї категорії істотно еволюціонували.

Природним чином значного поширення набули дослідження іноземних науковців, у працях яких приділялася особлива увага як самій концепції верховенства права, так і практичній реалізації його регулятивного потенціалу. Можна виділити лише деякі з таких наукових праць, підготовлених М. Dawson [6], С. Hillon [7], J. Jowell [8], J.-W. Müller [9], W. Schroeder [10], К. Tuori [11], К. Turner [12] та ін.

Глибоке осмислення проблематики формування ідеї та доктрини верховенства права на національному рівні представлене в роботах правознавців сучасної доби розвитку України.

Зокрема, особливе місце варто відвести монографічним дослідженням, а саме багатотомна (у 3-х книгах) монографія за авторством С. П. Головатого «Верховенство права» [13], «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» (у 2-х книгах) за заг. ред. Ю. С. Шемшученка [14], «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» (гол. ред. П. М. Рабінович) [15] та ін.

Безперечно, привертають увагу комплексні наукові статті за авторством М. І. Козюбри [16], В. Ф. Погорілка [17], П. М. Рабіновича [18], В. М. Селіванова [19], О. В. Скрипнюка [20] та інших провідних учених.

Додатково доцільно згадати економічні дослідження, удостоєні Нобелівської премії в 2024 році та які ґрунтовно довели значущість верховенства права для розвитку держави. Зокрема, у дослідженні Daron Acemoglu, Simon Johnson та James A. Robinson зазначається, що суспільства з поганим верховенством права та інститутами, які експлуатують населення, не генерують зростання чи змін на краще [21].

Наявний науковий доробок створює методологічну основу цього дослідження, створюючи наукове підґрунтя для висвітлення проблем, пов'язаних із дотриманням принципу верховенства права за сучасних умов євроінтеграції та з урахування особливостей правового режиму воєнного стану. Саме крізь призму цих юридичних обставин сформульовано висновки та запропоновано шляхи вирішення виявлених суперечностей у правозастосовній та правотлумачній діяльності.

Метою статті є обґрунтування шляхів вирішення проблем, пов'язаних із дотриманням принципу верховенства права за сучасних умов євроінтеграції та з урахування особливостей правового режиму воєнного стану, крізь призму права ЄС та практики ЄСПЛ.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, який у поєднанні із загальнонауковими й спеціально-юридичними методами забезпечив комплексне дослідження принципу верховенства права як структурного елементу правової системи України та Європейського Союзу.

Застосування діалектичного методу дозволило виявити динаміку трансформації верховенства права – від абстрактного політико-правового ідеалу до інсти-

туціоналізованого засадничого принципу становлення та розвитку демократичного політико-правового режиму, значущість якого значно посилюється в умовах екзистенційних загроз. Даний метод дав змогу проаналізувати взаємодію формальних і змістовних компонентів верховенства права в процесі євроінтеграції та функціонування національного правового порядку в умовах збройного конфлікту. Історико-правовий метод застосовувався для аналізу еволюції верховенства права в європейській правовій традиції, зокрема в практиці Суду Справедливості ЄС та Європейського суду з прав людини. Цей метод дозволив простежити формування змістовних стандартів принципу, що стали орієнтирами для держав-кандидатів на вступ до ЄС. Метод правової герменевтики забезпечив тлумачення положень Договору про Європейський Союз, Договору про функціонування ЄС, Регламенту 2020/2092 та інших актів права ЄС, рішень Суду Справедливості ЄС та ЄСПЛ, а також норм Конституції України. У такий спосіб було досліджено способи конкретизації змісту принципу верховенства права через нормативні, інституційні та процедурні механізми. Системно-структурний метод дав змогу осмислити принцип верховенства права як комплексне правове явище, яке поєднує кілька взаємопов'язаних складових – юридичну визначеність, незалежність судової влади, недопустимість свавілля, ефективний контроль за законністю дій влади, дотримання фундаментальних прав. Це дозволило виявити відповідність української моделі судової влади європейським ціннісно-нормативним стандартам. Порівняльно-правовий метод було використано для аналізу механізмів реалізації принципу верховенства права в правових системах держав-членів ЄС та держав-кандидатів. Особливу увагу приділено практикам Польщі та Угорщини, що дозволило окреслити потенційні ризики, що можуть створюватися в разі недотримання з боку держав-членів цінностей ЄС, у тому числі, верховенства права. Формально-юридичний метод дав змогу здійснити структурний аналіз правових норм, що визначають зміст та імперативність принципу верховенства права в європейській та національній правовій системах.

Емпіричну базу дослідження становлять: рішення Суду Справедливості ЄС (зокрема, у справах *Poland v. Parliament and Council*, *Hungary v Parliament and Council*); практика ЄСПЛ, яка конкретизує зміст верховенства права у взаємозв'язку з правом на справедливий суд у межах Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; рішення Конституційного Суду України, зокрема в частині співвідношення справедливості та верховенства права; окремі рішення судів загальної юрисдикції, у тому числі найвищої інстанції – Верховного Суду – у справах, пов'язаних із реалізацією права громадян на захист від свавілля, особливо в умовах правового режиму воєнного стану; документи Європейської Комісії, аналітичні доповіді Венеційської комісії, посібники ЄСПЛ, що описують особливості змістовного наповнення та практичного застосування принципу верховенства права, його системних зв'язків із іншими фундаментальними цінностями, визначають важливу роль у забезпечення прав людини.

Такий комплекс методів дозволив об'єктивно оцінити стан реалізації принципу верховенства права в Україні з урахуванням європейського досвіду, сучасних викликів та обмежень воєнного часу, і водночас – окреслити перспективи його ефективної імплементації в контексті адаптації до права ЄС.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Верховенство права окремо згадується серед цінностей, на яких побудовано ЄС, що знайшло вияв у ст. 2 Договору про ЄС як акті первинного права ЄС, яка містить наступне положення: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків.» [22].

Дотримання перелічених у ст. 2 Договору про ЄС цінностей виступає умовою подання європейською державою заявки на набуття членства в ЄС. Зазначене положення отримало закріплення в ч. 1 ст. 49 Договору про ЄС, а саме: «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені в статті 2, та віддана їх поширенню, може подати заявку на набуття членства у Союзі.» [22].

У виданні «Вступ до політичної системи Європейського Союзу» А. Пароль привертає увагу до наслідків порушення цінностей ЄС, окремо наголошуючи на всеохоплюючому характері заходів, що вживаються ЄС, спрямованих на забезпечення дотримання принципу верховенства права. Серед таких заходів дослідниця виділяє заходи судового та політичного контролю, а саме можливість подання скарги до Суду ЄС за невиконання державою-членом ЄС договірних зобов'язань, а також застосування процедур, передбачених ст. 7 Договору про ЄС, і механізму обумовленості доступу до коштів із бюджету ЄС [23, с. 58].

При цьому процедура, передбачена ст. 7 Договору про ЄС, складається з двох взаємообумовлених етапів, які можна охарактеризувати як превентивний та захисний залежно від ступеня тяжкості порушення цінностей, зазначених у ст. 2, та тривалості такого порушення. Зокрема, превентивна функція заходів, передбачених ч. 1 ст. 7 Договору про ЄС, полягає в надсиланні державі-члену відповідних рекомендацій у разі явного ризику тяжкого порушення цінностей. Водночас, існування постійного та істотного порушення цінностей, визначених ст. 2 Договору про ЄС, зумовлює вжиття захисних заходів, які полягають у призупиненні певних прав відповідної держави-члена, що впливають із застосування Договорів, включаючи право голосу представника уряду держави-члена в Раді (ч. 3 ст. 7) [22].

Якщо застосування ст. 7 Договору про ЄС є можливим, у тому числі, у випадках, коли порушення виявляється як у сферах, що регулюються правом ЄС, так і тих, що передбачають виключну компетенцію держав-членів (автономний рівень) (пп. 1.1 п. 1 Повідомлення Комісії Раді та Європейському Парламенту щодо статті 7 Договору про Європейський Союз – Дотримання та просування

цінностей, на яких заснований Союз) [24], то застосування захисного механізму, закріпленого ст. 258 Договору про функціонування ЄС здійснюється у випадках, коли порушення цінностей ЄС має своєю природою недотримання відповідних положень права ЄС (п. 3 Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту та Ради «Нові рамки ЄС для зміцнення верховенства права») [25].

Зокрема, Європейська Комісія може звернутися до Суду ЄС, якщо вважає, що держава-член не виконала зобов'язання за Договорами та не дотримується підготовленого Європейською Комісією висновку (ст. 258 Договору про функціонування ЄС). Якщо Суд ЄС визнає, що держава-член не виконала зобов'язання за Договорами, від держави вимагається вжити необхідних заходів для виконання рішення Суду. Якщо Суд визнає, що відповідна держава-член не виконала рішення Суду, Суд може накласти на неї зобов'язання сплатити тверду суму або пеню. При цьому Європейська Комісія визначає розмір твердої суми або пені, що підлягають сплаті відповідною державою-членом, які Комісія вважає належними за цих обставин. Саме такий алгоритм дій Європейської Комісії та Суду ЄС установлений ст. 260 Договору про функціонування ЄС [22].

Практика застосування механізму накладення штрафних санкцій до держави-члена внаслідок порушення принципу верховенства права поступово розвивалася та набула найбільшого резонансу в межах механізму обумовленості, який, як зазначає А. Пароль, також відомий як «гроші за верховенство права» [23, с. 215]. Підвалини цього механізму було закладено в Регламенті (ЄС, Євратом) 2020/2092 Європейського парламенту та Ради від 16.12.2020 про загальний режим умов для захисту бюджету Союзу (далі – Регламент 2020/2092) [26].

Як зазначено у п. 7 преамбули Регламенту 2020/2092, щоразу, коли держави-члени виконують бюджет Союзу, включаючи ресурси, виділені через Інструмент відновлення ЄС, створений відповідно до Регламенту Ради (ЄС) 2020/2094, а також через позики та інші інструменти, гарантовані бюджетом Союзу, та який би метод реалізації вони не використовували, *повага до верховенства права є важливою передумовою для дотримання принципів належного фінансового управління*, закріплених у ст. 317 Договору про функціонування ЄС. Про значну більшу роль верховенства права для розвитку економік держав-членів ЄС та розвитку демократичних режимів висновується в п. 11 преамбули Регламенту 2020/2092 із акцентом на тому, що повага до верховенства права має важливе значення не лише для громадян Союзу, але й для бізнес-ініціатив, інновацій, інвестицій, економічної, соціальної та територіальної згуртованості, а також належного функціонування внутрішнього ринку, який найбільше процвітатиме там, де є міцна правова й інституційна база. У зв'язку з цим проголошується про існування чіткого взаємозв'язку між повагою до верховенства права та ефективним виконанням бюджету Союзу відповідно до принципів розумного фінансового управління (п. 13 преамбули Регламенту 2020/2092).

Нормативне закріплення правового зв'язку між дотриманням принципу верховенства права та можливістю розпорядження коштами, що виділяють-

ся державам-членам ЄС, з бюджету ЄС у подальшому було визнано легітимним у рішеннях Суду Справедливості в справах C-156/21 Hungary v Parliament and Council ECLI:EU:C:2022:97 та C-157/21 Poland v Parliament and Council ECLI:EU:C:2022:98.

Спроби Угорщини та Польщі домогтися скасування Регламенту 2020/2092, обґрунтовуючи свої вимоги перевищенням ЄС своїх повноважень і порушенням принципу правової визначеності, як зазначається в посібнику «Судова практика Суду Справедливості ЄС з питань верховенства права та її значення для України», підготовленому Т. Комаровою та А. Лазовські, не знайшли підтримки з боку Суду Справедливості ЄС [27, с. 47–50].

Авторами згаданого посібнику наведено важливі висновки, яких дійшов Суд Справедливості ЄС, розглядаючи справи за позовами Угорщини та Польщі, а саме [27, с. 47–49]:

Регламент 2020/2092 спрямований на захист бюджету Союзу від наслідків, спричинених порушенням принципу верховенства права, і не є покаранням за це порушення як таке;

дотримання цінностей, визначених у ст. 2 Договору про ЄС, не можна зводити до зобов'язання, яке держава-кандидат має виконати, щоб лише приєднатися до Європейського Союзу, і яким вона може знехтувати після приєднання;

горизонтальний «механізм обумовленості», що встановлений Регламентом 2020/2092, який робить отримання фінансування з бюджету Союзу залежним від дотримання державою-членом принципу верховенства права, може підпадати під повноваження, надані установчими договорами ЄС для встановлення фінансових правил, що стосуються виконання бюджету Союзу;

процедура за ст. 7 Договору про ЄС і процедура, встановлена Регламентом 2020/2092, переслідують різні цілі.

Підводячи підсумок проведеному аналізу позицій Суду Справедливості у справах за позовами Угорщини та Польщі, Т. Комаровою та А. Лазовські узагальнено наводяться важливі рекомендації, корисні для врахування в національній правотворчій та правозастосовній практиці, а саме [27, с. 49–50]:

– рішення Суду справедливості є важливим для розуміння того, що принцип верховенства права є *«суворо юридичним»*, а не *«чисто політичним»* поняттям, яке є спільним для всіх держав-членів ЄС. У рівній мірі вказане поширюється на держави-кандидати на членство у ЄС, які проходять процес перевірки на відповідність принципу верховенства права.

На додаток до цього висновку можна наголосити на важливості доведення реального дотримання принципу верховенства права та його практичної застосовності. Насамперед, цьому слугують ключові положення кластеру 1 «Основи процесу вступу до ЄС», крізь призму яких оцінюється ступінь відповідності Копенгагенським критеріям вступу до ЄС та які окремо згадуються в п. 4 преамбули Регламенту 2020/2092;

– посилання на національну ідентичність не може використовуватися для відступу від загального принципу верховенства права. Навпаки, повага до нього є чітким юридичним зобов'язанням згідно із законодавством ЄС, а не просто політичним зобов'язанням;

– цінності ЄС є важливими не лише на етапі приєднання держави до ЄС, але й також весь час членства держави в ЄС (так званий принцип «незворотності» щодо поваги верховенства права).

У розвиток цього застереження важливо відзначити, що п. 5 преамбули Регламенту 2020/2092 робить наголос на тому, що закони та практика держав-членів повинні продовжувати відповідати спільним цінностям, на яких засновано Союз.

Слід погодитися з Т. Комаровою та А. Лазовські в тому, що зазначені рішення Суду Справедливості ЄС у справах за позовами Угорщини та Польщі дозволяють усвідомити роль принципу верховенства права в забезпеченні правопорядку та його системний зв'язок із іншими основоположними цінностями ЄС.

Прецедентна практика Суду Справедливості ЄС, безперечно, має важливе значення для підвищення якості як правотворчої діяльності, так і практики правозастосування. І якщо допускається порушення принципу верховенства права на етапі розробки правової норми або її застосування, то приведенню стану врегульованості суспільних відносин у відповідність із справедливістю як однією з основних засад права, на що було зроблено наголос у рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання (пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини) [28], має сприяти ефективна судова влада, яка має запобігати свавілля в разі її допущення з боку держави в особі її органів влади.

У доповіді Венеційської комісії № 512/2009 «Верховенство права», яка схвалена на 86-му пленарному засіданні 25–26.03.2011, переклад якої на українську мову здійснено С. Головатим, у п. 37 наводяться вісім «інгредієнтів» верховенства права, що включає: «(1) доступність закону (у тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); (2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; (3) рівність перед законом; (4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; (5) права людини мають бути захищені; (6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; (7) суд має бути справедливим; (8) дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом.» [29].

Збіжною із думкою Венеційської комісії, Суду Справедливості ЄС, Європейського суду з прав людини щодо змістовного наповнення верховенства права є окреслене Європейською Комісією коло основних принципів, які покликані розкрити сутність верховенства права як однієї зі спільних цінностей ЄС, наведених у ст. 2 Договору про ЄС.

Зокрема, у Повідомленні Комісії до Європейського Парламенту та Ради «Нові рамки ЄС для зміцнення верховенства права» виділяються наступні принципи: законність, що передбачає прозорий, підзвітний, демократичний і плюралістичний процес прийняття законів; правова визначеність; заборона свавілля з боку виконавчої влади; незалежність і неупередженість судів; ефективний судовий контроль, у тому числі, у частині поваги до основоположних прав; рівність усіх перед законом.

Додатково в згаданому Повідомленні підкреслюється те, що перераховані вище принципи виступають засобом забезпечення дотримання і поваги до демократії та прав людини. Таким чином, верховенство права є конституційним принципом, який має як формальні, так і змістовні елементи (п. 2).

У розвиток свого бачення системних зв'язків верховенства права з іншими цінностями Європейська Комісія висноує, що повага до верховенства права тісно пов'язана з повагою до демократії та основоположних прав: неможливо забезпечити демократію і дотримання прав людини без поваги до верховенства права й навпаки. Основоположні права можуть бути ефективними лише тоді, коли вони підлягають судовому захисту (п. 2 Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту та Ради «Нові рамки ЄС для зміцнення верховенства права») [25].

Невипадково Хартія основоположних прав ЄС проголошує підвалинами Союзу принципи демократії та верховенства права (абз. 2 преамбули) [30].

Презентована Україною Дорожня карта з питань верховенства права, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними розділами 23 «Судова влада та основоположні права» та 24 «Юстиція, свобода та безпека», окремо робить наголос на правах людини як невід'ємному елементі демократичного режиму, забезпечення та захист яких є можливим у разі дотримання верховенства права.

Зокрема, серед стратегічних результатів Дорожньої карти з питань верховенства права, представлених у п. 3.1 «Рамка прав людини» розділу III «Основоположні права», передбачено досягнення наступного: «Забезпечено відповідність національного законодавства та механізмів захисту прав і свобод людини стандартам Європейського Союзу та положенням Хартії Європейського Союзу про основоположні права та Європейської Конвенції з прав людини». Сприяти цьому має комплекс заходів, з-поміж яких, згадується про розроблення та прийняття Плану дій щодо реалізації Національної стратегії у сфері прав людини спрямованого, у тому числі, на вирішення ключових проблем забезпечення реалізації прав людини в умовах правового режиму воєнного стану та повоєнного відновлення України (пп. 1 п. 3.1 «Рамка прав людини» розділу III «Основоположні права») [1].

Безперечно, в умовах правового режиму воєнного стану завдання із забезпечення та захисту прав людини набуває екзистенційного значення, що обумовлює потребу вжиття з боку держави дієвих заходів щодо запобігання та протидії загрозам воєнного часу з метою унеможливлення настання або мінімізації нега-

тивних наслідків для людини та сфери її соціальних, економічних, екологічних тощо прав. Водночас в умовах воєнного стану значно вищими є ризики порушення прав людини з боку органів державної влади та/або органів місцевого самоврядування, що значно посилює роль судових органів у відновленні порушених прав людини.

Водночас судова практика щодо вирішення справ із окремих категорій спорів, предметом яких виступають права та законні інтереси громадян, демонструє тлумачення та застосування актів законодавства в спосіб, що не може бути визнаний таким, що узгоджується з принципом верховенства права.

Насамперед, найбільш резонансні справи, що розглядаються судами загальної юрисдикції та викликають суперечливі оцінки з боку правничої спільноти, предметно пов'язані із захистом прав громадян, порушених у зв'язку із недотриманням порядку та умов призову на військову службу під час мобілізації.

Знаковою та такою, що набула прецедентного характеру, можна визнати постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 05.02.2025 у справі № 160/2592/23 (далі – Постанова № 160/2592/23) [31].

Зокрема, рішенням суду першої інстанції (Харківського окружного адміністративного суду) було визнано протиправними дії ІНФОРМАЦІЯ_7 щодо призову ОСОБА_1 на військову службу під час мобілізації, а також зобов'язано військову частину НОМЕР_1 прийняти рішення про звільнення ОСОБА_1 з військової служби особового складу Збройних сил України військової частини НОМЕР_1.

Постановою Другого апеляційного адміністративного суду апеляційну скаргу військової частини НОМЕР_1 залишено без задоволення, а рішення Харківського окружного адміністративного суду від 06.05.2024 – без змін.

Як випливає зі змісту п. 5 Постанови № 160/2592/23, задовольняючи позовні вимоги, суд першої інстанції, з яким погодився суд апеляційної інстанції, виходив з того, що ІНФОРМАЦІЯ_5 не надано жодних доказів проведення позивачу медичного огляду та взяття до уваги результатів такого огляду під час призову позивача на військову службу. Отже, у ІНФОРМАЦІЯ_7 були відсутні правові підстави для висновку, що позивач придатний за станом здоров'я до військової служби, а тому, відповідно, вчинено протиправні дії щодо призову ОСОБА_1 на військову службу під час мобілізації. Суди обох інстанцій зазначили, що належним відновленням порушених прав позивача є відновлення становища особи, яке існувало до такого порушення прав, а тому необхідно зобов'язати військову частину НОМЕР_1 прийняти рішення про звільнення ОСОБА_1 з військової служби особового складу Збройних Сил України військової частини НОМЕР_1.

Водночас, розглядаючи касаційну скаргу, Верховний Суд дійшов висновку про необхідність перегляду судових рішень судів обох інстанцій.

Так, як установлено судами попередніх інстанцій, у спірних правовідносинах порушеним є право позивача на належну процедуру його призову на військову

службу під час мобілізації. На думку Верховного Суду, обраний позивачем спосіб захисту порушеного права, який у подальшому застосовано судами обох інстанцій за наслідками розгляду справи, – звільнення з військової служби – є не ефективним, адже не вирішує правомірності акта, який приймається за результатом проведеної процедури призову позивача на військову службу (пункти 50–51 Постанови № 160/2592/23).

Верховний Суд також зауважив, що факт непроходження позивачем медичного огляду під час його призову не є свідченням непридатності позивача до військової служби та не є підставою для звільнення позивача з військової служби відповідно до ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», яка визначає виключний перелік таких підстав (п. 53 Постанови № 160/2592/23).

Верховний Суд констатував, що позовна вимога про зобов'язання військової частини НОМЕР_1 прийняти рішення про звільнення ОСОБА_1 з військової служби не відповідає суті порушеного права позивача, а задоволення цієї вимоги не призведе до поновлення такого права, а тому висновки судів обох інстанцій про задоволення позовних вимог у цій частині є помилковими. Крім того, у контексті вказаного Верховний Суд наголосив, що процедура призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації є незворотною, тобто такою, що вже відбулася, а визнання процедури призову протиправною не спричинює відновлення попереднього становища особи, призваної на військову службу (пункти 55–56 Постанови № 160/2592/23).

На переконання Верховного Суду, проведення медичного огляду ОСОБА_1 військово-лікарською комісією в порядку, визначеному Положення № 402, також не впливатиме на відновлення порушеного права позивача в контексті порушеної процедури призову позивача на військову службу, яка є, власне, предметом спору в цій справі. Отже, доводи касаційної скарги щодо обрання такого способу захисту, як проведення медичного огляду ОСОБА_1 військово-лікарською комісією для усунення порушення порядку проведення призову його на військову службу, Верховний Суд визнав необґрунтованими з огляду на неможливість відновлення порушеного права позивача (пункти 57–58 Постанови № 160/2592/23).

За підсумками розгляду касаційної скарги та враховуючи невідповідність спірним правовідносинам обраного судами першої та апеляційної інстанцій способу захисту порушеного права позивача, а також відсутність ефективного засобу його відновлення, Верховний Суд вирішив, що висновки судів попередніх інстанцій не ґрунтуються на правильному застосуванні норм матеріального права (п. 59 Постанови № 160/2592/23).

Розглядаючи аналогічні категорії спорів, суди перших інстанцій, спираючись на Постанову № 160/2592/23, доходили тих самих висновків про обрання позивачем неефективного способу захисту порушених прав та законних інтересів, застосування якого не спричинятиме відновлення попереднього становища особи, призваної на військову службу. Зокрема, вказане впливає з рішень Хмельницького окружного адміністративного суду від 17.04.2025 у справі № 560/485/25

(щодо призову заброньованого працівника на військову службу під час мобілізації) [32]; Запорізького окружного адміністративного суду від 01.05.2025 у справі № 280/471/25 (щодо призову громадянина із психічними захворюваннями на військову службу під час мобілізації) [33].

Водночас Дніпропетровський окружний адміністративний суд, розглядаючи справу № 160/33452/24 щодо призову громадянина із діагнозом хронічний вірусний гепатит «С» на військову службу під час мобілізації з порушенням процедури проходження військово-лікарської комісії, визнав висновки Верховного Суду, викладені в Постанові № 160/2592/23, незастосовними до спірних правовідносин [34].

Відступ від позиції Верховного Суду зумовлений невикористанням останнім принципу права «протиправні дії не тягнуть за собою правомірних наслідків», який, до речі, широко використовується в судовій практиці, у тому числі Верховного Суду, під час вирішення питань правомірності рішень, дій та/або бездіяльності органів влади.

Насамперед, привертають увагу висновки Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, викладені у постанові від 10.09.2020 у справі № 520/6929/19 за позовом ОСОБА_1 до Первомайської міської ради Харківської області, треті особи – Відділ освіти виконавчого комітету Первомайської міської ради Харківської області, ОСОБА_2, ОСОБА_3, ОСОБА_4, про визнання протиправною бездіяльності та скасування рішення (далі – Постанова № 520/6929/19) [35].

Так, Верховним Судом у Постанові № 520/6929/19 наголошено на тому, що розглядаючи справи, предметом яких є вирішення питання правомірності рішення суб'єкта владних повноважень, суди мають установити насамперед, чи прийняте таке рішення на підставі, у межах повноважень та у спосіб, визначений законом, а також, чи порушує воно права та охоронювані законом інтереси особи (п. 55). У даному випадку передбачається правова оцінка правомірності рішень, дій та/або бездіяльності органів влади крізь призму ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з якою органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [36].

Ураховуючи зазначене, Верховний Суд висновує, що ключовим питанням при наданні оцінки процедурним порушенням, допущеним під час прийняття суб'єктом владних повноважень рішення, є співвідношення двох базових принципів права: «протиправні дії не тягнуть за собою правомірних наслідків» і, на противагу йому, принцип «формальне порушення процедури не може мати наслідком скасування правильного по суті рішення» (п. 62 Постанови № 520/6929/19).

У підсумку Верховний Суд зауважив, що констатовані судами попередніх інстанцій порушення відповідачем порядку оприлюднення проекту спірного рішення та незабезпечення його обговорення під час сесії міської ради є достатні-

ми підставами для визнання протиправним та скасування такого рішення (п. 64 Постанови № 520/6929/19).

Спираючись на висновки Верховного Суду, наведені у Постанові № 520/6929/19 у частині збалансованого застосування вказаних вище принципів права, Восьмим апеляційним адміністративним судом було задоволено апеляційну скаргу на рішення Тернопільського окружного адміністративного суду у справі за позовом ОСОБА_1, ОСОБА_2 до Тернопільської обласної ради про визнання протиправним та скасування рішення (постанова від 11.03.2021 у справі № 500/320/20) [37]. Позиція Восьмого апеляційного адміністративного суду знайшла підтримку з боку Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, яким у постанові від 30.07.2024 у справі № 500/320/20 було касаційні скарги було залишено без задоволення [38].

Додатково привертає увагу той факт, що в Постанові № 160/2592/23 Верховним Судом належним чином не враховано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що визнаються джерелом права (ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006).

Беручи до уваги те, що Конвенція та практика ЄСПЛ глибоко інтегровані в правову систему ЄС, підвищення якості правосуддя має відбуватися в нерозривному зв'язку з принципами та підходами, у тому числі відтворених у праві ЄС на рівні цінностей, згаданих у ст. 2 Договору про ЄС та додатків до Договорів, які є їх невід'ємною частиною. Серед таких додатків особливе місце відводиться Хартії основоположних прав ЄС, яка тим самим набуває юридичної сили акта первинного права ЄС.

Розділ VI «Правосуддя» Хартії основоположних прав ЄС містить чотири статті, одна з яких окремо закріплює право на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд (ст. 47). Зокрема, цією статтею встановлено, що кожен, чий права та свободи, гарантовані законодавством Союзу, порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в суді згідно з умовами, встановленими в цій статті. Додатково підкреслюється, що кожен має право на справедливий та відкритий розгляд його справи протягом розумного строку незалежним та неупередженим судом, попередньо створеним згідно з законом [30].

Вочевидь положення ст. 47 Хартії основоположних прав ЄС корелюють із положеннями ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції, якою встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення (ч. 1) [39].

Праву на справедливий суд корелює право на ефективний засіб правового захисту, який згадується у вищенаведених положеннях ст. 47 Хартії основополож-

них прав ЄС та ст. 13 Конвенції в тому значенні, що кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

У зв'язку з цим Дніпропетровський окружний адміністративний суд у справі № 160/33452/24 приділив особливу увагу дослідженню практики ЄСПЛ, якою напрацьовано усталене розуміння механізму реалізації права на ефективний захист. Зокрема в постанові суду від 20.03.2025 наводиться узагальнений аналіз положень наступних рішень, а саме:

– у рішенні від 31.07.2003 у справі «Дорани проти Ірландії» ЄСПЛ зазначив, що поняття «ефективний засіб» передбачає запобігання порушенню або припиненню порушення, а так само встановлення механізму відновлення, поновлення порушеного права.

– у рішенні ЄСПЛ у справі «Салах Шейх проти Нідерландів» ефективний засіб інтерпретовано як запобігання тому, щоб відбулося виконання заходів, які суперечать Конвенції, або настала подія, наслідки якої будуть незворотними;

– у рішенні від 17.07.2008 ЄСПЛ у справі «Каїч та інші проти Хорватії» вказав, що для Конвенції було б неприйнятно, якби ст. 13 декларувала право на ефективний засіб захисту, але без його практичного застосування [34].

Вищевказане склало підґрунтя для висновку, якого дійшов Дніпропетровський окружний адміністративний суд, про те, що обов'язковим є практичне застосування ефективного механізму захисту, інакше протилежний підхід суперечитиме принципу верховенства права.

На важливості принципу верховенства права як максими, якою мають керуватися національні судові органи в контексті застосування ст. 6 Конвенції, неодноразово наголошується в тексті Посібника зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини (право на справедливий суд (цивільний аспект)), опублікованого ЄСПЛ (далі – Посібник) [40].

В абз. 2 п. 355 Посібника зазначається, що «Право на справедливий судовий розгляд має тлумачитися у світлі Преамбули Конвенції, яка, серед іншого, проголошує, що *верховенство права* є частиною спільної спадщини Договірних Держав. Свавілья тягне за собою заперечення принципу верховенства права й не може бути допустимим щодо процесуальних прав так само, як і щодо матеріальних прав («Ґженда проти Польщі» (Grzęda v. Poland) [ВП], 2022, § 339).» (*курсив наш* – В. У., Р. Д., Т. Г., С. С.) [40, с. 98].

Додатково в п. 361 Посібника наводяться принципи тлумачення ст. 6 Конвенції й привертають увагу наступні [40, с. 100–101]:

– навіть у контексті *надзвичайного стану* основоположний принцип верховенства права повинен мати переважну силу («Пішкін проти Туреччини» (Pişkin v. Turkey), 2020, § 153);

– цей принцип передбачає, в цілому, повагу до принципу *res judicata* («Ґурмундур Андрі Астрассон проти Ісландії» (Guðmundur Andri Ástráðsson v.

Iceland) [ВП], 2020, § 238; «Кривцова проти Росії» (Krivtsova v. Russia), 2022, §§ 37–39). *Свавілля дорівнює запереченню принципу верховенства права* («Аль-Дулімі та Монтана Менеджмент Інк. проти Швейцарії» (Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland) [ВП], 2016, § 145);

– Конвенція покликана гарантувати не *теоретичні чи ілюзорні, а практичні та ефективні права* («Перез проти Франції» (Perez v. France) [ВП], 2004, § 80; «Ейрі проти Ірландії» (Airey v. Ireland), 1979, § 24).

У рішенні від 06.03.2025 у справі «Токар проти України» ЄСПЛ вчергове наголосив на неприпустимості свавілля в демократичному суспільстві та важливій охоронній та захисній функції принципу верховенства права. Додатково ЄСПЛ виснував, що саме на державу, а не на заявника, покладено обов'язок і відповідальність забезпечувати належне функціонування її правової системи. У контексті цієї справи це включає ведення точних реєстрів, здійснення розслідувань і безперебійну передачу інформації від одного органу до іншого. Проте, як з'ясував ЄСПЛ, у цій справі Вищий адміністративний суд України переклав тягар доведення та зобов'язав заявника нести відповідальність за наслідки очевидного порушення функціонування національної правової системи [41].

ЄСПЛ визнається неприпустимість покладення тягара негативних наслідків помилок або протиправних рішень, дій та/або бездіяльності органів державної влади на осіб, яких вони стосуються. Відповідна позиція ЄСПЛ отримала закріплення у п. 71 рішення у справі «Рисовський проти України» від 20.10.2011, яка полягає у наступному, а саме:

державні органи, які не впроваджують або не дотримуються своїх власних процедур, не повинні мати можливість отримувати вигоду від своїх протиправних дій або уникати виконання своїх обов'язків (див. зазначене вище рішення у справі «Лелас проти Хорватії» (Lelas v. Croatia), п. 74);

ризик будь-якої помилки державного органу повинен покладатися на саму державу, а помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються (див., серед інших джерел, *mutatis mutandis*, зазначене вище рішення у справі «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (Pincova and Pine v. the Czech Republic), п. 58, а також рішення у справі «Гаші проти Хорватії» (Gashi v. Croatia), заява № 32457/05, п. 40, від 13.12.2007, та у справі «Трго проти Хорватії» (Trgo v. Croatia), заява № 35298/04, п. 67, від 11.06.2009) [42].

Указані висновки сформульовані ЄСПЛ у контексті тлумачення принципу «належного урядування», який «передбачає, що у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб (див. рішення у справах «Беєлер проти Італії» [ВП] (Beyeler v. Italy [GC]), заява № 33202/96, п. 120, ECHR 2000-I, «Онер'їлдіз проти Туреччини» [ВП] (Oneryildiz v. Turkey [GC]), заява № 48939/99, п. 128, ECHR 2004-XII, «Megadat.com S.r.l. проти Молдови» (Megadat.com S.r.l. v. Moldova), заява № 21151/04, п. 72, від 08.04.2008, і «Москаль проти Польщі»

(Moskal v. Poland), заява № 10373/05, п. 51, від 15.09.2009). Зокрема, на державні органи покладено обов'язок запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок (див., наприклад, рішення у справах «Лелас проти Хорватії» (Lelas v. Croatia), заява № 55555/08, п. 74 від 20.05.2010 і «Тошкуце та інші проти Румунії» (Toscuta and Others v. Romania), заява № 36900/03, п. 37 від 25.11.2008) і сприятимуть юридичній визначеності в цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси (див. зазначені вище рішення в справах «Онер'їлдіз проти Туреччини» (Oneryildiz v. Turkey), п. 128, та «Беєлер проти Італії» (Beyeler v. Italy), п. 119).» (п. 70) [42].

У справах, предметом яких виступає захист прав громадян, порушених у зв'язку із недотриманням порядку та умов призову на військову службу під час мобілізації, типовою є ситуація, коли орган влади діє всупереч ч. 2 ст. 19 Конституції України, тим самим необґрунтовано набуваючи широких дискреційних повноважень, що сигналізує про дисфункції правової системи України, недовіра до правових запобіжників протиправним рішенням, діям та/або бездіяльності органів влади та, як наслідок, недотримання принципу верховенства права, у тому числі, ключової складової – правової визначеності.

У виданні «Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України» стверджується, що дії компетентних органів не мають вчинятися довільно й свавільно, без застосування юридичних гарантій здійснення дискреційних повноважень та цілої низки умов і вимог, що їх має бути при цьому дотримано. Окремо авторами видання робиться наголос на вимозі унормування в юридичний спосіб порядку здійснення (процедури реалізації) та гарантій дискреційних повноважень як формі вияву вимог верховенства права (правовладдя), а саме принципів законності, заборони свавілля, що їм підпорядковано здійснення дискреційних повноважень [43, с. 118–119].

Констатація Верховним Судом у справі № 160/2592/23 *відсутності ефективного засобу відновлення порушеного права позивача* (п. 59 Постанови), що, по суті, означає неможливість захисту порушеного права, спираючись на відомі національній правовій системі способи та засоби, є яскравим свідченням *відмови в правосудді*.

Довільність, необґрунтованість висновків національних судів можуть становити «відмову в правосудді», що неодноразово виступало об'єктом уваги з боку ЄСПЛ.

Зокрема, у Посібнику відзначається, що довільність висновків національного суду може проявлятися у формі неврахування важливих правових аргументів, що мають значення для результату справи (п. 419) [40, с. 114]. Додатково наголошується, що «відмова в правосудді» матиме місце, якщо не буде надано жодних обґрунтувань або якщо надані обґрунтування ґрунтуються на «очевидній» фактичній або юридичній помилці, допущеній національним судом («Баллікташ Бінгоглу проти Туреччини» (Ballıktaş Bingöllü v. Turkey), 2021, § 77, з посиланням на рішення у справі «Морейра Феррейра проти Португалії (№ 2)» (Moreira

Ferreira v. Portugal (№2) [ВП], 2017, § 85, у кримінальній сфері) (п. 419) [40, с. 115].

Крім того, у Посібнику з посиланням на окремі рішення ЄСПЛ визнається, що розбіжності в практиці національних судів створюють правову невизначеність, що є несумісним із вимогами верховенства права (*mutatis mutandis*, «Молла Сали проти Греції» (*Molla Sali v. Greece*) [ВП], 2018, § 153) (п. 420) [40, с. 116].

Відповідно колізії в тлумаченні та застосуванні актів законодавства, створені Верховним Судом, зокрема різними складами колегії суддів Касаційного адміністративного суду, слід визнати результатом непослідовного (вибіркового) врахування основоположних принципів права, як-то принципу «протиправні дії не тягнуть за собою правомірних наслідків», який слід розглядати в системному взаємозв'язку з принципом верховенства права та законністю як його складовою, а також неналежного врахування Конвенції, практики ЄСПЛ та права ЄС.

Як наведено у виданні «Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України», «Верховенство права (правовладдя) передбачає законність, основу, по-перше, на визнанні й беззастережному сприйнятті людини як найвищої цінності, убезпеченні її від свавілля владних інституцій та їхніх посадових осіб, тобто законність, що її у вітчизняній літературі досить часто йменують правозаконністю. Такий підхід до розуміння законності цілком відповідає практиці ЄСПЛ, який у своїх рішеннях неодноразово акцентував увагу на тому, що поняття «згідно із законом» означає «щоб приписи закону не суперечили принципіві верховенства права (правовладдя)»» [43, с. 26]. Додатково в згаданому виданні визнається, що недотримання встановлених законом або іншими нормативними актами процедур або ж їх брак є серйозним порушенням принципу законності [43, с. 35].

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження засвідчує, що верховенство права як фундаментальна правова цінність та юридична категорія глибоко інтегрована в конституційно-правову матерію національних правопорядків та складає невід'ємну основу міжнародного права та правових систем наддержавних об'єднань. У розвиток цього положення зазначено, що євроінтеграційний процес змодельований таким чином, що переговори про вступ України до ЄС розпочинаються та завершуються виконанням завдань та дотриманням контрольних показників реформ, установлених дорожніми картами, підготовлених Україною в межах кластеру 1 «Основи процесу вступу до ЄС».

Наголошено, що особлива роль реформ у межах кластеру 1 «Основи процесу вступу до ЄС» зумовлюється превалюванням ціннісного підходу, який набуває конститутивного, парадигмального та системоутворюючого значення. Верховенство права окремо згадується серед цінностей, на яких побудовано ЄС, що знайшло вияв у ст. 2 Договору про ЄС як акті первинного права.

Виявлено, що актами первинного права ЄС встановлено заходи превентивного та захисного характерів, які вживаються Європейською Комісією щодо окремих держав-членів ЄС у разі порушення або створення ризику порушення цінностей ЄС. Відзначається, що в актах вторинного права ЄС отримали закріплення спеціальні заходи впливу на держави-члени ЄС, які переслідують мету забезпечення поваги до верховенства права, в межах механізму обумовленості.

Спираючись на практику Суду Справедливості ЄС, обґрунтовано положення про те, що, у разі порушення принципу верховенства права на етапі розробки правової норми або її застосування, приведенню стану врегульованості суспільних відносин у відповідність із справедливістю як однією з основних засад права має сприяти ефективна судова влада, яка має запобігати свавіллю в разі її допущення з боку держави в особі її органів влади.

Спираючись на висновок Європейської Комісії про системний зв'язок верховенства права з іншими цінностями ЄС, насамперед з повагою до демократії та основоположних прав, обґрунтованим визнано підхід, закладений у Дорожню карту з питань верховенства права, щодо посилення гарантій дотримання прав людини як невід'ємної складової демократичного режиму, що є можливим у разі утвердження верховенства права.

Наголошено, що в умовах воєнного стану значно вищими є ризики порушення прав людини з боку органів державної влади та/або органів місцевого самоврядування, що значно посилює роль судових органів у відновленні порушених прав людини. Водночас доводиться, що судова практика щодо вирішення справ із окремих категорій спорів, предметом яких виступають права та законні інтереси громадян, демонструє тлумачення та застосування актів законодавства в спосіб, що не узгоджується з принципом верховенства права. Зазначене знайшло підтвердження на прикладі найбільш резонансних справ, що розглядаються судами загальної юрисдикції, предметно пов'язаних із захистом прав громадян, порушених у зв'язку із недотриманням порядку та умов призову на військову службу під час мобілізації.

Виявлено, що у справах, предметом яких виступає захист прав громадян, порушених у зв'язку із недотриманням порядку та умов призову на військову службу під час мобілізації, типовою є ситуація, коли орган влади діє всупереч ч. 2 ст. 19 Конституції України, тим самим необґрунтовано набуваючи широкі дискреційні повноважень, що сигналізує про дисфункції правової системи України, недовість правових запобіжників протиправним рішенням, діям та/або бездіяльності органів влади та, як наслідок, недотримання принципу верховенства права, у тому числі, ключової складової – правової визначеності.

Правова оцінка висновків Верховного Суду у справі № 160/2592/23 дозволяє стверджувати про спрямування судової практики в бік визнання неможливості захисту порушеного права, спираючись на відомі національній правовій системи способи та засоби, що є яскравим свідченням «відмови в правосудді» та порушення гарантій реалізації права на справедливий суд.

Відповідно зроблено наголос на тому, що колізії в тлумаченні та застосуванні актів законодавства, створювані Верховним Судом, зокрема різними складами колегії суддів Касаційного адміністративного суду, слід визнати результатом непослідовного (вибіркового) врахування основоположних принципів права, як-то принципу «протиправні дії не тягнуть за собою правомірних наслідків», який слід розглядати в системному взаємозв'язку з принципом верховенства права та законністю як його складовою, а також неналежного врахування Конвенції, практики ЄСПЛ та права ЄС.

Резюмуючи проведене дослідження, слід зазначити, що успішність реформ у межах кластеру 1 «Основи процесу вступу до ЄС» переговорної рамки визначатиметься ступенем дотримання та реального впровадження в усі сфери правового регулювання принципу верховенства права. Цьому має сприяти якісний ефективний правосуддя, завданням якого має виступати утвердження справедливості в суспільстві, захист прав і свобод людини, спираючись на правові цінності, покладені в основу діяльності ЄС, а також міжнародного співтовариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Дорожня карта з питань верховенства права. *Офіс Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції*. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf. (дата звернення: 01.05.2025)
- [2] Дорожня карта з питань реформи державного управління. *Офіс Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції*. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_reformy_derzhavnogo_upravlinnya.pdf. (дата звернення: 01.05.2025)
- [3] Дорожня карта з питань функціонування демократичних інституцій. *Офіс Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції*. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya-karta-z-pytan-funktsionuvannya-demokratychnyh-instytutsij.pdf. (дата звернення: 01.05.2025)
- [4] План заходів щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України. *Офіс Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції*. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Plan-zahodiv-shhodo-zahystu-prav-osib-yaki-nalezhat-do-natsionalnyh-menshyn-spilnot-Ukrayiny.pdf>. (дата звернення: 01.05.2025)
- [5] Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. 10th ed., 1959 / with introd. by E. C. S. Wade. London: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1961 (Reprinted). 534 p.
- [6] Dawson, Mark, Soft Law and the Rule of Law in the European Union: Revision or Redundancy? (June 5, 2009). EUI Working Papers (RSCAS) 2009/24, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1415003> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1415003>. (дата звернення: 01.05.2025)
- [7] Hillon C. Overseeing the Rule of Law in the EU. Legal Mandate and Means, (in:) C. Closa, D. Kochenov (eds.), Reinforcing Rule of Law Oversight in European Union, Cambridge 2016, pp. 59–81.

- [8] Jowell J. «The Rule of Law and its Underlying Values», in *The Changing Constitution*, edited by Jeffrey Jowell and Dawn Oliver, 7th edition, Oxford University Press, 2011. P. 11–35.
- [9] Müller J.-W., *Protecting the Rule of Law (and Democracy!) in the EU. The Idea of a Copenhagen Commission*, (in:) C. Closa, D. Kochenov (eds.), *Reinforcing Rule of Law Oversight in European Union*, Cambridge 2016. P. 206–224.
- [10] Schroeder W. *The European Union and the Rule of Law – State of Affairs and Ways of Strengthening*, (in:) W. Schroeder (ed.), *Strengthening the Rule of Law in Europe. From Common Concept to Mechanisms of Implementation*, Oxford/Portland (Oregon) 2016. P. 3–34.
- [11] Kaarlo Tuori. *The Rule of Law and the Rechtsstaat*, in *Ratio and Voluntas*, Ashgate 2011, chap. 7, pp. 8 ff.
- [12] Turner K. *Rule of Law*, (in:) S. N. Katz (ed.). *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*. Oxford, 2009. Vol. 5. P. 164–166.
- [13] Верховенство права : у 3 кн. / С. П. Головатий. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. 2006. 623 с.; Кн. 2: Від доктрини – до принципу. 2006. С. 625–1276; Кн. 3: Український досвід. 2006. С. 1277–1747.
- [14] Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Кн. 1. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2008. 344 с.; Кн. 2: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / відп. ред. В. Б. Авер'янов. Київ : Конус-Ю, 2008. 311 с.
- [15] Рабінович П. М., Луців О. М., Добрянський С. П., Панкевич О. З., Рабінович С. П. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / [редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін.]*. Львів : Сполом, 2016. 197 с.
- [16] Козюбра М. *Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція*. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. №4. С. 24–32.
- [17] Погорілко В. *Коментар до статті 8. Коментар до Конституції України*. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. С. 40.
- [18] Рабінович П. *Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування)*. *Українське право*. 1996. №3. С. 22–34.
- [19] Селіванов В. *Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону»*. *Право України*. 1997. №6. С. 8–18.
- [20] Скрипнюк О. В. *Верховенство права як правова і політична цінність. Замість передмови*. *Альманах права*. 2024. Вип. 15. С. 13–17. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2024-15-13-17>.
- [21] Press release. Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson. They have helped us understand differences in prosperity between nations. *The Nobel Prize*. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2024/press-release> (дата звернення: 01.05.2025)
- [22] Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 01.05.2025)
- [23] Вступ до політичної системи Європейського Союзу / наук. ред. Я. Шиманек. Warszawa : Wydawnictwo Akademii Wymiaru Sprawiedliwości, 2024. 258 с. URL: https://aws.edu.pl/wp-content/uploads/2025/01/SZYMANEK-Wstep-do-systemu-politycznego-UE_UKR_www.pdf (дата звернення: 01.06.2025)

- [24] Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Article 7 of the Treaty on European Union – Respect for and promotion of the values on which the Union is based. COM/2003/0606 final. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2003:0606:FIN> (дата звернення: 01.05.2025)
- [25] Communication from the Commission to the European Parliament and the Council a new EU framework to strengthen the rule of law. COM/2014/0158 final. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0158> (дата звернення: 01.05.2025)
- [26] Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/2092/oj/eng#ntc4-LI2020433EN.01000101-E0004> (дата звернення: 01.06.2025)
- [27] Комарова Т., Лазовські А. Судова практика суду справедливості ЄС з питань верховенства права та її значення для України : посібник. *Вища рада правосуддя*. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/8830-0-8-24_posibnyk.pdf (дата звернення: 01.05.2025)
- [28] Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 01.05.2025)
- [29] Доповідь Венеційської комісії № 512/2009 «Верховенство права», яка схвалена на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.) / перекл. на укр. мову С. Головатого. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
- [30] Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT&qid=1725105390501> (дата звернення: 01.05.2025)
- [31] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 05.02.2025 у справі № 160/2592/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124951202> (дата звернення: 01.05.2025)
- [32] Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 17.04.2025 у справі № 560/485/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126727160> (дата звернення: 01.05.2025)
- [33] Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 01.05.2025 у справі № 280/471/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127022785> (дата звернення: 01.05.2025)
- [34] Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 20.03.2025 у справі № 160/33452/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126130702> (дата звернення: 01.05.2025)
- [35] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 10.09.2020 у справі № 520/6929/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91444987> (дата звернення: 01.05.2025)
- [36] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 01.05.2025)

- [37] Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 11.03.2021 у справі № 500/320/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95653206> (дата звернення: 01.05.2025)
- [38] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30.07.2024 у справі № 500/320/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120697691> (дата звернення: 01.05.2025)
- [39] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.05.2025)
- [40] Посібник зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини – Право на справедливий суд (цивільний аспект) (оновлено 31.08.2024). *ЄСПЛ – Платформи обміну знаннями (ЄСПЛ-KS)*. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr (дата звернення: 01.05.2025)
- [41] Рішення Європейського суду з прав людини від 06.03.2025 у справі «Токар проти України» (Заява № 38268/15). Стислий виклад рішення. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/zakonodavstvo/Tokar_Ukraine.pdf (дата звернення: 01.05.2025)
- [42] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рисовський проти України» від 20.10.2011 (заява № 29979/04). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text (дата звернення: 01.05.2025)
- [43] Венгер В., Головатий С., Заєць А., Зверев Є., Козюбра М., Матвеева Ю., Цельєв О. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Центр дослідж. проблем верхов. права та його втілення в нац. практику України НУ «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с.

REFERENCES

- [1] Roadmap on the rule of law. *Office of the Deputy Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration*. Retrieved from https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf [in Ukrainian].
- [2] Roadmap on public administration reform. *Office of the Deputy Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration*. Retrieved from https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_reformy_derzhavnogo_upravlinnya.pdf [in Ukrainian].
- [3] Roadmap on the functioning of democratic institutions. *Office of the Deputy Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration*. Retrieved from https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya-karta-z-pytan-funktsionuvannya-demokratychnyh-institutsij.pdf [in Ukrainian].
- [4] Action plan on the protection of the rights of persons belonging to national minorities (communities) of Ukraine. *Office of the Deputy Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration*. Retrieved from <https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Plan-zahodiv-shhodo-zahystu-prav-osib-yaki-nalezhat-do-natsionalnyh-menshyn-spilnot-Ukrayiny.pdf> [in Ukrainian].
- [5] Dicey, A. V. (1961). *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (10th ed., reprinted, with introduction by E. C. S. Wade). London: Macmillan; New York: St. Martin's Press.

- [6] Dawson, M. (2009). Soft Law and the Rule of Law in the European Union: Revision or Redundancy? *EUI Working Papers (RSCAS) 2009/24*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=1415003> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1415003>
- [7] Hillion, C. (2016). Overseeing the Rule of Law in the EU. Legal Mandate and Means. In C. Closa & D. Kochenov (Eds.), *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union* (pp. 59–81). Cambridge: Cambridge University Press.
- [8] Jowell, J. (2011). The Rule of Law and its Underlying Values. In J. Jowell & D. Oliver (Eds.), *The Changing Constitution* (7th ed., pp. 11–35). Oxford: Oxford University Press.
- [9] Müller, J.-W. (2016). Protecting the Rule of Law (and Democracy!) in the EU. The Idea of a Copenhagen Commission. In C. Closa & D. Kochenov (Eds.), *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union* (pp. 206–224). Cambridge: Cambridge University Press.
- [10] Schroeder, W. (2016). The European Union and the Rule of Law – State of Affairs and Ways of Strengthening. In W. Schroeder (Ed.), *Strengthening the Rule of Law in Europe. From Common Concept to Mechanisms of Implementation* (pp. 3–34). Oxford/Portland (Oregon): Hart Publishing.
- [11] Tuori, K. (2011). The Rule of Law and the *Rechtsstaat*. In *Ratio and Voluntas* (Chap. 7, pp. 8 ff.). Farnham: Ashgate.
- [12] Turner, K. (2009). Rule of Law. In S. N. Katz (Ed.), *The Oxford International Encyclopedia of Legal History* (Vol. 5, pp. 164–166). Oxford: Oxford University Press.
- [13] Holovatyĭ, S. P. (2006). The Rule of Law: in 3 books. Kyiv: Feniks [in Ukrainian]. Vol. 1: From Idea to Doctrine, 623 p.; Vol. 2: From Doctrine to Principle, pp. 625–1276; Vol. 3: Ukrainian Experience, pp. 1277–1747.
- [14] Shemshuchenko, Yu.S. (Ed.). (2008). The principle of the rule of law: problems of theory and practice: monograph (in 2 vols.). Vol. 1: The rule of law as a principle of the legal system: theoretical problems (N. M. Onishchenko, Ed.). Kyiv: Yurydychna dumka; Vol. 2: The principle of the rule of law in state activity and administrative law (V. B. Averyanov, Ed.). Kyiv: Konus-Yu [in Ukrainian].
- [15] Rabinovych, P. M., Lutsiv, O. M., Dobrianskyi, S. P., Pankevych, O. Z., & Rabinovych, S. P. (2016). The principle of the rule of law: problems of theory and practice. In P. M. Rabinovych (Ed.) et al. Lviv: Spolom [in Ukrainian].
- [16] Koziubra, M. (2000). The principle of the rule of law and constitutional jurisdiction. *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, (4), 24–32 [in Ukrainian].
- [17] Pohorylko, V. (1996). Commentary to Article 8. In *Commentary to the Constitution of Ukraine* (p. 40). Kyiv: Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].
- [18] Rabinovych, P. (1996). Civil society and the rule of law (general theoretical reflections). *Ukrainian Law*, (3), 22–34 [in Ukrainian].
- [19] Selivanov, V. (1997). Methodological problems of implementing the constitutional principles of «the rule of law» and «the rule of statute». *Law of Ukraine*, (6), 8–18 [in Ukrainian].
- [20] Skrypniuk, O. V. (2024). The rule of law as legal and political value. Instead of a foreword. *Almanac of Law*. 15, 13–17. <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2024-15-13-17> [in Ukrainian].
- [21] Nobel Prize. (2024). *Press release: Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson. They have helped us understand differences in prosperity between nations*. The Nobel Prize. Retrieved from <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2024/press-release/>

- [22] Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. *Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text [in Ukrainian]
- [23] Szymanek, Y. (Ed.). (2024). Introduction to the Political System of the European Union. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Wymiaru Sprawiedliwości. Retrieved from https://aws.edu.pl/wp-content/uploads/2025/01/SZYMANEK-Wstep-do-systemu-politycznego-UE_UKR_www.pdf [in Ukrainian]
- [24] European Commission. (2003). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Article 7 of the Treaty on European Union – Respect for and promotion of the values on which the Union is based* (COM/2003/0606 final). Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2003:0606:FIN>
- [25] European Commission. (2014). *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: A new EU framework to strengthen the rule of law* (COM/2014/0158 final). Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0158>
- [26] European Parliament and Council. (2020). *Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget*. Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/2092/oj/eng#ntc4-LI2020433EN.01000101-E0004>
- [27] Komarova, T., & Lazowski, A. CJEU case law on the rule of law and its significance for Ukraine. *High Council of Justice*. Retrieved from https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/8830-0-8-24_posibnyk.pdf [in Ukrainian]
- [28] Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 02.11.2004 № 15-rp/2004 in the case on the court's imposition of a milder sentence. *Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> [in Ukrainian].
- [29] Venice Commission. (2011). *The Rule of Law. Report No. 512/2009 adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011)*. S. Holovaty (transl. into Ukrainian). *Law of Ukraine*, 10, 168–184 [in Ukrainian].
- [30] European Union. (2012). *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT&qid=1725105390501>
- [31] Supreme Court of Ukraine. (2025, February 5). *Ruling in case № 160/2592/23*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124951202> [in Ukrainian]
- [32] Khmelnytskyi District Administrative Court. (2025, April 17). *Decision in case № 560/485/25*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126727160> [in Ukrainian]
- [33] Zaporizhia District Administrative Court. (2025, May 1). *Decision in case № 280/471/25*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127022785> [in Ukrainian].
- [34] Dnipropetrovsk District Administrative Court. (2025, March 20). *Decision in case № 160/33452/24*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126130702> [in Ukrainian].
- [35] The Supreme Court as a panel of judges of the Administrative Court of Cassation. (2020, September 10). *Ruling in case № 520/6929/19*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91444987> [in Ukrainian].

- [36] Constitution of Ukraine. (1996, June 28). № 254к/96-VR. Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
- [37] Eighth Administrative Court of Appeal. (2021, March 11). *Ruling in case № 500/320/20. Unified State Register of Court Decisions*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95653206> [in Ukrainian]
- [38] The Supreme Court as a panel of judges of the Administrative Court of Cassation. (2024, July 30). *Ruling in case № 500/320/20. Unified State Register of Court Decisions*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120697691> [in Ukrainian]
- [39] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ratified by the Law of Ukraine № 475/97-VR of July 17, 1997. Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
- [40] European Court of Human Rights. (2024, August 31). *Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights – Right to a fair trial (civil limb)*. ECHR-KS Platform. Retrieved from https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr
- [41] European Court of Human Rights. (2025, March 6). *Case of Tokar v. Ukraine (Application № 38268/15): Summary of the judgment*. The judiciary of Ukraine. Retrieved from https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/zakonodavstvo/Tokar_Ukraine.pdf [in Ukrainian]
- [42] European Court of Human Rights. (2011, October 20). *Case of Rysovskyy v. Ukraine (Application № 29979/04)*. Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text
- [43] Venger, V., Holovaty, S., Zaiets, A., Zvieriev, Ye., Koziubra, M., Matvieieva, Yu., & Tseliev, O. (2021). *Rule of law checklist at national level: case of Ukraine*. In Koziubra, M. (Ed.). Kyiv: National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Center for Rule of Law Studies [in Ukrainian].

Володимир Анатолійович Устименко

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії наук України

Національна академія наук України

01030, вул. Володимирська, 54, Київ, Україна

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Директор Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Volodymyr A. Ustyenko

Dr. Sc. (Law), Professor

Corresponding Member of the NAS of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

01030, 54, Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

Corresponding Member of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Director of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal
Research of National Academy of Sciences of Ukraine»
01032, 60, Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Руслан Аятшахович Джабраїлов

Доктор юридичних наук, професор
Заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-
правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Ruslan A. Dzhabrailov

Dr. Sc. (Law), Professor
Deputy director of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal
Research of National Academy of Sciences of Ukraine»
01032, 60, Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Тетяна Степанівна Гудіма

Доктор юридичних наук, старший дослідник
Заступник завідувача відділу проблем модернізації господарського права та за-
конодавства Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень іме-
ні В. К. Макутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Tetiana S. Hudima

Dr. Sc. (Law), Senior Researcher
Deputy head of the Department of economic law and legislation modernization Issues
of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal
Research of National Academy of Sciences of Ukraine»
01032, 60, Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Станіслав Вадимович Сєребряк

Доктор юридичних наук
Старший науковий співробітник відділу проблем модернізації господарського
права та законодавства Державної установи «Інститут економіко-правових до-
сліджень

імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Stanislav V. Sieriebriak

Dr. Sc. (Law)

Senior researcher of the Department of economic law and legislation modernization
Issues of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal
Research of National Academy of Sciences of Ukraine»
01032, 60, Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Устименко В. А., Джабраїлов Р. А., Гудіма Т. С.,
Серебряк С. В. Принцип верховенства права як засіб утвердження фундаменталь-
них цінностей: погляд крізь призму права ЄС та практики ЄСПЛ. *Вісник Націо-
нальної академії правових наук України*. 2025. Том 32. Том 2. С. 87–114.

Suggested Citation: Ustymenko, V. A., Dzhabrailov, R. A., Hudima, T. S., & Sieriebriak,
S. V. (2025). The Principle of the Rule of Law as a Means of Upholding Fundamental
Values: a Perspective Through the Lens of EU Law and ECHR Case Law. *Journal of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 87–114.

Стаття надійшла / Submitted: 14/05/2025

Доопрацьовано / Revised: 14/06/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК: 346.1

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-115>

Оксана Мар'янівна Вінник

Відділ правової взаємодії бізнесу і держави
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національна академія правових наук України
Київ, Україна

СУЧАСНА ЕКОНОМІКА (ЦИФРОВА, ЦИРКУЛЯРНА, СТАЛОГО РОЗВИТКУ, ЕКОНОМІЧНИЙ ГАРАНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ): ПРОБЛЕМА ПРАВОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. У статті порушується проблема забезпечення правового регулювання відносин у сфері економіки з урахуванням змін, що відбулися в 21 столітті: цифровізація; поява нових загроз суспільному благополуччю; гостра потреба в економічному використанні ресурсів та їх відновленні; необхідність екологічної безпеки виробництва та незалежності національної економіки від зарубіжних ресурсів/товарів; пошук ефективних економіко-правових механізмів інвестування для реалізації стратегічних проєктів та повоєнної відбудови України тощо. Загострення цієї проблеми пов'язане з наступною втратою чинності (28.08.2025), прийнятим у 2004 р. Господарським кодексом України/ГК, оскільки складна економічна сфера країни потребує адекватного регулювання. Останнє передбачає наявність стрижневого акта, що має визначати основні засади функціонування цієї сфери та державної економічної політики з урахуванням сучасного стану економіки й бути орієнтиром для законодавця при прийнятті інших актів, що мають регулювати відносини у сфері господарювання цілої країни. Сучасний стан правового забезпечення економічного життя країни доволі складний: великий масив нормативно-правових актів різної юридичної сили з нерідко дублюючими положеннями; відсутність стрижневого акта, адекватного сучасному стану економіки з її проблемами та завданнями (зволікання з кардинальним оновленням ГК стало однієї з причин його скасування); повномасштабна війна, розв'язана російською державою проти України і, відповідно, акцентована увага законодавця на правовому забезпеченні вирішення пов'язаних із цим проблем. Разом з тим правове регулювання економічної сфери, що відповідає сучасному її стану і нагальним завданням, зумовлює вжиття необхідних заходів, спрямованих на забезпечення стрункої системи економічного законодавства, стрижнем якого може бути Економічний кодекс України. Розробка подібного кодексу – складне завдання, оскільки у світі існують різні варіанти кодифікації господарського/економічного законодавства (Комерційний кодекс – у Франції, Торгове уложення – у Німеччині, Кодекс економічного права – у Бельгії). Обґрунтуванню кодифікаційного варіанту вдосконалення правового забезпе-

чення сучасного стану економіки України з урахуванням актуальних проблем життя суспільства та з використанням наукових методів пізнання і присвячена ця стаття.

Ключові слова: економіка, сучасний стан та проблеми, правове регулювання, стратегічні цілі, Економічний кодекс.

Oksana M. Vinnyk

Department of Legal Interaction between Business and the State
F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of
National Academy of Law Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

MODERN ECONOMY (DIGITAL, CIRCULAR, SUSTAINABLE DEVELOPMENT, ECONOMIC GUARANTOR OF NATIONAL SECURITY): THE PROBLEM OF LEGAL REGULATION

Abstract. *The article raises the problem of ensuring legal regulation of relations in the economic sphere, taking into account the changes that have occurred in the 21st century: digitalization; the emergence of new threats to public well-being; the urgent need for economical use of resources and their restoration; the need for environmental safety of production and independence of the national economy from foreign resources/goods; the search of effective economic and legal investment mechanisms for the implementation of strategic projects and the post-war reconstruction of Ukraine, etc. The aggravation of this problem is associated with the subsequent loss of validity (August 28, 2025) of the Commercial Code of Ukraine adopted in 2004, since the complex economic sphere of the country requires adequate regulation. The latter provides for the presence of a core act that should determine the basic principles of the functioning of this sphere and state economic policy, taking into account the current state of the economy and be a reference point for the legislator when adopting other acts that should regulate relations in the economic sphere of the entire country. The current state of legal support for the country's economic life is quite complex: a large array of regulatory legal acts of various legal force with often duplicative provisions; the absence of a core act adequate to the current state of the economy with its problems and objectives (delays in radically updating the Commercial Code were one of the reasons for its abolition); a full-scale war unleashed by the Russian state against Ukraine and, accordingly, the legislator's focus on legal support for solving related problems. At the same time, legal regulation of the economic sphere, which corresponds to its current state and urgent tasks, requires the adoption of necessary measures aimed at ensuring a coherent system of economic legislation, the core of which can be the Economic Code of Ukraine. The development of such a code is a difficult task, since there are various options for codifying economic legislation in the world (the Commercial Code in France, the Trade Code in Germany, the Code of Economic Law in Belgium). This article is devoted to the justification of the codification option for improving the legal support of the current state of the economy of Ukraine, taking into account the current problems of society and using scientific methods of cognition.*

Keywords: *economy, current state and problems, legal regulation, strategic goals, Economic Code.*

ВСТУП

Сучасна економіка – надзвичайно складне явище, яке не обмежується суто підприємництвом у його класичному розумінні (як діяльність щодо виробництва товарів, робіт, послуг з метою їх реалізації як товару на конкурентних ринках) з відповідним регулюванням за допомогою цивільних, а в низці країн – комерційних кодексів, що не завжди враховує сучасні потреби суспільства в стабільності розвитку, дотриманні екологічних, ресурсозберігаючих та інших вимог, а також потреби всіх складових національної безпеки, включно з економічною. Протягом останніх років ще гостро постала нова проблема: зумовлена агресивною політикою низки держав (зокрема, російської) небезпека втрат постачання важливими ресурсами/товарами, що виробляються за кордоном, і, відповідно, необхідність забезпечення економічної, енергетичної та іншої незалежності (притаманна не лише для України в умовах російської військової агресії, а й для ЄС [1; 2; 3]). Відтак приймається ціла низка актів законодавства, які визначають специфіку регулювання відносин у сфері економіки з урахуванням відповідних її потреб, проте без визначення в одному ключовому акті законодавства основних засад регулювання цих відносин. Вирішення такого складного завдання за допомогою Господарського кодексу України/ГК [4], прийнятого 20 років тому, на жаль, уже втратило свою актуальність з огляду на його (ГК) скоріє скасування [5, Перехідні положення]. Одна з причин – запізнення з удосконаленням положень ГК відповідно до змін у стані сучасної економіки, що потребують відповідної реакції законодавця. Про нагальні потреби комплексного врегулювання відносин у сфері господарювання відповідно до нових завдань, що стоять перед економікою 21 століття, згадують переважно представники економічної науки [6; 7; 8], а необхідність урегулювання нових відносин (цифровізації, сталого розвитку тощо) порушуються також і правознавцями [9; 10; 11; 12]. Разом з тим ця складна проблема в ракурсі *комплексного* правового забезпечення її вирішення не знайшла гідного відображення в правових джерелах, тому в цій статті дається авторське бачення шляхів вирішення такого складного завдання.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Актуальність зазначеної проблематики та брак наукових досліджень щодо комплексного правового забезпечення вирішення проблем сучасної економіки зумовили методологію дослідження, а його основу сформували методи та прийоми наукового пізнання, комплексне застосування яких дозволило здійснити аналіз його предмета. При цьому в ході здійсненого дослідження використовувалися філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціально-наукові (правознавчі) методи. Так, застосування діалектичного методу дозволило: розкрити складність проблем сучасної економіки, прослідкувати її системоутворюючі зв'язки з основними процесами, що відбуваються в суспільних відносинах та правовому їх регулюванні; виявити фактори, що впливають на стан господарської системи країни

та її регулювання; проаналізувати роль нових процесів в економічному житті (цифровізація; потреба сталого розвитку економіки й суспільства, циркулярності та екологічної безпеки виробництва; посилення економічної та інших складових національної безпеки; необхідність залучення колосальних інвестицій для повоєнної відбудови тощо) як складного явища, що потребує правового опосередкування. Формально-логічний метод дозволив виділити ті сфери економічних відносин, які мають найбільший потенціал для вирішення ключової проблеми України – її повоєнного відновлення. Метод аналізу використаний при вивченні наукових напрацювань у сфері дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених і практиків, стану правового регулювання відповідних суспільних відносин у нашій державі та в інших країнах. Метод синтезу дозволив, зокрема, зробити висновки щодо доцільності поєднання правових шляхів вирішення комплексу проблем сучасної економіки в одному акті, яким може стати Економічний кодекс України, розробка якого стає актуальною з огляду наближення втрати чинності Господарським кодексом України [4; 5, Перехідні положення]. У дослідженні використаний порівняльний метод, що серед іншого дозволив співставити ключові ознаки правовідносин економіки минулих століть із сучасною, якій притаманні ознаки цифрової та необхідність вирішення комплексу нових проблем. Синергетичний метод використаний для встановлення впливу нових тенденцій розвитку суспільних відносин і ризиків на економіку та необхідності її правового забезпечення, адекватного сучасному стану відносин у сфері господарювання та потреб повоєнної відбудови України. Метод системного аналізу було застосовано, зокрема, при визначенні взаємозв'язку згаданих процесів та їх впливові на економічне життя країни. Прогностичний метод став у пригоді при прогнозуванні можливих наслідків сучасних тенденцій у зазначеній та суміжних із нею сферах та напрацюванні пропозицій щодо попередження/мінімізації їх негативних проявів. У даному дослідженні активно використаний також формально-юридичний метод, який сприяв з'ясуванню змісту правових норм, що регулюють відносини у відповідній сфері, їх місця в системі права України, а також виробленню рекомендацій щодо вдосконалення правового забезпечення відносин у сфері вітчизняної економіки з урахуванням сучасних проблем суспільного розвитку в Україні та світі. Порівняльно-правовим методом авторка послуговувалася для залучення міжнародно-правового та зарубіжного досвіду правового регулювання відповідних відносин, можливої рецепції зарубіжного досвіду при вдосконаленні правового регулювання відносин у сфері економіки України.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Для економіки 21 століття притаманна низка нових проблем: цифровізація, необхідність забезпечення сталого розвитку, розв'язання екологічних проблем виробництва, його ефективності та забезпечення ресурсозберігання, посилення економічної та інших складових національної безпеки в умовах зростання загроз

суспільному благополуччю, а з огляду на воєнні конфлікти та спроби недружніх держав використовувати економічну, енергетичну чи іншу залежність у своїх цілях – ще й питання економічної незалежності, що постало в ЄС [1; 2] й є актуальним для України [3].

Російська агресія проти України загострила проблеми національної економіки у зв'язку з втратою (а) частини територій (і, відповідно, бізнес-потенціалу), (б) працівників (через загибель, виїзд за кордон, службу в ЗСУ), (в) сільськогосподарських земель через їх окупацію, забруднення відходами війни та/або їх замінування, не говорячи про шалені витрати на оборону, відсіч російському агресорові, необхідність відновлення об'єктів критичної інфраструктури після ворожих на них атак. Колосальність втрат України, завданих російською агресією, і, відповідно, потреба в адекватних цим втратам коштів на відбудову [13] зумовлюють необхідність пошуку найбільш ефективних і доступних для України економіко-правових засобів для відновлення постраждалих сфер суспільного життя країни у воєнний та повоєнний періоди. При цьому має бути врахована складність сучасної економіки з притаманними для неї проблемами та завданнями забезпечення не лише її ефективності та сталого розвитку, а й ресурсозбереження, екологічного відновлення (з огляду на критичний стан довкілля), інноваційного ставлення до вирішення цих завдань і водночас – необхідність зменшення ризиків від застосування новітніх технологій, що потребує превентивних заходів та контролю (так, можливості цифровізації використовуються не лише на суспільне благо, а й на шкоду, прикладом чого є поява та зростання цифрових зловживань та кіберзлочинності).

У вирішенні такого складного завдання важлива роль належить його правовому забезпеченню, яке, однак, значно відстає від потреб сьогодення. У Господарському кодексі/ГК України [4], прийнятому 20 років тому та який невдовзі має бути скасований [5], закріплено конституційні основи правопорядку в сфері господарювання (ст. 5), загальні принципи господарювання (ст. 6), форми реалізації державою економічної політики (ст. 9), основні напрями такої політики (ст. 10) та ін., проте новітні тенденції в економіці (вищезгадані) та пов'язані з цим особливості економічної функції держави належним чином не віддзеркалені. Так само відсутні акти вищої юридичної сили, які б комплексно регулювали відносини, пов'язані з виконанням державою економічної та пов'язаних із нею функцій із урахуванням новітніх тенденцій в економіці, гострої необхідності посиленні її безпеки як складової національної безпеки. Лаконічні положення Конституції України [14] щодо забезпечення державою соціального спрямування економіки України (ч. 4 ст. 13) та положення окремих законів щодо забезпечення вирішення державою частини згаданих проблем («Про національну безпеку» [15], в якому економічній безпеці присвячені лише окремі положення, зокрема щодо сталого розвитку національної економіки як одного з фундаментальних інтересів України та спрямування державної політики у сфері національної безпеки на забезпечення всіх її складових, включно з економічною безпекою – ст. 3; «Про охорону

навколишнього природного середовища» [16], що визначає основні завданням природоохоронного законодавства, у тому числі забезпечення екологічної безпеки, запобігання й ліквідацію негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище – ст. 1 та ін.) не охоплюють проблему вирішення всього спектру основних економічних та пов'язаних із ними сучасних проблем, що має забезпечити держава в ракурсі соціального (тобто з урахуванням потреб демократичного суспільства) спрямування вітчизняної економіки. Підзаконні ж акти, що спеціально присвячені економічній безпеці держави [17], забезпеченню сталого розвитку [18; 19], цифровій трансформації економіки [18] та ін., мають тимчасовий характер, фрагментарно регулюють відповідні відносини та за юридичною силою поступаються закону, що позначається на дієвості закріплених ними заходів.

Хоча ефективність економіки та виконання державою економічної та пов'язаних із нею функцій цілком не залежить від повноти, ґрунтовності й ефективності правового регулювання відносин у сфері господарювання (його дієвість проявляється в якісному правозастосуванні, без якого норма закону мертва), проте важливість вирішення цієї проблеми важко заперечувати. Відтак постає проблема визначення найбільш оптимальної форми правового регулювання відносин в економічній сфері країни в складних умовах сьогодення. І хоча єдиного шляху вирішення цього завдання у світі не існує (зарубіжний позитивний досвід свідчить про різні варіанти, що обирає певна країна для забезпечення ефективності правового регулювання у сфері економіки), проте з урахуванням особливостей чинної правової системи України, можна запропонувати вдосконалення регулювання відносин у сучасній сфері господарювання шляхом прийняття кодифікованого акта, що має визначати основні засади функціонування економіки країни та здійснення державою економічної та пов'язаних з нею функцій.

Донедавна було актуальним кардинальне оновлення поки що чинного ГК України [4] з відповідним його наповненням положеннями, що відповідають потребам сучасної економіки України, яка має забезпечувати не лише сталий розвиток українського суспільства, а й бути гарантом національної безпеки, адже забезпечення всіх її складових (екологічної, продовольчої та ін.) залежить від можливостей фінансування відповідних заходів. Проте з огляду на набуття 28 серпня 2025 р. чинності положеннями Закону «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [5], Перехідні положення якого передбачають скасування ГК України, найбільш прийнятним варіантом вирішення зазначеної проблеми є прийняття Економічного кодексу України, про що зазначають деякі правники [20] та економісти [21], з відповідним визначенням у цьому акті основних засад функціонування вітчизняної економіки, завдань, що стоять перед державою при здійсненні нею економічної функції в сучасний період з урахуванням необхідності вирішення нагальних проблем (забезпечення сталого розвитку та національної безпеки, цифровізації, екологічності та циркуляр-

ності виробництва, відновлення постраждалих від російської військової агресії сфер суспільного життя). Зарубіжні приклади регулювання відносин у сфері економіки за допомогою кодексів різні: Комерційний кодекс (Франція [22]), Торгове уложення (Німеччина [23]), Кодекс економічного права (Бельгія [24; 25]). Варто особливу увагу приділити досвіду Бельгії, який цінний для України з точки зору відносно нещодавнього часу прийняття цього кодексу (2012) та врахування в ньому положень законодавства ЄС, що важливо для України з огляду на її Євроінтеграційний курс. Відповідно потребують ґрунтовного аналізу положення цього Кодексу та досвід його застосування, що має значення для напрацювання рекомендацій для українського законодавця в ракурсі порушеної тут проблеми.

Також варто звернути уваги й досвід Аргентини, чий Комерційний кодекс [26] є своєрідним поєднанням традиційного кодексу та консолідації актів, що регулюють відносини у сфері економіки, шляхом включення їх до Комерційного кодексу як окремих його частин (при цьому такі акти не втрачають чинності, а внесення в них змін відповідно позначається й на змісті самого Кодексу). Так, окрім спеціально розроблених для цього Кодексу положень (Книга I. Комерсанти), він містить окремі закони без втрати ними чинності та зі збереженням їхньої нумерації статей (Розділ XIII. Чеки; Книга IV. Банкрутство). Це дозволяє виключити неточності, дублювання та протиріччя в регулюванні економічних відносин із подальшим наданням положенням такого акта єдиного стилю.

Визначення основних засад регулювання відносин у сфері сучасної економіки в одному акті на зразок Економічного кодексу/ЕК або Кодексу економічного права має стати дороговказом при прийнятті інших актів економічного спрямування (без цього в умовах складних і динамічних відносин із часом неочікуваним впливом на них певних подій, у тому числі політичного характеру, не обійтися), забезпечить стрункість, прозорість, і, так би мовити, його (ЕК) «економічну конституційність» і, відповідно, орієнтацію на такий Кодекс інших актів, що прийматимуться для регулювання відносин у сфері господарювання). У сучасний період в Україні відсутній комплексний акт будь-якого рівня, в якому визначалися б загальні засади національної економіки з урахуванням згаданого комплексу її сучасних потреб. Численність стратегій [17; 18; 19] та подібних до них актів, навіть якщо вони мають форму закону [27], не спроможне вирішити проблему комплексного врахування актуальних тенденцій у сфері економіки на правовому рівні, оскільки приймаються без відповідної системи та орієнтації на один ключовий акт економічного законодавства. Як зазначав у минулорічній публікації проф. В. С. Щербина «економічне (господарське) законодавство України потребує серйозної кардинальної модернізації, оскільки фрагментарні зміни, що періодично, вносяться до Господарського кодексу України ..., проблеми створення законодавства європейського типу не вирішують» [28]. Зволікання з оновленням цього законодавства відповідно до змін в економічному житті суспільства, як слушно зазначив проф. Д. В. Задихайло, загрожує негативними наслідками: «...провали правового регулювання економічних відносин незмінно тягнуть

за собою «провали демократії» та держави по відношення до матеріальної основи життя суспільства» [29, с. 16].

Шляхи вдосконалення правового регулювання господарських/економічних відносин можуть бути різні, але найбільш оптимальним є кодифікація великого масиву законодавства, що регулює відносини в економічній сфері країни.

ВИСНОВКИ

Отже, економіці України притаманні риси сучасної економіки, зумовлені розвитком суспільних відносин, цифровізацією, негативним впливом людства на екологію, збільшенням загроз суспільному благополуччю, в тому числі воєнних, необхідністю фінансування колосальних коштів на подолання цих загроз та їх наслідків.

Розвиток технологій, окрім економічного зростання, забезпечив нові проблеми (цифрові зловживання, кіберзлочинність, цифрову нерівність, збільшення вуглецевого сліду, що посилює глобальне потепління, тощо). До цих загальносвітових проблем в Україні додалася повномасштабна агресія російської держави та зумовлені нею втрати та витрати на подолання наслідків війни, що має забезпечити в основному економічна сфера країни.

Відтак ідеться про багатовекторність розвитку вітчизняної економіки, що враховує загальносвітові тенденції (забезпечення сталого розвитку, цифровізація, економне використання природних ресурсів, їх відновлення, забезпечення їх повторного використання з застосуванням новітніх технологій, посилення національної та колективної безпеки з дружніми країнами з огляду на збільшення воєнних ризиків у світі), а також сучасні національні потреби українського суспільства у відсічі агресорові, воєнній та повоєнній відбудові, розробці та впровадженні новітніх ефективних та недорогих технологій у всі сфери суспільного життя, пошуку ефективних економіко-правових механізмів залучення коштів/ресурсів для вирішення цих завдань із урахуванням зарубіжного (насамперед ЄС) досвіду.

Така економіка потребує адекватного нормативно-правового забезпечення, що навряд чи можливо за традиційних правових схем регулювання майнових відносин, які нерідко використовуються у світі: цивільний кодекс та низка законів і підзаконних актів, що визначають особливості правового регулювання відносин у сфері економіки. Подібний шлях стане реальністю для України з моменту скасування Господарського кодексу України. Проте навіть внесення змін у цілу низку актів законодавства, що регулюють відносини в сфері господарювання, не забезпечить повноти їх регулювання, а головне – не дозволить у комплексі врахувати сучасні проблеми в економіці, як і повноту здійснення державою економічної функції в складних умовах сьогодення. У зв'язку з цим посилюється необхідність комплексного регулювання відносин у сфері вітчизняної економіки як фінансового гаранта її економічної та інших складових національної безпеки. Вирішення цієї проблеми бачиться в кодифікації досить таки численного

масиву актів законодавства, що регулюють відносини у сфері господарювання. При цьому найбільш оптимальним варіантом є розробка Економічного кодексу/ЕК з елементами консолідації (включення до Кодексу положень окремих законів без втрати ними чинності і з посиланням на відповідний акт у відповідному розділі/главі ЕК). Урахування зарубіжного досвіду при цьому є важливим, проте не менш цінний і власний (включення до ЕК, наприклад, положень про економічну політику держави та її основні засади з урахуванням сучасного стану і потреб економіки та завдань, що стоять перед нею).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] The EU budget ensures European energy independence through REPowerEU. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/motion/focus/eu-budget-ensures-european-energy-independence-through-repower_eu_en (дата звернення: 23.03.2025).
- [2] Europe Must Cement Its Energy Independence. 2025. URL: <https://www.newsweek.com/europe-must-cement-its-energy-independence-opinion-2040143> (дата звернення: 23.03.2025).
- [3] Rabinovych M. EU Efforts in Building Strategic Autonomy in the Economic Sphere and Their Impact on Ukraine-EU Relations. 2023. URL : <https://voxukraine.org/en/eu-efforts-in-building-strategic-autonomy-in-the-economic-sphere-and-their-impact-on-ukraine-eu-relations> (дата звернення: 23.03.2025).
- [4] Господарський кодекс України (втрата чинності відбудеться 28.08.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
- [5] Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 (введення в дію відбудеться 28.08.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
- [6] Білоусько Т. Циркулярна економіка в контексті досягнення цілей сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-52>.
- [7] Мазур Н., Кушнір О. Нормативно-правова база розвитку циркулярної економіки в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2024. № 16. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-16-03-03>.
- [8] Олійник Д. Цифрова трансформація економіки України у воєнний час. 2025. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/tsyfrova-transformatsiya-ekonomiky-ukrayiny-u-voenyuu-chas-sichen-2025> (дата звернення: 12.02.2025).
- [9] Правова модель сталого розвитку України : монографія / під заг. ред. В. А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова НАН України», 2021. 296 с.
- [10] Вінник О. Право цифрової економіки : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 350 с.
- [11] Правове забезпечення розвитку технологій цифрової економіки та суспільства : монографія / за ред. : О. В. Шаповалової, К. В. Єфремової. Харків : НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2023. 292 с.
- [12] Правове регулювання господарської діяльності в умовах розбудови економіки Індустрії 4.0 : монографія / [О. О. Дмитрик, Є. М. Білоусов, Н. М. Внукова та ін.] ; за ред. : С. В. Глібка, О. В. Корват. Харків : НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2023. 350 с.

- [13] Варгість відбудови України тепер оцінюється у \$524 млрд. URL: <https://www.dw.com/uk/vartist-vidbudovi-ukraini-teper-ocinuetsa-u-524-mlrd-dolariv/a-71743048> (дата звернення: 27.03.2025).
- [14] Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 07.03.2025).
- [15] Про Національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
- [16] Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 06.03.2025).
- [17] Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11.08.2021 (введено в дію Указом Президента України від 11.08.2021 № 347/2021). URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4950.html> (дата звернення: 06.03.2025).
- [18] Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2027 роках : Розпорядження Каб. Міністрів України від 30.08.2024 № 821-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.03.2025).
- [19] Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 07.03.2025).
- [20] Лукач І. В., Поединок В. В. Європейська мета Економічного кодексу. 2020. URL: <https://coordinata.com.ua/evropejska-meta-ekonomichnogo-kodeksu> (дата звернення: 07.03.2025).
- [21] Андрушків Б., Кирич Н., Стойко І. Економічна конституція України – основний економічний закон держави. *Галицький економічний вісник*. 2010. № 2(27). С. 46–52.
- [22] Code de commerce. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379/ (дата звернення: 24.03.2025).
- [23] Handelsgesetzbuch. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/index.html> (дата звернення: 24.03.2025).
- [24] Code of Economic Law (updated on April 21, 2022), Belgium. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/21384> (дата звернення: 07.03.2025).
- [25] Edwin Jacobs. The new Belgian Code of Economic Law has entered into force. 2014. URL: <https://www.timelex.eu/en/blog/belgian-code-of-economic-law> (дата звернення: 07.03.2025).
- [26] Argentina Commercial Code. URL: https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/sites/default/files/2024-09/Ley15.349%281946%29_SP_0.pdf (дата звернення: 23.03.2025).
- [27] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 23.03.2024).
- [28] Щербина В. С. Кодифікація економічного законодавства – нагальна потреба сьогодення. 2024. URL: <https://pravo.ua/kodyfikatsiia-ekonomichnoho-zakonodavstva-nahalna-potreba-sohodennia/> (дата звернення: 23.03.2025).
- [29] Засоби та механізми господарсько-правового регулювання : монографія / за наук. ред. Д. В. Задихайла. Харків : Юрайт, 2013. 416 с.

REFERENCES

- [1] *The EU budget ensures European energy independence through REPowerEU*. Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/motion/focus/eu-budget-ensures-european-energy-independence-through-repowereu_en.
- [2] *Europe Must Cement Its Energy Independence (2025)*. Retrieved from <https://www.newsweek.com/europe-must-cement-its-energy-independence-opinion-2040143>.
- [3] Rabinovych, M. (2023). *EU Efforts in Building Strategic Autonomy in the Economic Sphere and Their Impact on Ukraine-EU Relations*. Retrieved from <https://voxukraine.org/en/eu-efforts-in-building-strategic-autonomy-in-the-economic-sphere-and-their-impact-on-ukraine-eu-relations>.
- [4] Commercial Code of Ukraine (2025, will expire on August 28). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
- [5] On the peculiarities of regulating the activities of legal entities of certain organizational and legal forms during the transitional period and associations of legal entities: Law of Ukraine (2025, January; will enter into force on 28.08.2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>.
- [6] Bilousko, T. (2024). Circular Economy in the Context of Achieving Sustainable Development Goals. *Economy and Society*, 65. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-52>.
- [7] Mazur, N., & Kushnir, O. (2024). Regulatory and legal framework for the development of the circular economy in Ukraine. *Problems of modern transformations. Series: Economics and Management*, 16. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-16-03-03>.
- [8] Oliynyk, D. (2025). *Digital Transformation of the Ukrainian Economy in Wartime*. Retrieved from <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/tsyfrova-transformatsiya-ekonomiky-ukrayiny-u-voyennyi-chas-sichen-2025>.
- [9] *Legal model of sustainable development of Ukraine*. (2021). In V. A. Ustymenko (Ed.). Kyiv: NAS of Ukraine, State Institution «Institute of Economic and Legal Research named after V. K. Mamutov NAS of Ukraine».
- [10] Vinnyk, O. (2021). *Law of the digital economy*. Kyiv, Academician F. G. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship, National Academy of Sciences of Ukraine.
- [11] *Legal support for the development of digital economy and society technologies* (2023). In O. V. Shapovalova, & K. V. Efremova (Ed.). Kharkiv: Research Institute of legal support for innovative development of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- [12] Dmytryk, O. O., Bilousov, E. M., Vnukova, N. M., & others. (2023). *Legal regulation of economic activity in the context of the development of the Industry 4.0 economy*. In S. V. Hlibka, & O. V. Korvat (Ed.). Kharkiv: Research Institute of Law for the Provision of Innovative Development of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- [13] *The cost of rebuilding Ukraine is now estimated at \$524 billion*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/vartist-vidbudovi-ukraini-teper-ocinuetsa-u-524-mlrd-dolariv/a-71743048>.
- [14] Constitution of Ukraine. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
- [15] On the National Security of Ukraine: Law of Ukraine (2018, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
- [16] On Environmental Protection: Law of Ukraine (1991, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.

- [17] On the Strategy of Economic Security of Ukraine for the period until 2025: Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine (2021, August). Enacted by Decree of the President of Ukraine (2021, August). Retrieved from <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4950.html>.
- [18] On approval of the Strategy for the Recovery, Sustainable Development and Digital Transformation of Small and Medium-Sized Enterprises for the Period Until 2027 and approval of the Operational Plan of Measures for its Implementation in 2024–2027: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2024, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821–2024-%D1%80#Text>.
- [19] On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030: Decree of the President of Ukraine (2019, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
- [20] Lukach, I. V., & Poedynok, V. V. (2020). *The European Goal of the Economic Code*. Retrieved from <https://coordynata.com.ua/evropejska-meta-ekonomichnogo-kodeksu>.
- [21] Andrushkiv, B. Kyrych, N., & Stoyko, I. (2010). The Economic Constitution of Ukraine – the Basic Economic Law of the State. *Galician Economic Bulletin*, №2(27), 46–52.
- [22] Code de commerce. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379/.
- [23] Handelsgesetzbuch. Retrieved from <https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/index.html>.
- [24] Code of Economic Law (2022, updated on April 21), Belgium. Retrieved from <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/21384>.
- [25] Edwin Jacobs (2014). *The new Belgian Code of Economic Law has entered into force*. Retrieved from <https://www.timelex.eu/en/blog/belgian-code-of-economic-law>.
- [26] Argentina Commercial Code. Retrieved from https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/sites/default/files/2024-09/Ley15.349%281946%29_SP_0.pdf.
- [27] On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030: Law of Ukraine (2019, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697–19#Text>.
- [28] Shcherbyna, V. S. (2024). *Codification of economic legislation is an urgent need of today*. Retrieved from <https://pravo.ua/kodyfikatsiia-ekonomichnoho-zakonodavstva-nahalna-potreba-sohodennia/>.
- [29] *Means and mechanisms of economic and legal regulation*. (2013). In D. V. Zadykhaio (Ed.). Kharkiv: Yurayt.

Оксана Мар’янівна Вінник

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Головний науковий співробітник відділу правової взаємодії бізнесу і держави

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

01601, вул. Раєвського, 23а, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-9397-5127>
e-mail: vinnoxs@gmail.com

Oksana M. Vinnyk

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Chief researcher of Department of Legal Interaction between
Business and the State Academician F. H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01601, 23a, Raevsky St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Вінник О. М. Сучасна економіка (цифрова, циркулярна, сталого розвитку, економічний гарант національної безпеки): проблема правозабезпечення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 115–127.

Suggested Citation: Vinnyk, O. M. (2025). Modern Economy (Digital, Circular, Sustainable Development, Economic Guarantor of National Security): the Problem of Legal Regulation. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 115–127.

Стаття надійшла / Submitted: 31/03/2025
Доопрацьовано / Revised: 30/04/2025
Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

УДК 349.22

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-128>

Євген Анатолійович Гетьман

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Вікторія Ігорівна Шевердіна

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Харків, Україна

ОБМЕЖЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАПРОВАДЖЕННЯМ У КРАЇНІ ОСОБЛИВОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ

Анотація. *Право на працю є одним із основних прав людини, яке гарантується Конституцією України на державному рівні, а також укладеними та ратифікованими Україною міжнародними договорами. Як визначний аспект процесу розвитку та становлення сучасного суспільства трудові права людини не можуть бути ні порушені, ні обмежені без законних на те підстав. Із початком військової агресії та запровадженням військового стану в країні набуло важливого значення питання правового врегулювання суспільних відносин у період дії особливого правового режиму. У зв'язку з цим деякі права громадян гарантовані Конституцією все ж зазнали деяких обмежень в обсязі, необхідному для забезпечення безпеки суспільства й держави. Регулювання трудових відносин у період дії на території держави військового стану суттєво відрізняється від мирного, що потребує науково-правового обґрунтування. У даній статті проведено аналіз змін до положень чинного трудового законодавства щодо реалізації особою трудової функції відповідно до соціально-правового вектору діяльності держави. Наголошено на важливості забезпечення стабільності та безпеки працівникам в умовах дії воєнного стану, а також підкреслено тимчасовий характер обмежувальних заходів у сфері трудових відносин. Хоча загальновідомим є твердження, що права людини не можуть порушуватися ні в мирний, ні у воєнний час, усе ж держава змушена створювати в цей важкий період умови для вільного розвитку праці, економічного зростання та реалізації людського потенціалу, але з певними обмеженнями. На основі формально-правового аналізу законодавства України та порівняння нормативних документів і наукових положень, у дослідженні висвітлено проблемні аспекти дотримання конституційного права на працю. Дійшли висновку про необхідність дотримання балансу інтересів роботодавців і найманих працівників, а також розвитку трудового законодавства з урахуванням специфіки ситуації під час військового конфлікту.*

Ключові слова: *трудова праця, конституційні права, право на працю, умови праці, обмеження трудових прав, трудове законодавство, міжнародні акти.*

Yevhen A. Hetman

National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine

Viktorii I. Sheverdina

Scientific Research Institute of State Building and Local Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

RESTRICTIONS OF HUMAN AND CITIZEN LABOR RIGHTS IN CONNECTION WITH THE INTRODUCTION OF A SPECIAL LEGAL REGIME

Abstract. *The right to work is one of the fundamental human rights, guaranteed by the Constitution of Ukraine at the state level, as well as by international treaties concluded and ratified by Ukraine. As a significant aspect of the process of development and formation of modern society, human labor rights can neither be violated nor limited without legitimate grounds. With the beginning of military aggression and the introduction of martial law in the country, the issue of legal regulation of social relations during the period of a special legal regime has gained importance. In this regard, some rights of citizens guaranteed by the Constitution have nevertheless been subject to some restrictions to the extent necessary to ensure the security of society and the state. The regulation of labor relations during the period of martial law on the territory of the state is significantly different from peaceful, which requires scientific and legal justification. This article analyzes the changes to the provisions of the current labor legislation regarding the implementation by a person of labor law functions in accordance with the social and legal vector of the state's activities. The importance of ensuring stability and security for employees under martial law is emphasized, and the temporary nature of restrictive measures in the field of labor relations is also emphasized. Although it is generally accepted that human rights cannot be violated in peacetime or wartime, the state is still forced to create conditions for the free development of labor, economic growth and the realization of human potential during this difficult period, but with certain restrictions. Based on a formal and legal analysis of the legislation of Ukraine and a comparison of regulatory documents and scientific provisions, the study highlights problematic aspects of compliance with the constitutional right to work. It is concluded that it is necessary to maintain a balance of interests between employers and employees, as well as to develop labor legislation taking into account the specifics of the situation during a military conflict.*

Keywords: *labor rights, constitutional rights, the right to work, working conditions, restrictions on labor rights, labor legislation, international acts.*

ВСТУП

Запровадження особливого правового режиму поставили перед державою завдання, які за часи незалежності України вперше потребували вирішення на законодавчому рівні. Основною причиною чого стало те, що обсяг деяких прав, гарантованих Конституцією, зазнав обмежень через дію воєнного стану на всій

території країни. Тож значна кількість досліджень зосередилися на вирішенні теоретичних і практичних питань правового регулювання суспільних відносин в умовах дії військового стану на території України. Обмеження трудових прав у період дії воєнного стану являється складним і важливим питанням, яке має широкий вплив на економіку, соціальну стабільність та на можливість реалізації громадянами права на працю. Зменшення кількості робочих місць і погіршення умов праці, особливо на деокупованих територіях, у прифронтових містах та в районах активних бойових дій суттєво вплинули на економічне становище та права суб'єктів трудових відносин. Розуміння законодавчої бази, що стосується реалізації права на працю в умовах дії воєнного стану є ключовим для ефективного захисту трудових прав та інтересів людини та громадянина та забезпечення стабільності на ринку праці. Важливо зазначити, що при вирішенні цих питань держава має знайти баланс між правами й обов'язками як працівників, так і роботодавців для збереження кількості працюючого населення та попередження відтоку людей за кордон. Таким чином, дослідження правового регулювання трудових відносин в Україні в умовах дії воєнного стану має суттєве значення як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Та має забезпечити захист основних прав як працівників, так і роботодавців. *Мета цієї статті* полягає в дослідженні механізму дії особливого правового режиму та визначенні як цей процес впливає на обсяг певних прав і свобод громадян, зокрема у сфері трудових прав. А також розглянути питання щодо державного регулювання трудових відносин під час дії військового стану та євроінтеграційних процесів в Україні. У науковій літературі поняття та сутність правового регулювання суспільних правовідносин та забезпечення прав людини являються предметом дослідження багатьох українських науковців, зокрема О. Бандурки, Л. Летнянчина, А. Мерник та ін. Питання ж обмеження саме трудових прав громадян було предметом дослідження в працях таких науковців, як Н. Вапнярчук, Н. Гетьманцевої, В. Жернакова, О. Горностай, Н. Кохан, К. Машкова, Т. Товта, Г. Чанишевої, О. Ярошенка та ін.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

У статті зосереджено увагу на питанні дотримання права на працю в умовах дії воєнного стану на території держави. Дослідження ґрунтувалося на застосуванні спеціальних юридичних наукових методів, які забезпечують розуміння проблеми. Методологічною основою цього дослідження стало застосування загальних і спеціальних методів пізнання. Було використано загальнонаукові методи, такі як аналіз, синтез, порівняння, дедукція та індукція. Для дослідження окремих положень Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів, що регулюють право на працю в умовах воєнного стану застосовано формально-правовий метод, який дає змогу детально проаналізувати визначення обмежень прав працівників та встановити права й обов'язки сторін суспільних відносин в умовах надзвичай-

ного стану. Крім того, аналіз діючого трудового законодавства України слугував джерелом інформації, оскільки воно надало необхідну правову базу для розуміння й аналізу питання обмеження права на працю в умовах воєнного стану в Україні.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Можливість обмеження конституційних прав людини, безумовно, є одним зі складних і дискусійних питань юридичної науки й наукової спільноти. Тому останнім часом у науковій літературі дедалі частіше звертається увага на необхідність наукового осмислення питання обмеження прав людини та громадянина. Все частіше спостерігається тенденція щодо захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина як на державному, так і на міжнародному рівнях.

Одним із аспектів для підтримання найважливіших сфер життєдіяльності виступає праця людини. Так, відповідно до ст. 43 Конституції України «держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб» [1]. Загальна декларація прав людини прийнята й проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 визначає: «Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливий і сприятливий умови праці та на захист від безробіття» [2]. Згідно із ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року «право на працю включає право кожної людини на отримання можливості заробляти собі на прожиття працею, котру вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується» [3]. Крім того, відповідно до ст. 14 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами з іншої сторони, «верховенство права та повага до прав людини і основоположних свобод є однією з вимог дотримання якої передбачає можливість входження України до європейського співтовариства» [4]. Це свідчить, що в Україні прийнято сучасну концепцію права на працю, яка гарантує можливість вільного вибору форми та виду зайнятості. Згідно з Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами запровадження особливого правового режиму може впливати на такі трудові права громадян, як можливість вільного укладання трудових договорів, зміну умов праці та інші аспекти трудових відносин. Крім того, деякі питання щодо трудово-правових відносин може вирішувати керівник на локальному рівні. Але все ж важливим є належна правова регламентація відповідного питання на державному рівні, тому таке дослідження набуває актуальності в умовах повномасштабного вторгнення, яке призвело до вимушених масових переселень людей та втрати робочих місць. А значна кількість питань щодо правових механізмів забезпечення права на працю в умовах правового режиму воєнного стану, дотримуючись соціально-правового вектору діяльності держави потребували невідкладного розгляду.

Указом Президента України №64/2022 від 24.02.2024 «Про введення воєнного стану в Україні» на всій території держави діє особливий правовий режим, це створило значні труднощі для держави та суспільства у сфері правового регулювання всіх суспільних відносин, у т.ч. і трудових. Тому постала потреба в терміновій адаптації діючого трудового законодавства до умов спричинених дією воєнного стану. У зв'язку з цим приймається й невідкладно вводиться в дію Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» №2136-IX від 15.03.2022 [5]. Цей нормативно-правовий акт визначає особливості трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні, незалежно від форми власності, виду діяльності й галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором із фізичними особами в період дії воєнного стану. Цим Законом були передбачені зміни до багатьох нормативно-правових актів, зокрема КЗпП України, Закону України «Про відпустки» та до деяких інших, які не лише стосуються організації трудових відносин під час воєнного стану, але і в мирний час. Пізніше відбулося внесення змін – законами України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 №2352-IX та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань» від 22.10.2023 №3494-IX. Такі зміни відобразили баланс між потребою забезпечення національної безпеки та збереженням основоположних прав людини.

Обмеження трудових прав людини і громадянина у зв'язку із запровадженням у країні особливого правового режиму – це заходи або умови, за яких обсяг певних прав, що надаються громадянам у сфері праці, може бути обмежений або змінений. Такі обмеження можуть бути встановлені законом, зокрема через необхідність захисту прав і свобод інших осіб, національної безпеки, громадського порядку чи здоров'я. Але слід зауважити, що навіть у надзвичайних умовах трудові права не можуть бути повністю скасовані. Згідно з міжнародними стандартами прав людини, обмеження трудових прав повинні бути пропорційними й виправданими конкретними обставинами [6].

Розглядаючи теоретичний аспект обмеження трудових прав людини можна визначити деякі ознаки, а саме: за можливістю обмеження прав та свобод людини і громадянина право на працю належить до відносних прав, тобто таких, які підлягають правомірному обмеженню, а за змістом це право відноситься до соціально-економічних прав людини, тобто це можливості людини реалізувати свої здібності й здобувати матеріальні засоби до існування. З приводу загальної характеристики цього явища серед науковців наявні різні думки. Так, Н. Кохан зазначає, що вирішення соціально-економічних проблем у воєнний час потребує від кожної людини ретельного розгляду аспектів безпеки та наявності роботи. У такі часи кожен працівник повинен бути готовий мобілізувати свої сили та вміння для ефективної роботи, постійно підвищуючи свій рівень навичок у сфері праці. Держава зобов'язана забезпечити найвищий рівень безпеки на робочому місці,

а роботодавці не повинні обмежувати трудові права працівників у період військового конфлікту [7]. На думку О. Конопельцевої, головною проблемою сфери праці під час воєнного стану є можливий ризик порушення трудових прав, у т.ч. свободи праці. У цьому розумінні свобода праці та право на працю виключає можливість примусової праці, оскільки в цьому випадку не може бути й мови про свободу праці та права на працю, яке кожен може обирати або на яке погоджується без примусу. А у рамках своїх міжнародних зобов'язань Україна взяла на себе зобов'язання утримуватися від використання будь-якої форми примусової праці [8].

Єдиним засобом обмеження прав людей при задоволенні ними своїх потреб у правовій державі може виступати лише право. Водночас Конституційний Суд України у своєму Рішенні №6-р(П)/2019 від 04.09.2019 допускає обмеження прав працівників, висловлюючи твердження, що будь-яке обмеження повинне мати об'єктивне та розумне обґрунтування і здійснюватися з урахуванням та дотриманням приписів Конституції України та міжнародних правових актів [9]. Ефективність регулювання трудових відносин потребує чіткого визначення прав та обов'язків основних суб'єктів цих відносин – працівника та роботодавця або уповноваженого ним органу, відносини яких ґрунтуються на відповідності прав та обов'язків одних суб'єктів іншим. Від того наскільки ефективно ці суб'єкти реалізують свої права та виконують свої обов'язки відповідно до конституційного права на працю, залежить якість нормативного регулювання трудових відносин. Основні зміни в організації трудових відносин передбачені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» та стосуються: а) розширення прав сторін трудових відносин у контексті свободи договору – право сторін трудового договору самостійно визначати його форму, а також розширення можливості укладення строкових трудових договорів та можливості працівника і роботодавця розірвати трудовий договір за власною ініціативою в будь-який час без попередження за два тижні чи два місяці децю зрівнює права сторін трудового договору; б) можливості переведення працівника без його згоди, але це не обмежує його права відмовитися від виконання наказу роботодавця; в) у разі зміни істотних умов трудового договору обмеження стосуються переважно процесуальних питань, а не суті прав на свободу праці, заборони примусової праці та гарантій права на вільне розпорядження своїми здібностями до праці та вибір професії [10].

Також до можливих обмежень трудових прав можуть належати: 1) обмеження права на вибір місця роботи – наприклад, за певних обставин, якщо робота пов'язана з державною таємницею або специфічними вимогами; 2) обмеження права на страйк – якщо страйк порушує критичні функції суспільства, такі як охорона здоров'я, енергетика тощо; 3) обмеження доступу до певних видів робіт – наприклад, у випадку обмежень для осіб із певними фізичними чи психічними розладами; 4) право на гідну оплату праці – у разі неможливості виплати зарплати через військові дії такі виплати можуть бути призупинені до віднов-

лення основної діяльності підприємства, це положення становить значні ризики, оскільки воно тісно пов'язано з правом на винагороду за працю та визнане в міжнародних документах. Такі обмеження мають бути чітко визначені в законодавстві й не повинні порушувати основних прав людини, таких як право на працю, свободу вибору роботи тощо. Тож трудові права можуть бути тимчасово обмежені, але лише в межах, передбачених законом із дотриманням принципу пропорційності та зі збереженням основних гарантій (як-от оплата праці, охорона праці, право на відпочинок) [11].

Важливо підкреслити, що будь-які обмеження мають бути тимчасовими та розумними протягом відповідного особливого періоду для країни. Так, і у сфері праці визначаються обмеження, які можуть виникнути у воєнний час, і вказується на тимчасовий характер цих обмежень для подальшого відновлення економіки та розвитку держави. Основним залишається важливість дотримання основоположних принципів трудового законодавства.

ВИСНОВКИ

Воєнний стан вплинув на всі сфери життя українців, у т.ч. на організацію трудових відносин. Запровадження особливого правового режиму в Україні суттєво вплинули на трудові права та відносини людей, зокрема через обмеження та змінення їх обсягу. Дійшли висновку, що такі обмеження повинні бути обґрунтованими, тимчасовими та відповідати вимогам Конституції України та міжнародним стандартам прав людини. При цьому гарантії прав працівників у цей період мають бути забезпечені через належну правову регламентацію, а також через ефективний контроль за дотриманням цих прав. Таким чином, ключовим є створення балансу між захистом національних інтересів та забезпеченням прав людини, що дозволить ефективно реагувати на кризові ситуації без суттєвих порушень основних прав громадян. Тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина у сфері праці стосувалися багатьох важливих сфер, але гідні умови праці залишилися першочерговим пріоритетом серед суспільних цінностей, а також головним завданням для вирішення проблем у сфері праці. Трудове законодавство в умовах воєнного стану покликане забезпечити баланс між потребами держави й роботодавців та інтересами працівників. Тому на сьогодні постає гостра потреба в адаптації діючого трудового законодавства до потреб сучасного суспільства. У дослідженні наголошується на необхідності постійного моніторингу й оновленні законодавства, що регулює трудові відносини у військовий час з урахуванням змін у державі та у потребах суспільства. Тільки завдяки постійному вдосконаленню й адаптації правової бази можна забезпечити ефективний захист прав працівників і роботодавців, стабільність і порядок у трудових відносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

- [2] Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015/card6#Public
- [3] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 № 995_042. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042
- [4] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
- [5] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136–9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136–20#Text>
- [6] Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. : Р. О. Стефанчука, О. В. Петришина ; Нац. акад. прав. наук України ; Конст. Суд України. Харків : Право, 2024. 1176 с.
- [7] Кохан Н. В. Обмеження права на працю в умовах воєнного стану. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2022/41.pdf
- [8] Конопельцева О. Правова характеристика права на працю: поняття та зміст. *Право і суспільство*. 2016. № 6(2). С. 74–81.
- [9] Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 04.09.2019 № 6-п(II)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Te>
- [10] Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 28.12.2015 № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550–14#Text>.
- [11] Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322–08#Text>

REFERENCES

- [1] Constitution of Ukraine (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- [2] UN Universal Declaration of Human Rights (1948, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015/card6#Public
- [3] International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042
- [4] Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part (2014, June). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
- [5] On the organization of labor relations under martial law: Law of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136–20#Text>
- [6] *Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary*. (2024). In R. O. Stefanchuka, & O. V. Petryshyna (Ed.); National Academician of Law of Ukraine; Constitutional Court of Ukraine. Kharkiv: Pravo.
- [7] Kokhan, N. V. *Restrictions on the right to work under martial law*. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/7_2022/41.pdf
- [8] Konopeltseva, O. (2016). Legal characteristics of the right to work: concept and content. *Law and Society*, 6(2), 74–81.

- [9] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (Second Senate) in the case on the constitutional complaint of Zhabo Tetyana Maksymivna regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of part three of Article 40 of the Labor Code of Ukraine (2019, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text>
- [10] On the legal regime of the state of emergency: Law of Ukraine (2015, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
- [11] Labor Code of Ukraine (1971, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

Євген Анатолійович Гетьман

Доктор юридичних наук, професор

Головний учений секретар

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Yevhen A. Hetman

Doctor of Legal Science, Professor

Chief Scientific Secretary

Corresponding Member NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-1801-7252>

Вікторія Ігорівна Шeverдіна

Кандидат юридичних наук, старший дослідник

Молодший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого

самоврядування Національної академії правових наук України

61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Victoria I. Sheverdina

Candidate of Law, Senior Researcher

Junior Researcher

Scientific Research Institute of State Building and Local Government

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61002, 80, Chernyshevska St., Kharkiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0002-7948-1451>

Рекомендоване цитування: Гетьман Є. А., Шeverдіна В. І. Обмеження трудових прав людини і громадянина у зв'язку із запровадженням у країні особливого правового режиму. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. № 2. С. 128–137.

Suggested Citation: Hetman, Ye.A., & Sheverdina, V. I. (2025). Restrictions of Human and Citizen Labor Rights in Connection With the Introduction of a Special Legal Regime. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 128–137.

Стаття надійшла / Submitted: 28/04/2025

Доопрацьовано / Revised: 28/05/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

Дмитро Олександрович Кулагін

Кафедра електропостачання промислових підприємств
Національний університет «Запорізька політехніка»
Запоріжжя, Україна

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ЯК ОКРЕМОЇ ГАЛУЗІ ПРАВА

Анотація. *Наразі енергетичне право являє собою складну систему норм, що охоплюють весь потік енергетичного циклу – від видобутку ресурсів до споживання енергії. Хоча значна частина цих відносин пов'язана з використанням природних багатств і традиційно розглядається в межах природоресурсного права, існують переконливі підстави для визнання енергетичного права самостійною галуззю. Особливо актуальним це питання стає у світлі майбутнього відновлення енергетичної інфраструктури України після війни. Цей процес матиме унікальні аспекти та проблеми, що вимагають окремого, системного та чіткого правового регулювання, яке не обмежується рамками природоресурсного права. Метою дослідження є аналіз генези виділення та становлення енергетичного права як окремої галузі права та обґрунтування важливості даного процесу. Для досягнення мети використано методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, порівняльний, історичний, системний, формально-логічний, формально-юридичний (догматичний), порівняльно-правовий методи та метод тлумачення правових норм. Таким чином, у роботі проведено аналіз важливого теоретичного питання правової науки – досліджено процес зародження, відокремлення та формування енергетичного права як самостійної галузі, а також обґрунтовано практичну значущість цього процесу для розвитку правової системи. У результаті отримала подальший розвиток теорія дослідження об'єктивних та суб'єктивних передумов формування, розвитку та функціонування енергетичного права як самостійної галузі національної правової системи України, яка на відміну від існуючих підходів містить комплексне обґрунтування такого процесу з точки зору історичних тенденцій розвитку природоресурсного права, відповідності теоретичним підходам до визначення самостійних галузей права, обґрунтована теоретичним аналізом ключових елементів і критеріїв визначення енергетичного права та важливості становлення енергетичного права як окремої галузі в контексті повоєнного відновлення енергетики України. Практичною цінністю дослідження є формування комплексу положень щодо стану сучасної структури та проблем енергетичного права, прогнозування майбутнього розвитку енергетичного права, вдосконалення законодавства та правозастосовної практики, розвитку науки енергетичного права, підвищення якості юридичної освіти.*

Ключові слова: *енергетичне право, природоресурсне право, галузь права, виокремлення енергетичного права, елементи визначення енергетичного права, критерії визначення енергетичного права.*

Dmytro O. Kulagin

Department of Power Supply of Industrial Enterprises
National University «Zaporizhzhya Polytechnic»
Zaporizhzhya, Ukraine

GENESIS OF THE FORMATION OF ENERGY LAW OF UKRAINE AS A SEPARATE BRANCH OF LAW

Abstract. *Currently, energy law is a complex system of rules covering the entire flow of the energy cycle – from resource extraction to energy consumption. Although a significant part of these relations is related to the use of natural resources and is traditionally considered within the framework of natural resource law, there are compelling reasons to recognise energy law as an independent branch. This issue becomes particularly relevant in light of the upcoming restoration of Ukraine's energy infrastructure after the war. This process will have unique aspects and problems that require separate, systematic and clear legal regulation that is not limited to the framework of natural resource law. The purpose of the study is to analyse the genesis of the separation and establishment of energy law as a separate branch of law and to substantiate the importance of this process. To achieve this goal, the author used the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, comparative, historical, systemic, formal-logical, formal-legal (dogmatic), comparative legal methods and the method of interpretation of legal provisions. Thus, the work analyses an important theoretical issue of legal science – the process of origin, separation and formation of energy law as an independent branch, and also substantiates the practical significance of this process for the development of the legal system. As a result, the theory of studying the objective and subjective prerequisites for the formation, development and functioning of energy law as an independent branch of the national legal system of Ukraine has been further developed, and unlike existing approaches, it contains a comprehensive justification of such a process in terms of historical trends in the development of natural resource law, compliance with theoretical approaches to the definition of independent branches of law, and is substantiated by theoretical analysis of the key elements and criteria for defining energy law and The practical value of the study is the formation of a set of provisions regarding the current structure and problems of energy law, forecasting the future development of energy law, improving legislation and law enforcement practice, developing the science of energy law, and improving the quality of legal education.*

Keywords: *energy law, natural resource law, branch of law, distinction of energy law, elements of energy law definition, criteria for defining energy law.*

ВСТУП

На сьогодні енергетичне право розглядається як міжгалузевий комплекс правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері виробництва, передачі, розподілу, постачання та споживання енергії, а також використання енергетичних ресурсів. Значна частина цих відносин тісно пов'язана з використанням природних ресурсів (нафта, газ, вугілля, гідроенергія, відновлювальні джерела енергії), що й зумовлює його включення до природоресурсного права. Однак аргументи

на користь виокремлення енергетичного права в самостійну галузь є досить вагомими й розглядаються українськими правниками впродовж тривалого часу. Особливо гостро це питання повстає в період війни за суттєвого знищення енергетичного комплексу України. Зокрема, необхідно враховувати важливість становлення енергетичного права як окремої галузі саме в контексті повоєнного відновлення енергетики України. Цей процес матиме ряд специфічних особливостей та викликів, які потребують чіткого та системного правового регулювання, що виходить за межі традиційного природоресурсного права.

Гене́за виділення та становлення енергетичного права як окремої галузі права обґрунтовується низкою факторів та історичних процесів. Енергетика має унікальні характеристики, що відрізняють її від інших сфер економіки. Енергетичні ресурси, їх видобуток, транспортування, перетворення та споживання мають стратегічне значення для держави, економіки та суспільства [1; 2]. При цьому енергетична незалежність є ключовим елементом національної безпеки [3; 4]. Правове регулювання має забезпечувати стабільне та надійне енергопостачання. Енергетична діяльність має значний вплив на довкілля, а отже правове регулювання повинно враховувати екологічні аспекти, сприяти розвитку відновлюваних джерел енергії та енергоефективності [1; 5]. Враховуючи також складність та багатогранність правових відносин у сфері енергетики [6; 7], динамічний розвиток технологій та ринку, міжнародний досвід існування енергетичного права як окремої галузі та практику гармонізації українського законодавства з енергетичним правом Європейського Союзу *acquis communautaire* (ЄС) можна говорити про необхідність виділення енергетичного права в Україні як окремої галузі.

В українській юридичній науці галузь права визначається як сукупність правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини, об'єднані спільним предметом і методом правового регулювання [8–10]. Деякі вчені виділяють також комплексні галузі права, які поєднують норми з різних галузей для регулювання специфічних сфер суспільних відносин.

У зарубіжних правових системах, зокрема в англо-американській традиції, класифікація права часто базується на поділі на публічне та приватне право, а також на матеріальне та процесуальне право. Галузі права розглядаються як сукупності норм, що регулюють певні сфери суспільних відносин [11–13].

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Становлення енергетичного права в Україні є відображенням складних історичних, економічних та політико-правових трансформацій, які супроводжували розвиток енергетичного сектору. В українській правничій науці поступово сформувалося уявлення про енергетичне право як інтегративну, комплексну галузь права, що потребує системного осмислення й законодавчого унормування. Розглянемо історичну концепцію становлення енергетичного права.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на українських землях активно розвивалася промисловість, особливо гірничодобувна (вугілля, нафта), що спричинило появу перших правових норм технічного й господарського характеру. Однак системного правового регулювання енергетики ще не існувало. Згідно з історико-правовими дослідженнями, нормативні акти мали фрагментарний характер і переважно стосувалися гірничого, земельного та водного права [14].

У 1920-х роках реалізація плану ГОЕЛПРО означала старт масштабної електрифікації. Енергетика стала частиною централізованого управління економікою. Закони стосувалися націоналізації енергоресурсів, планування і безпеки виробництва. Енергетичне регулювання інтегрувалося в господарське право, без окремого статусу [15].

З проголошенням незалежності Україна зіткнулася з потребою створення власної нормативної бази. В 90-ті роки було прийнято:

- Закон України «Про енергетику» (1995) [16], як перший загальний акт;
- Закон України «Про електроенергетику» (1997) [17], що визначив правовий статус учасників ринку електроенергії.

Однак на цьому етапі ще не йшлося про енергетичне право як окрему галузь. Воно формувалося в межах господарського та адміністративного права [18].

На початку 2000-х років зростає обсяг законодавства у сфері електро-, тепло-, газопостачання, а також з'являється ідея визнання енергетичного права як окремої галузі. Провідні вчені [19–22] обґрунтовували міжгалузеву природу цієї правової сфери, яка охоплює публічно-правові та приватно-правові елементи. Також виникають перші спроби систематизації термінології, створення галузевих підручників та навчальних програм [23].

Після підписання Угоди про асоціацію з ЄС [24] Україна зобов'язалася адаптувати своє енергетичне законодавство до *acquis communautaire*. У результаті:

- прийнято Закон України «Про ринок електричної енергії» [25], який заклав основи конкурентного ринку;
- зміцнено незалежність Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики і комунальних послуг (НКРЕКП).

Уперше в законодавстві з'являються норми, які повністю відповідають європейському правовому підходу: принципи прозорості, конкуренції, недискримінаційного доступу [26; 27].

На думку сучасних дослідників [28–30], новітнє енергетичне право є інтегративною галуззю, що поєднує норми господарського, екологічного, адміністративного, міжнародного та навіть конституційного права. Його особливості:

- правовий режим енергоринку;
- регулювання відновлюваної енергетики;
- питання енергетичної безпеки;
- правові аспекти цифровізації енергосектору.

Дослідники [31–33] наполягають на необхідності кодифікації енергетичного законодавства в окремому кодексі або концепції енергетичного права.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження енергетичного права як окремої галузі права використовує широкий спектр методів та методик, характерних як для юридичної науки загалом [34–36], так і специфічних, зумовлених особливостями енергетичних відносин [36–38].

Аналіз та синтез використано для розчленування енергетично-правових норм, інститутів та відносин на складові елементи для їх детального вивчення (аналіз) та подальше об'єднання отриманих знань у цілісну картину (синтез). Зокрема, проведено аналіз окремих положень закону про ринок електричної енергії та їх синтез для розуміння загальної моделі ринку.

Індукція та дедукція використані для виведення загальних закономірностей на основі аналізу окремих випадків (індукція), зокрема, проведено аналіз судової практики щодо спорів у сфері відновлюваної енергетики для виявлення загальних тенденцій. Застосування загальних теоретичних положень до конкретних ситуацій (дедукція), зокрема, застосування принципу сталого розвитку до конкретного проекту будівництва енергетичного об'єкта.

Використано порівняльний метод: зіставлення енергетичного законодавства різних країн, різних історичних періодів або різних галузей права для виявлення спільних та відмінних рис, закономірностей розвитку та передового досвіду, зокрема, порівняння законодавства України та країн ЄС у сфері енергоефективності.

Історичний метод використано для дослідження еволюції енергетичного права, становлення його окремих інститутів та норм у часі для розуміння сучасного стану та перспектив розвитку. Зокрема, проведено дослідження історії розвитку законодавства про нафтогазову промисловість та енергетику в Україні.

Системний метод використано для розгляду енергетичного права як складної, взаємопов'язаної системи елементів (норм, інститутів, правовідносин), що функціонує у взаємодії з іншими системами (економічною, політичною, екологічною). Зокрема, проведено аналіз впливу енергетичної стратегії держави на розвиток енергетичного законодавства.

Формально-логічний метод використано для аналізу юридичних текстів, тлумачення правових норм із використанням правил логіки, визначення юридичних понять та конструкцій. Зокрема, проаналізовано тлумачення терміну «енергетична безпека» у різних нормативно-правових актах.

Формально-юридичний (догматичний) метод використано для аналізу чинного законодавства, юридичної практики, правових доктрин із метою виявлення змісту, структури та систематизації правових норм енергетичного права. Основна увага приділена внутрішній логіці енергетичного права, його формальним аспектам як окремої галузі.

Порівняльно-правовий метод використано для порівняння правових систем, окремих інститутів та норм різних країн для виявлення закономірностей, особливостей та можливостей запозичення позитивного досвіду виокремлення енергетичного права.

Метод тлумачення правових норм використано для з'ясування змісту та значення енергетично-правових норм шляхом використання різних способів тлумачення (граматичного, систематичного, історичного, телеологічного).

Метою дослідження є аналіз генези виділення та становлення енергетичного права як окремої галузі права й обґрунтування важливості даного процесу.

Предмет дослідження: закономірності та чинники генези виділення енергетичного права як самостійної галузі права, включаючи еволюцію нормативно-правового регулювання енергетичної сфери, вплив соціально-економічних та політичних процесів, а також формування його доктринальних засад.

Об'єкт дослідження: процес виділення та становлення енергетичного права як окремої галузі права в історичному та сучасному контекстах, включаючи становлення специфічних принципів і методів правового регулювання в енергетичній сфері; розвиток системи джерел енергетичного права; інституціоналізацію енергетичного права в освітній та науковій сферах; взаємодію енергетичного права з іншими галузями права.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1 Обґрунтування необхідності виокремлення енергетичного права як самостійної галузі права

Необхідність виділення енергетичного права як окремої галузі права зумовлена низкою об'єктивних факторів, що відображають специфіку енергетичної сфери та її зростаючу важливість для суспільства, економіки та національної безпеки. Розглянемо ці фактори детальніше.

Особливий об'єкт правового регулювання.

Енергія як специфічний товар і ресурс: енергія має унікальні характеристики, що відрізняють її від більшості інших товарів. Вона може вироблятися, передаватися, розподілятися та споживатися в різних формах (електрична, теплова, атомна, енергія викопних видів палива, відновлювана енергія). Ці процеси вимагають спеціалізованого правового регулювання, яке враховує технічні, економічні й екологічні особливості кожного виду енергії та етапу її життєвого циклу.

Стратегічна важливість енергетичного сектору: енергетика є фундаментом сучасної економіки та життєдіяльності суспільства. Безперебійне та надійне енергопостачання є критично важливим для функціонування промисловості, транспорту, комунального господарства, соціальної сфери та забезпечення національної безпеки. Правове регулювання має забезпечувати стабільність, безпеку та стійкість енергетичної системи.

Складність та багатогранність енергетичних відносин.

Комплексна інфраструктура: енергетична галузь включає складну та розгалужену інфраструктуру (електростанції, мережі передачі та розподілу, трубопроводи, сховища тощо), функціонування якої потребує чіткого правового регулювання питань власності, користування, експлуатації, безпеки та доступу.

Взаємодія різних суб'єктів: в енергетичній сфері взаємодіють численні суб'єкти: виробники, постачальники, передавальні та розподільчі компанії, трейдери, споживачі, державні регуляторні органи, органи місцевого самоврядування. Правове регулювання має визначати їхні права, обов'язки, відповідальність та механізми взаємодії.

Транскордонний характер: енергетичні ринки все частіше мають міжнародний характер, особливо в контексті інтеграції до європейських енергетичних систем. Правове регулювання має враховувати міжнародні договори, стандарти та практику.

Необхідність спеціалізованого регулювання.

Природні монополії й олігополії: у багатьох сегментах енергетичного ринку існують природні монополії (наприклад, передача та розподіл електроенергії) або олігополістичні структури. Це вимагає спеціального антимонопольного регулювання та контролю цін для захисту інтересів споживачів та забезпечення справедливої конкуренції.

Забезпечення енергетичної безпеки: держава відіграє ключову роль у забезпеченні енергетичної безпеки країни, що включає диверсифікацію джерел енергії, захист критичної інфраструктури, створення резервів та реагування на кризові ситуації. Правове регулювання має визначати повноваження державних органів у цій сфері.

Стимулювання енергоефективності та розвитку відновлюваної енергетики: у контексті сталого розвитку та боротьби зі зміною клімату зростає необхідність правового стимулювання енергоефективності та розвитку відновлюваних джерел енергії. Це вимагає спеціальних законодавчих механізмів, тарифів, пільг та стандартів.

Екологічні аспекти: енергетична діяльність має значний вплив на навколишнє середовище (викиди парникових газів, забруднення води та ґрунтів, утворення відходів). Енергетичне право повинно інтегрувати екологічні норми та стандарти, передбачати механізми екологічного контролю та відповідальності.

Захист прав споживачів: споживачі енергії потребують особливого правового захисту, враховуючи їхню залежність від енергопостачання та складність технічних аспектів. Правове регулювання має забезпечувати якість послуг, прозорість тарифів, право на отримання інформації та механізми вирішення спорів.

Розвиток наукової та навчальної дисципліни.

Виділення енергетичного права як окремої галузі сприяє розвитку наукових досліджень у цій сфері, формуванню спеціалізованої термінології, розробці теоретичних концепцій та методологій. Це також зумовлює необхідність підготовки кваліфікованих юристів-енергетиків, здатних розуміти специфіку правового регулювання енергетичної галузі.

Має велике значення визначення енергетичного права як окремої галузі для юридичної науки та практики. Зокрема, для юридичної науки визнання енергетичного права як окремої галузі сприяє більш глибокому та системному дослі-

дженню правових проблем енергетичної сфери, формуванню спеціалізованих наукових знань та розробці теоретичних концепцій. Зокрема, для юридичної практики значення має чітке розуміння енергетичного права як самостійної галузі, що полегшує правозастосовну діяльність, сприяє більш ефективному вирішенню спорів у енергетичній сфері, забезпечує належне правове регулювання діяльності суб'єктів енергетичного ринку та захист прав споживачів енергії.

3.2 Теоретичні підходи до визначення енергетичного права

Предметний підхід – виходить із класичної теорії галузей права, яка визначає галузь за предметом правового регулювання, тобто за колом однорідних суспільних відносин. Відповідно до нього енергетичне право охоплює правові норми, що регулюють відносини у сфері:

- виробництва, передачі, розподілу, зберігання та споживання енергії (електричної, теплової, газової, з відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) тощо);
- забезпечення енергетичної безпеки;
- регулювання діяльності енергетичних підприємств і споживачів.

На думку Н. І. Діденка [14], предмет енергетичного права – це суспільні відносини, що виникають у процесі виробництва, транспортування, постачання та споживання енергоресурсів і пов'язані з їх правовим забезпеченням. Харитонов Є. О. і Харитонова О. І. [20] акцентують на тому, що в основі предмету енергетичного права лежить інфраструктурний характер енергетичних відносин, які відрізняються від класичних господарських.

Методний підхід пропонує визначати галузь права за методами правового регулювання – імперативними (публічне право) або диспозитивними (приватне право). У випадку енергетичного права маємо поєднання методів:

- публічно-правового (ліцензування, тарифоутворення, державний нагляд);
- приватноправового (договір постачання енергії, відносини між споживачами і постачальниками);
- екологічного (методи обмежень і стимулів щодо ВДЕ).

За словами О. О. Рябченка [19], метод правового регулювання енергетичних відносин є змішаним, що свідчить про міжгалузевий характер правової природи цієї сфери.

Діденко Н. І. [14] вказує на існування особливих, специфічних методів регулювання в енергетиці, таких як: державна участь у ціноутворенні, визначення стратегічного резерву енергоресурсів, правовий режим енергетичної безпеки.

Функціональний підхід орієнтований на роль і функції права в забезпеченні цілей державної енергетичної політики. Йдеться про здатність енергетичного права:

- забезпечити стабільне функціонування енергетичного ринку;
- гарантувати доступність і безперервність постачання енергії;
- реалізовувати державну політику в сфері енергетичної безпеки, сталого розвитку, декарбонізації тощо.

Згідно з В. М. Єрмоленком [27] функціональний підхід дозволяє краще зрозуміти соціальну цінність енергетичного права: воно є правовим інструментом реалізації державної енергетичної стратегії, а не лише регулювання відносин.

Пилипенко О. Є. [26] додає, що функціональний підхід пояснює необхідність особливих форм контролю, державного втручання та довгострокового планування в енергетиці.

Комплексний підхід розглядає енергетичне право як інтегративну правову освіту, яка охоплює норми:

- господарського права (регулювання суб'єктів енергетики);
- адміністративного права (регуляторна діяльність держави);
- екологічного права (захист довкілля при виробництві енергії);
- міжнародного права (імплементация норм ЄС, *Energy Community*).

Енергетичне право тут – це не класична галузь, а комплексна міжгалузева система норм, що виконує стратегічно важливу функцію.

Діденко Н. І. [14] визначає енергетичне право як комплексну правову галузь, яка об'єднує норми кількох правових систем і спрямована на всебічне правове забезпечення функціонування енергетичного сектора.

Схожої думки дотримується В. С. Білецький [28], який зазначає, що енергетика не вписується в класичну модель галузевої класифікації через свою стратегічну, безпекову та соціальну значимість.

Отже кожен із підходів до визначення енергетичного права розкриває різні його аспекти, що продемонстровано в Таблиці 1.

Таблиця 1

Підходи, ідеї та особливості визначення енергетичного права

Підхід	Основна ідея	Ключова особливість
Предметний	Суспільні відносини у сфері енергетики	Виділяє енергетику як об'єкт регулювання
Методний	Змішані методи правового регулювання	Вказує на публічно-приватну природу
Функціональний	Функції енергетичного права в суспільстві	Орієнтація на цілі енергетичної політики
Комплексний	Інтеграція норм із різних галузей	Відображає міждисциплінарний характер

Більш раціональним є комплексний підхід, як найбільш відповідний сучасним реаліям, оскільки енергетичне право інтегрує як національні, так і міжнародні правові інструменти та виконує системоутворюючу функцію в правовому полі енергетики.

3.3 Теоретичний аналіз ключових елементів і критеріїв визначення енергетичного права

Предмет правового регулювання енергетичного права.

Енергетичне право охоплює суспільні відносини, що виникають у процесі:

- виробництва, транспортування, постачання та споживання енергії;
- функціонування енергетичних ринків;
- забезпечення енергетичної безпеки;
- реалізації державної енергетичної політики.

Предмет енергетичного права включає відносини, пов'язані з використанням, охороною, розподілом та відновленням енергетичних ресурсів [39; 40], а особливістю предмета є інтегративність та високий рівень публічного інтересу [41; 42].

Метод правового регулювання.

У сфері енергетики діє поєднання методів:

- імперативного (ліцензування, встановлення тарифів, нагляд);
- диспозитивного (договірні відносини між учасниками ринку);
- адміністративно-дозвільного, економічного стимулювання, екологічного

обмеження.

Енергетиці властивий комбінований характер методу регулювання, що поєднує адміністративні, господарські, екологічні механізми впливу [43], який часто вважають функціональним методом, оскільки він слугує інструментом реалізації стратегічної політики держави [44].

Принципи енергетичного права.

Принципи відображають фундаментальні правові засади, які пронизують всю систему енергетичного права. Серед ключових:

- принцип енергетичної безпеки;
- стабільності та передбачуваності регулювання;
- прозорості функціонування енергетичних ринків;
- конкурентності;
- пріоритету відновлюваних джерел енергії;
- балансу приватних і публічних інтересів.

Варто підкреслити принциповий характер правового забезпечення енергетичної безпеки як цілісної категорії та те, що принципи в енергетиці мають надгалузевий характер і водночас виконують об'єднуючу функцію.

Функції енергетичного права.

Функції відображають соціальну роль і практичне призначення енергетичного права:

- регуляторна функція (упорядкування діяльності енергосуб'єктів);
- захисна функція (захист прав споживачів та держави);
- інтеграційна (поєднання норм різних галузей для досягнення єдиної мети);
- інноваційно-стимулююча (сприяння модернізації енергетики).

Енергетичне право є не лише регулятором, а й інструментом реалізації державної політики. При цьому виділяється функція «національної стійкості», тобто здатності енергетичного права підтримувати державу в умовах зовнішнього тиску.

Юридична практика.

Практика регулювання в енергетиці базується на:

- рішеннях НКРЕКП (щодо ліцензій, тарифів, порушень);
- судовій практиці (господарські спори, захист прав споживачів);
- імплементації рішень Європейського енергетичного співтовариства.

Практика НКРЕКП створює нові правові стандарти, які потім імплементуються в нормативне поле. Варто підкреслити прецедентну роль судової практики у визначенні меж відповідальності енергетичних компаній.

Доктрина енергетичного права.

Доктрина відображає науково-теоретичне обґрунтування енергетичного права як галузі або комплексного утворення. Основні положення:

- енергетичне право є самостійною комплексною галуззю права;
- його розвиток потребує синергії з міжнародним, господарським, екологічним і адміністративним правом;
- воно повинно враховувати енергетичну політику ЄС (Третій енергопакет, Зелений курс).

Енергетичне право має власну предметну сферу, методи та правову природу. Наявність єдиної доктрини енергетичного права є запорукою ефективного правового механізму забезпечення енергетичної безпеки.

3.4 Проблемні аспекти та дискусійні питання щодо енергетичного права в Україні

Одним із актуальних питань є необхідність кодифікації енергетичного законодавства, оскільки на сьогодні воно є досить розрізненим і складається з великої кількості законів та підзаконних актів.

Тривають дискусії щодо чіткого розмежування енергетичного права з суміжними галузями, такими як господарське, екологічне, адміністративне право.

Розвиток відновлюваних джерел енергії, водню як енергоносія, зберігання енергії вимагає розробки нових правових механізмів та підходів.

У рамках євроінтеграції України важливим є питання адаптації національного енергетичного законодавства до норм та стандартів Європейського Союзу.

3.5 Важливість становлення енергетичного права як окремої галузі в контексті повоєнного відновлення енергетики України

Відновлення енергетичної інфраструктури потребуватиме значних фінансових вливань, як внутрішніх, так і міжнародних. Чітке, прозоре та передбачуване енергетичне законодавство, яке відповідає міжнародним стандартам, стане ключовим фактором для залучення іноземних інвесторів та налагодження ефективної між-

народної співпраці. Окрема галузь права зможе більш комплексно врегулювати питання гарантій інвестицій, механізмів державно-приватного партнерства, а також адаптувати законодавство до вимог міжнародних фінансових інституцій.

Повоєнне відновлення має відбуватися з урахуванням необхідності модернізації енергетичної системи, її декарбонізації та підвищення енергоефективності. Окрема галузь енергетичного права зможе сформувати гнучку та стимулюючу регуляторну базу для розвитку нових технологій, відновлюваних джерел енергії, систем акумулювання енергії та інтелектуальних мереж (*smart-grids*). Це сприятиме залученню інновацій та довгостроковій стійкості енергетичного сектору.

Війна оголила вразливість енергетичної інфраструктури. Повоєнне відновлення має бути спрямоване на створення більш децентралізованої, стійкої та захищеної енергетичної системи. Енергетичне право як окрема галузь зможе розробити спеціальні норми щодо захисту критичної інфраструктури, диверсифікації джерел енергії, розвитку місцевої генерації та підвищення стійкості до зовнішніх впливів.

Унаслідок бойових дій значна кількість енергетичних об'єктів була пошкоджена або зруйнована. Виникне необхідність чіткого врегулювання питань власності на відновлені або новостворені об'єкти, а також механізмів компенсації збитків. Окрема галузь права зможе комплексно врегулювати ці питання з урахуванням специфіки енергетичного сектору.

Відновлення енергетичної інфраструктури має відбуватися з дотриманням високих екологічних стандартів та з урахуванням європейського «зеленого курсу». Енергетичне право як окрема галузь зможе інтегрувати екологічні вимоги в усі аспекти енергетичної діяльності, сприяючи сталому розвитку та зменшенню негативного впливу на довкілля.

В умовах відновлення енергетичної системи особливої уваги потребуватиме захист прав споживачів, забезпечення їх надійним та якісним енергопостачанням, а також справедливе ціноутворення. Окрема галузь права зможе розробити спеціальні механізми для захисту прав споживачів на енергетичному ринку.

Наразі енергетичне законодавство розпорошене по різних нормативно-правових актах. Становлення енергетичного права як окремої галузі дозволить створити цілісну й узгоджену систему правового регулювання, що сприятиме ефективному управлінню та розвитку енергетичного сектору в період відновлення та в довгостроковій перспективі.

ВИСНОВКИ

Необхідність виділення енергетичного права як окремої галузі права зумовлена унікальністю об'єкта регулювання, його стратегічною важливістю, потребою забезпечення сталого розвитку, складністю правових відносин, динамічним розвитком технологій та ринку, а також міжнародним досвідом. Поглиблене дослідження цих аспектів дозволить сформувати міцну теоретичну базу для становлення енергетичного права в Україні.

Сукупність зазначених факторів свідчить про об'єктивну необхідність виділення енергетичного права як самостійної галузі права. Це дозволяє більш ефективно та комплексно регулювати складні та стратегічно важливі суспільні відносини, що виникають у процесі виробництва, передачі, розподілу та споживання енергії, забезпечуючи стабільність, безпеку, сталий розвиток та захист інтересів усіх учасників енергетичного ринку. Інтеграція України до європейського енергетичного простору також підкреслює важливість гармонізації національного енергетичного законодавства з європейським, що вимагає глибокого розуміння специфіки цієї галузі права.

Історія становлення енергетичного права в Україні показує трансформацію від фрагментарного правового регулювання енергетики в межах господарського, адміністративного та екологічного права – до формування самостійної інтегративної галузі права, що охоплює широкий спектр суспільних відносин: від публічно-правових (регулювання, ліцензування, нагляд) до приватно-правових (договори постачання, інвестування).

Становлення енергетичного права в Україні є поступовим процесом, який відображає глибоку трансформацію правової системи від директивного планування до ринкових засад та європейських стандартів. Із огляду на сучасні виклики – децентралізацію, «зелену» трансформацію, воєнні загрози – енергетичне право дедалі більше позиціонується як самостійна галузь, що потребує подальшої теоретичної розробки й правової систематизації.

Таким чином, аналіз енергетичного права за визначеними пунктами підтверджує його ознаки як окремої галузі права в українській правовій науці, що має свій предмет, методи, принципи, функції й активно розвивається у відповідь на потреби суспільства та виклики часу.

Подальше становлення та дослідження енергетичного права як самостійної галузі має вестись із урахуванням аргументів на користь збереження енергетичного права в межах природоресурсного права, наголошуючи на нерозривному зв'язку між енергетичними ресурсами та їх використанням. Ураховуючи вищезазначене, дискусія щодо самостійності енергетичного права є цілком обґрунтованою та відображає еволюцію правової системи у відповідь на зміни в економіці та суспільстві. Можливо, майбутнє покаже остаточне оформлення енергетичного права як окремої, комплексної галузі права.

Становлення енергетичного права як самостійної галузі є не просто теоретичним питанням, а нагальною практичною потребою для успішного та сталого повоєнного відновлення енергетичного сектору України. Це дозволить створити чітке, прозоре, інвестиційно привабливе та стійке правове поле, необхідне для відбудови сучасної й ефективної енергетичної системи.

Отже, у роботі висвітлено аналіз актуального теоретичного питання галузі права – дослідження генези виділення та становлення енергетичного права як окремої галузі права й обґрунтовано доведено важливість даного процесу.

У результаті отримала подальший розвиток теорія дослідження об'єктивних і суб'єктивних передумов формування, розвитку та функціонування енерге-

тичного права як самостійної галузі національної правової системи України, яка на відміну від існуючих підходів містить комплексне обґрунтування такого процесу з точки зору історичних тенденцій розвитку природоресурсного права, відповідності теоретичним підходам до визначення самостійних галузей права, обґрунтована теоретичним аналізом ключових елементів і критеріїв визначення енергетичного права та важливістю становлення енергетичного права як окремої галузі в контексті повоєнного відновлення енергетики України.

Практичною цінністю дослідження є формування комплексу положень щодо стану сучасної структури та проблем енергетичного права, прогнозування майбутнього розвитку енергетичного права, удосконалення законодавства та правозастосовної практики, розвитку науки енергетичного права, підвищення якості юридичної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Андрейцев В. І. Екологічне право України : курс лекц. Київ : Вентурі, 2000. 384 с.
- [2] Щевцов А. Основні питання політики розвитку електроенергетичної галузі України : аналіт. доповідь. Дніпропетровськ, 2011. 89 с.
- [3] Ліпкан В. А. Національна безпека України – нормативно-правові аспекти забезпечення. Київ. 2006. 180 с.
- [4] Національний інститут стратегічних досліджень. Аналітичні доповіді та дослідження з питань енергетики. Київ : НІСД.
- [5] International Energy Agency. World Energy Outlook 2023. Paris : IEA, 2023. 524 p. <https://doi.org/10.1787/827374a6-en>
- [6] Господарський кодекс України від 16.01.2003 №436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №18. Ст. 144.
- [7] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №40–44. Ст. 356.
- [8] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
- [9] Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права (академічний курс) : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 544 с.
- [10] Рабінович П. М., Кравчук М. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Львів : Край, 2009. 336 с.
- [11] Glenn H. P. *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 304 p.
- [12] Cotterrell R. *The Politics of Jurisprudence*. London : Routledge, 2008. 208 p.
- [13] Schauer F. *Thinking Like a Lawyer: a New Introduction to Legal Reasoning*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009. 212 p.
- [14] Франчук І. А. Державна політика розвитку енергетики в Україні: стан, тенденції, перспективи : монографія. Донецьк : ТОВ «ЮгоВосток, Лтд», 2008. 356 с.
- [15] Базеев С. Т., Варламов Г. Б., Вольчин І. А. Енергетика: історія, сучасність і майбутнє. Київ, 2013. 328 с.
- [16] Про енергетику : Закон України від 28.06.1995 № 575/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. №47. Ст. 347.
- [17] Про електроенергетику : Закон України від 16.10.1997 № 575/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. №48. Ст. 295.

- [18] Єрмоленко О. А. Основні інструменти державного регулювання в енергетичній галузі України. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія 1: Економіка*. 2013. Вип. 3. С. 9–15.
- [19] Рябченко О. П. Межі та джерела адміністративно-правового регулювання господарських відносин. *Право та управління*. 2010. № 1. С. 158–164.
- [20] Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 456 с.
- [21] Храпко О. А. Особливості функціонування підприємств енергетичної сфери в контексті цілей сталого розвитку. *Journal of strategic economic research*. 2023. № 4. С. 73–82. <https://doi.org/10.30857/2786-5398.2023.4.9>.
- [22] Грачук В. С. Правове регулювання енергетичних правовідносин в Україні в контексті сталого розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86. С. 107–113. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.16>.
- [23] Правове регулювання сфери енергетики, включаючи ядерну, в Європейському Союзі та в Україні / [кол. авт.] ; кер. підгот. О. Зеркаль ; наук. ред. В. Г. Дідик. Київ : Ніка-Прінт, 2006. 640 с.
- [24] Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2172.
- [25] Про ринок електричної енергії : Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27–28. Ст. 312.
- [26] Биркович Т. І. Особливості формування енергетичних кластерів: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Економіка та держава*. 2012. № 10. С. 96–98.
- [27] Земляний М. Г. До оцінки рівня енергетичної безпеки. Концептуальні підходи. *Стратегічна панорама*. 2009. № 2. С. 56–64.
- [28] Дубінін Ю. С., Гуменюк А. С. Окремі правові проблеми та виклики галузі альтернативної енергетики в умовах війни. *Development trends in legal science and education of Ukraine in the context of European integration : proceedings of the International scientific conference (Częstochowa, the Republic of Poland, November 01–02, 2023)*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. P. 107–111.
- [29] Тімашов В. О., Губій С. В. Правове регулювання відновлювальної енергетики в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 7. С. 445–315. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.73>.
- [30] Коданьов В. І. Перспективи організаційно-правового забезпечення енергетичної безпеки України в умовах сучасних геополітичних процесів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. С. 309–128. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.46>.
- [31] Кориневич А. О. Про галузеві принципи міжнародного енергетичного права. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 45. С. 121–130.
- [32] Муза О. Організаційно-правові засади забезпечення енергетичної безпеки України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 60–66. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-60-66>.
- [33] Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рекодифікації цивільного законодавства в контексті інтеграції України у правовий простір ЄС. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 6–10.

- [34] Шевченко О. О. *Методологія правознавства : монографія*. Харків : Право, 2013. 336 с.
- [35] Копиленко О. Л. *Теоретичні проблеми систематизації законодавства України*. Київ : Наук. думка, 1996. 240 с.
- [36] Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави : навч. посібн.* Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2007. 224 с.
- [37] Кучерявенко М. П., Погрібний О. О. *Методологія правознавства : курс лекц.* Харків : Право, 2011. 304 с.
- [38] Людина. *Економіка. Держава* / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, Я. А. Жаліло та ін. Київ : Либідь, 2008. 552 с.
- [39] Корецький Л. А. *Вибрані праці з міжнародного права*. Київ : Наук. думка, 2003. 496 с.
- [40] Сердюченко О. В. *Адміністративно-правові засади забезпечення енергетичної безпеки України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07*. Київ, 2009. 20 с.
- [41] Кузь В. А. *Інституційний та нормативно-правовий складники державного управління у сфері енергетичної безпеки. Університетські наукові записки*. 2022. № 5–6 (89-90). С. 90–101.
- [42] Мусієнко Т. *До питання співвідношення енергетичного права та енергетичного законодавства України. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2011. № 1(9). С. 160–165.
- [43] Бобров Є. А. *Енергетична безпека держави : монографія*. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2013. 308 с.
- [44] Полохович Д. О., Штода Д. О. *Форми адміністративно-правового регулювання відносин у сфері використання альтернативних джерел енергії: поняття та види. Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. № 3. С. 120–127.

REFERENCES

- [1] Andriitsev, V. I. (2000). *Environmental Law of Ukraine: Lecture Course*. Kyiv: Venturi.
- [2] Shchevtsov, A. (2011). *Key issues of policy for the development of the electric power industry of Ukraine*. Dnipropetrovsk.
- [3] Lipkan, V. A. (2006). *National security of Ukraine – normative-legal aspects of provision*. Kyiv.
- [4] National Institute for Strategic Studies. *Analytical reports and studies on energy issues*. Kyiv: NISD.
- [5] International Energy Agency. (2023). *World Energy Outlook*. Paris: IEA. <https://doi.org/10.1787/827374a6-en>
- [6] Commercial Code of Ukraine. (2003). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 18, Article 144.
- [7] Civil Code of Ukraine. (2003). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 40–44, Article 356.
- [8] Skakun, O. F. (2001). *Theory of State and Law*. Kharkiv: Konsum.
- [9] Zaichuk, O. V., & Onishchenko, N. M. (2016). *Theory of State and Law (Academic Course)*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [10] Rabinovych, P. M., & Kravchuk, M. V. (2009). *Theory of State and Law*. Lviv: Krai.
- [11] Glenn, H. P. (2010). *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. Oxford: Oxford University Press.
- [12] Cotterrell, R. (2008). *The Politics of Jurisprudence*. London: Routledge.

- [13] Schauer, F. (2009). *Thinking Like a Lawyer: a New Introduction to Legal Reasoning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- [14] Franchuk, I. A. (2008). *State policy of energy development in Ukraine: State, trends, prospects*. Donetsk: YugoVostok, Ltd.
- [15] Bazieiev, Ye.T., Varlamov, H B., & Volchyn, I. A. (2013). *Energy: History, modernity, and future*. Kyiv.
- [16] On Energy: Law of Ukraine (1995, June). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 47, 347.
- [17] On Electric Power Industry: Law of Ukraine (1997, October). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 48, 295.
- [18] Yermolenko, O. A. (2013). Main instruments of state regulation in the energy sector of Ukraine. *Scientific Bulletin of Chernihiv State Institute of Economics and Management. Series I: Economics*, 3, 9–15.
- [19] Riabchenko, O. P. (2010). Limits and sources of administrative and legal regulation of economic relations. *Law and Management*, 1, 158–164.
- [20] Kharytonov, Ye.O., & Kharytonova, O. I. (2011). *Civil legal relations*. Odesa: Fenix.
- [21] Khrapko, O. A. (2023). Features of the functioning of energy enterprises in the context of sustainable development goals. *Journal of Strategic Economic Research*, 4, 73–82. <https://doi.org/10.30857/2786-5398.2023.4.9>
- [22] Hrachuk, V. S. (2024). Legal regulation of energy legal relations in Ukraine in the context of sustainable development. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 86, 107–113. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.16>
- [23] *Legal regulation of the energy sector, including nuclear, in the European Union and Ukraine* (2006). Compiled by O. Zerkal; In: V. H. Didyk (Ed.). Kyiv: Nika-Print.
- [24] Association Agreement between Ukraine and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states. (2014). *Official Bulletin of Ukraine*, 75, 2172.
- [25] On the Electricity Market: Law of Ukraine (2017, April). *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 27–28, 312.
- [26] Byrkovych, T. I. (2012). Peculiarities of forming energy clusters: Foreign and domestic experience. *Ekonomika ta Derzhava*, 10, 96–98.
- [27] Zemliany, M. H. (2009). Towards an assessment of the level of energy security. Conceptual approaches. *Strategic Panorama*, 2, 56–64.
- [28] Dubinin, Y. S., & Humeniuk, A. S. (2023). Separate legal problems and challenges of the alternative energy industry in wartime conditions. In *Development trends in legal science and education of Ukraine in the context of European integration: Proceedings of the International scientific conference* (pp. 107–111). Riga, Latvia: Baltija Publishing.
- [29] Timashov, V. O., & Hubiy, S. V. (2024). Legal regulation of renewable energy in martial law. *Analytical-Comparative Jurisprudence*, 7, 445–450. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.73>
- [30] Kodaniov, V. I. (2024). Prospects of organizational and legal support of Ukraine's energy security under modern geopolitical processes. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 83, 309–315. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.46>
- [31] Korynevych, A. O. (2012). On sectoral principles of international energy law. *Current Issues of Politics*, 45, 121–130.
- [32] Muza, O. (2024). Organizational and legal principles of ensuring Ukraine's energy security under martial law. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 60–66. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-60-66>

- [33] Kharytonov, Ye.O., & Kharytonova, O. I. (2019). Recodification of civil legislation in the context of Ukraine's integration into the EU legal space. *Chasopys Tsyvilystyky*, 34, 6–10.
- [34] Shevchenko, O. O. (2013). *Methodology of jurisprudence*. Kharkiv: Pravo.
- [35] Копыченко, О. Л. (1996). *Theoretical problems of systematization of legislation of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka.
- [36] Rabinovych, P. M. (2007). *Fundamentals of the general theory of law and state*. Lviv: Lviv Polytechnic National University Publishing House.
- [37] Kucheriavenko, M. P., & Pohribnyi, O. O. (2011). *Methodology of jurisprudence*. Kharkiv: Pravo.
- [38] Andrushchenko, V. P., Huberskyi, L. V., Zhalilo, Ya.A., & al. (2008). *Human. Economy. State*. Kyiv: Lybid.
- [39] Koretskyi, L. A. (2003). *Selected works on international law*. Kyiv: Naukova Dumka.
- [40] Serdiuchenko, O. V. (2009). *Administrative and legal principles of ensuring energy security of Ukraine* (Candidate thesis, Kyiv).
- [41] Kuz, V. A. (2022). Institutional and normative-legal components of state administration in the sphere of energy security. *University Scientific Notes*, 5–6(89-90), 90–101.
- [42] Muziyenko, T. (2011). On the correlation of energy law and energy legislation of Ukraine. *Bulletin of NTUU «KPI». Political Science. Sociology. Law*, 1(9), 160–165.
- [43] Bobrov, Ye.A. (2013). *Energy security of the state*. Kyiv: KROK University of Economics and Law.
- [44] Poliukhovych, D. O., & Shtoda, D. O. (2021). Forms of administrative and legal regulation of relations in the sphere of alternative energy sources use: Concept and types. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 3, 120–127.

Дмитро Олександрович Кулагін

Доктор технічних наук, професор

Професор кафедри електропостачання промислових підприємств

Національний університет «Запорізька політехніка»

69011, вул. Жуковського, 64, Запоріжжя, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-3610-4250>

e-mail: kulagindo@gmail.com

Dmytro O. Kulagin

Doctor of Technical Sciences, Professor

Professor of the Department of Power Supply of Industrial Enterprises

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

69011, 64, Zhukovskoho St., Zaporizhzhia, Ukraine.

Рекомендоване цитування: Кулагін Д. О. Генеза становлення енергетичного права України як окремої галузі права. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 138–156.

Suggested Citation: Kulagin, D. O. (2025). Genesis of the Formation of Energy Law of Ukraine as a Separate Branch of Law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 138–156.

Стаття надійшла / Submitted: 07/05/2025

Доопрацьовано / Revised: 07/06/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

УДК. 343.211

DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2_157

Вячеслав Олексійович Туляков

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»
Одеса, Україна

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ДИНАМІКА КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. Транснаціональне кримінальне право (ТКП) діє на перетині міжнародного співробітництва, національного суверенітету та необхідності протидії злочинам, що виходять за межі кордонів. Незважаючи на велику кількість договорів і конвенцій, ця сфера залишається фрагментованою, з відмінностями в юридичних визначеннях, механізмах правозастосування і гарантіях дотримання прав людини. Така фрагментація створює значні проблеми, особливо для країн із перехідною економікою, таких як Україна, які прагнуть привести свої національні правові системи у відповідність до міжнародних стандартів. У цій роботі аналізується необхідність узгодження правових норм ТКП для забезпечення міжнародної безпеки, справедливості та реформування кримінальних кодексів в умовах транзитивності. Особлива увага приділяється недолікам Загальної частини ТКП, таким як неузгодженість форм відповідальності, обставин, що виключають злочинність, відповідальність юридичних осіб, а також проблемам покарання. Пропонуються шляхи подолання цих викликів через міжнародне співробітництво, правову гармонізацію та розвиток стандартів захисту прав людини.

Ключові слова: транснаціональне кримінальне право, кримінальна політика, перехідне правосуддя, Загальна частина кримінального права, гармонізація, міжнародна безпека, відповідальність юридичних осіб.

Viacheslav O. Tuliakov

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Criminal Law
National University «Odesa Law Academy»
Odesa, Ukraine

TRANSNATIONAL CRIMINAL LAW AND DYNAMICS OF CRIMINAL POLICY

Abstract. Transnational Criminal Law (TCL) operates at the intersection of international cooperation, national sovereignty, and the imperative to combat crimes that transcend borders.

Despite the existence of numerous treaties and conventions, this legal domain remains fragmented, with significant divergences in legal definitions, enforcement mechanisms, and human rights safeguards. Such fragmentation poses substantial challenges, especially for transition economies like Ukraine, which strive to align their national legal systems with international standards. This paper examines the necessity of harmonizing TCL norms to enhance international security, ensure justice, and reform national criminal codes in transitional contexts. Particular emphasis is placed on the deficiencies of the General Part of TCL, including inconsistencies in forms of liability, grounds for excluding criminal responsibility, corporate criminal liability, and sentencing issues. The paper proposes pathways to address these challenges through international cooperation, legal harmonization, and the advancement of human rights protection standards.

Key words: *transnational criminal law, criminal policy, transitional justice, General Part of criminal law, harmonization, international security, corporate liability.*

ВСТУП

Від узурпатора до вигнання: Наполеон і європейський порядок (1814–1825). Крах наполеонівської імперії в 1814 році поставив європейські держави перед безпрецедентним завданням: як вчинити з людиною, яка два десятиліття потрясала основи континенту? Договір у Фонтенбло від 11 квітня 1814 року став першою спробою цивілізованого вирішення цієї проблеми [6]. Наполеон зрікався престолів Франції та Італії, але натомість отримував суверенітет над островом Ельба зі збереженням імператорського титулу. Цей документ, підписаний представниками Росії, Австрії, Пруссії та Великобританії, являв собою політичний компроміс, а не акт покарання. Формально союзники визнавали за Наполеоном право на гідне існування й навіть певну автономію. Йому гарантувалися недоторканність особи та щорічна пенсія у два мільйони франків (що становить приблизно 12–15 млн євро в сучасних цінах) [6]. Таке рішення відображало прагматичний підхід коаліції: уникнути мучеництва Наполеона та забезпечити мирний перехід влади у Франції до відновлених Бурбонів. Термін «узурпатор», який постійно застосовували до Наполеона європейські монархи, мав глибокі ідеологічні корені. Наполеон прийшов до влади через військовий переворот 18 брюмера, а потім проголосив себе імператором через плебісцити. Для традиційних монархій Європи, заснованих на принципі божественного права та спадкової легітимності, такий шлях до влади був неприйнятним. Наполеон не просто узурпував владу в Франції – він зруйнував саму систему європейських держав, ліквідувавши Священну Римську імперію та посадивши своїх родичів на престоли від Неаполя до Вестфалії. Повернення Наполеона з Ельби в березні 1815 року кардинально змінило правову ситуацію. Порушивши договір у Фонтенбло, він автоматично позбувся всіх гарантій і привілеїв. Союзники оголосили його поза законом, а поразка при Ватерлоо перетворила колишнього імператора на військовополоненого. Правові підстави другого заслання були принципово іншими. Акт про позбавлення престолу в липні 1815 року не визнавав за Наполеоном жодних прав. Рішення Со-

юзної ради про довічне ув'язнення на острові Святої Єлени ґрунтувалося не на договорі, а на праві переможців і необхідності забезпечення європейської безпеки. Британці отримали повну відповідальність за утримання в'язня, який більше не мав ні титулу, ні суверенітету.

Поки Наполеон томився на Святій Єлені, Європа переживала грандіозну реконструкцію. Віденський конгрес 1814–1815 років створив нову систему міжнародних відносин, засновану на принципі рівноваги сил та легітимності. Олександр I, Меттерніх, Каслрі та Талейран кроїли нову карту континенту, прагнучи запобігти появі нових узурпаторів. Священний союз, ініційований руським імператором, мав цементувати християнські основи європейської політики. Четверний союз (пізніше П'ятірний з включенням Франції) створював механізм колективної безпеки. Регулярні конгреси в Ахені (1818), Троппау (1820), Лайбасі (1821) і Вероні (1822) перетворили Європу на своєрідну конфедерацію монархій. 1820-ті роки показали вразливість Віденської системи. Революції в Іспанії, Неаполі, П'ємонті та Португалії, повстання декабристів у Росії, початок грецької війни за незалежність – усе це свідчило про те, що наполеонівські ідеї пережили свого творця. Смерть Наполеона на Святій Єлені в 1821 році не поклала кінець його впливу на європейську історію. Наполеонівська легенда, культ великої людини, ідеї національного суверенітету та громадянської рівності продовжували підточувати основи Віденської системи. Липнева революція 1830 року в Франції, підйом національних рухів у Німеччині та Італії, польське повстання 1830–1831 років – усе це було віддаленими відголосками тієї революції, яку уособлював корсиканський узурпатор. Парадоксально, але спроба європейських монархів ізолювати й забути Наполеона призвела до протилежного результату [14]. Свята Єлена стала місцем паломництва, а мемуари імператора, надиктовані у вигнанні, формували громадську думку наступних поколінь. У своїх записках Наполеон проголошував: «Я закрив прірву анархії та розплутав хаос. Я очистив революцію, облагородив народи та зміцнив королів» [16]. Він представляв себе захисником народного суверенітету проти коаліції старих деспотій: «Я боровся проти коаліції королів, озброєних проти прав народів» [16]. Ці слова ставали маніфестом для нового покоління європейських революціонерів, які бачили в Наполеоні символ боротьби проти легітимістської реакції. Доля Наполеона Бонапарта, розглянута крізь призму сучасного міжнародного кримінального права, набуває нових смислових граней. Договір у Фонтенбло (1814) із його гарантіями суверенітету та імунітету відображає архаїчну для XXI ст., але прогресивну для своєї епохи модель «цивілізованого вигнання». Ця практика, попередниця сучасних механізмів політичного притулку, контрастує з принципом універсальної юрисдикції, закріпленім у Римському статуті МКС (ст. 27) [19]. Якби Наполеон діяв у наш час, його військові кампанії 1805–1812 років могли б стати предметом розгляду в Гаазі за статтями про злочини проти миру та військові злочини, як це сталося зі Слободаном Мілошевичем або Омаром аль-Баширом. Віденська система 1815 року, створюючи прообраз колективної безпеки, заклала основи

для сучасного світопорядку, але з критичними відмінностями: легітимізм монархій поступився місцем суверенній рівності (ст. 2 Статуту ООН), право сильного трансформувалося в силу права через механізми гл. VII Статуту ООН, баланс сил еволюціонував у систему багатосторонніх санкцій [30; 31]. Парадоксально, але саме вигнання Наполеона стало першим кроком до відмови від абсолютного імунітету глав держав. Сучасне право, слідуючи логіці Нюрнберзького трибуналу, остаточно закріпило принцип: «Злочини скоюють люди, а не абстракції» (вердикт 1946 р.) [11]. Якщо в 1815 році заслання на Святу Єлену виправдовувалося правом переможців, то сьогодні подібні рішення вимагають дотримання процесуальних гарантій (ст. 14 МПГПЛ) [31] та доказування індивідуальної кримінальної відповідальності. Спадщина наполеонівської епохи проявляється в трьох ключових аспектах сучасного світоустрою: примат права над політикою (досвід Ста днів показав необхідність правових обмежувачів для екс-правителів), інтернаціоналізація прав людини (скасування феодалних привілеїв передбачило Загальну декларацію 1948 року), прецедентність міжнародного правосуддя (доля Бонапарта стала прообразом справ Піночета та Мілошевича). Як влучно зауважив Антоніо Кассезе: «Свята Єлена була першою Гаазькою в'язницею» [5]. Цей парадокс історії – від вигнання узурпатора до трибуналів над диктаторами – відображає багатовікову еволюцію від реалізму сили до ідеалізму права. Наполеон, самого того не бажаючи, став каталізатором процесу, який через два століття привів до створення Міжнародного кримінального суду – інституту, покликаного гарантувати, що «ніхто не вище закону» (ст. 27 Римського статуту) [8]. Узурпатор у вигнанні виявився небезпечнішим за імператора на престолі, а його трагічна доля залишається вічним нагадуванням: в епоху глобалізації навіть імператори не можуть уникнути вердикту історії.

У міжнародному праві вигнання як форма відповідальності індивіда часто асоціюється з примусовим політичним рішенням, що випереджає формалізовані юридичні процедури [15]. Примітно, що Наполеон, визнаючи себе єдиним суб'єктом, рівним монархам Європи, оскаржував своє вигнання як порушення його суверенітету, демонструючи вже тоді певну форму дискурсу політичних прав особи. У спогадах Наполеона, зафіксованих у «Меморіалі Святої Єлени», вигнання постає як акт безправ'я, приниження та моральної розправи. Однак якщо розглядати це в юридичній перспективі, вигнання Наполеона стало де-факто заміною судового процесу, спрямованого на забезпечення миру в Європі. Як зазначає А. Кассезе [5], міжнародне кримінальне право зароджується саме в ті моменти, коли держава або коаліція держав вирішує притягнути особу до відповідальності не за національним, а за загальнолюдським критерієм порушення. У випадку з Наполеоном міжнародне співтовариство (у вузькому форматі великих держав) застосувало політичний, а не правовий механізм. Проте саме цей вибір показує зародок сучасної концепції «відповідальності лідера», яка згодом буде кодифікована в Статуті Міжнародного кримінального суду 1998 року [19]. Відсутність суду в 1815 році була компенсована символіч-

ною санкцією: вигнанням, яке мало тривалий ефект нейтралізації загрози для міжнародного миру.

У цьому сенсі Свята Єлена дійсно відіграє функцію першої у світовій історії «гаазької тюрми» – місця позбавлення волі особи, яка порушила принципи міжнародного миру та безпеки, без інституційного суду, але з міжнародним мандатом. Аналогія з майбутніми трибуналами в Нюрнберзі, Гаазі чи Руанді дає підстави вбачати тут прообраз персоналізованого міжнародного покарання. У своїх мемуарах Наполеон подає себе як жертву монархічної реакції, якого вигнано за спробу принести свободу народам Європи. Цей наратив ускладнює правову оцінку вигнання, оскільки перетворює агресора на мученика. Прецедент Наполеона став джерелом ідеологічних інструментів для майбутніх лідерів, що апелювали до власного морального виправдання в умовах поразки. Однак з юридичної точки зору в XX ст. такі постаті, як Слободан Мілошевич або Чарльз Тейлор, більше не мали можливості unikнути суду через політичні угоди – їх долі вирішувалися вже в рамках чітко встановлених процедур міжнародного кримінального правосуддя [21]. Те ж саме чекає на нове покоління міжнародних злочинців.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

У цьому дослідженні застосовується інтегративна мультиметодологічна рамка, розроблена для аналізу складних юриспруденційних напружень, що виникають на перетині положень міжнародних конвенцій у сфері протидії злочинності та національних практик правозастосування. Методологія синтезує догматичний правовий аналіз, компаративне дослідження судових справ і вивчення політико-правового контексту з метою досягнення цілісного розуміння того, як міжнародні судові органи тлумачать і вирішують конфлікти у сфері юрисдикції в справах, пов'язаних із транскордонною злочинністю. У даній статті основним технічним інструментом наукового аналізу виступає порівняльно-правовий метод (*comparative legal method*), що дозволяє комплексно дослідити еволюцію та сучасний стан транснаціонального кримінального права (ТКП) у співвідношенні з міжнародним кримінальним правом, а також із (супра) національними правовими системами. Порівняльний метод обрано у зв'язку з міждисциплінарним і транскордонним характером досліджуваної проблематики. ТКП розвивається на стику міжнародного та національного права, а його норми формуються під впливом різних правових традицій, політичних режимів і міжнародних зобов'язань. Саме порівняльний аналіз дозволяє: виявити спільні риси й відмінності в підходах до криміналізації транснаціональних діянь; проаналізувати ефективність різних моделей відповідальності (індивідуальної, колективної, корпоративної); оцінити ступінь гармонізації та уніфікації правових норм у сфері боротьби з транснаціональною злочинністю; визначити прогалини та колізії, що виникають у процесі імплементації міжнародних стандартів у національні правопорядки. Проводиться діахронний аналіз еволюції підходів до юрисдикції в справах транскордонної злочинності,

зокрема змін у тлумаченні криміналізації, спричинених такими глобальними викликами, як масова нерегулярна міграція та поширення транснаціональних злочинних мереж. Поряд із догматичним і порівняльним аналізом, дослідження розміщує отримані результати в ширшому політичному ландшафті, що дозволяє глибше осмислити взаємодію між безпековими імперативами та вимогами прав людини. Особливу увагу приділено впливу міжнародних стандартів захисту вразливих груп на формування судової практики та правозастосовної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю. Це методологічне поєднання догматичного, порівняльного та політико-орієнтованого підходів забезпечує багатовимірне дослідження правового регулювання юрисдикції в справах транскордонної злочинності. Завдяки триангуляції результатів, через аналіз правових норм, судової практики та політичного контексту, дослідження не лише висвітлює існуючі тлумачні конфлікти, а й пропонує можливі шляхи гармонізації міжнародних стандартів публічного права у сфері боротьби зі злочинністю

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Шляхами розвитку

Поступова еволюція міжнародного кримінального права, започаткована реакцією на злочини, що загрожували глобальній безпеці, від вигнання Наполеона до суду в Нюрнберзі, сформувала правовий фундамент, на якому постали сучасні уявлення про міжнародну відповідальність за злочини проти людства, геноцид та воєнні злочини. Однак цей підхід був переважно зосереджений на найгрубіших порушеннях, пов'язаних зі збройними конфліктами та авторитарною владою [22].

На межі XX–XXI століть нові глобалізовані загрози, транснаціональна організована злочинність, торгівля людьми, відмивання коштів, кіберзлочинність, тероризм, вийшли за межі традиційного поділу між національним і міжнародним кримінальним правом. Це поставило під сумнів дієвість класичної моделі міжнародного кримінального правосуддя.

Сьогодні в юридичній доктрині й практиці зростає значення концепції транснаціонального кримінального права (*transnational criminal law*), що, як зазначає Neil Boister, є «гібридною правовою формою», яка поєднує елементи міжнародного і внутрішнього кримінального правопорядку. Відмінно від міжнародного кримінального права, транснаціональне право не покликане криміналізувати поведінку через універсальні категорії злочинів проти людяності чи миру. Натомість воно прагне забезпечити кримінальну відповідальність за діяння, які мають транскордонний характер і загрожують міжнародній стабільності, не порушуючи принципу державного суверенітету [3]. Тут особлива роль належить конвенційним механізмам, таким як Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року (UNTOC), що координує національні правові системи без створення наднаціонального кримінального суду [32]. Еволюція кримінального права відображає динамічну взаємодію культурних, політичних

і соціальних впливів, що формують правові норми й принципи. На своєму шляху від інтуїтивної до транснаціональної парадигми кримінальне право зазнало значних трансформацій, відповідаючи на нові виклики та пристосовуючись до складнощів сучасної геополітики. У цьому контексті, розвиток транснаціонального кримінального права є не запереченням міжнародного кримінального права, а його функціональним доповненням [28]. Якщо останнє зосереджується на криміналізації найбільш тяжких злочинів в умовах надзвичайної міжнародної загрози, то транснаціональне кримінальне право забезпечує правову інфраструктуру для повсякденної боротьби з глобальними кримінальними мережами [27]. Воно визнає взаємозалежність юрисдикцій, потребу в правовій гармонізації, взаємному визнанні рішень та ефективній екстрадиції, що дедалі більше оформлюється в практиці універсального правосуддя через міждержавні угоди (зокрема, нову білатеральну Люблянсько-Гаазьку конвенцію 2024 року [29]). Таким чином, ми спостерігаємо поступову трансформацію класичної міжнародної кримінальної моделі в бік гнучкішої, оперативнішої та системно інтегрованої транснаціональної парадигми кримінального права.

2.2 *Ідеї та попередники*

Сучасне транснаціональне кримінальне право (ТКП) – це галузь, що стрімко розвивається на перетині міжнародного права, кримінальної політики та глобальної безпеки. У сучасному світі, де транснаціональні злочини набирають усе більшої складності та поширення – від кіберзлочинів і тероризму до екологічних правопорушень корпорацій – існуюча система транснаціонального кримінального права (ТКП) залишається фрагментованою й неузгодженою. ТКП охоплює безліч міжнародних інструментів, спрямованих на боротьбу зі злочинами, такими як торгівля людьми, тероризм і кіберзлочинність. Однак відсутність узгодженої системи призводить до неузгодженостей у правових визначеннях і правозастосуванні. Наприклад, хоча Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (UNTOC) забезпечує широкі рамки, її імплементація значно відрізняється в різних державах-підписантах [32]. Та ж сама ситуація виникає з відкритою для підписання Любляно-Гаазькою про міжнародне співробітництво в розслідуванні та притягненні до відповідальності за злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та інші міжнародні злочини [29]. Ця невідповідність перешкоджає ефективному міжнародному співробітництву й дозволяє злочинним мережам використовувати правові лазівки. Більше того, відсутність стандартизованих визначень транснаціональних злочинів ускладнює процеси взаємної правової допомоги та екстрадиції. Країни часто мають різні порогові значення для визначення злочинів, таких як відмивання грошей або тероризм, що призводить до конфліктів у юрисдикції та правозастосуванні. Така фрагментація підриває глобальні зусилля з ефективною боротьби з транснаціональною злочинністю [18]. Це особливо гостро відчувається в країнах, що пере-

бувають у процесі правового та політичного переходу, таких як Україна. Сучасне розуміння ТКП неможливо уявити без фундаментальних праць провідних дослідників. Найбільш всеосяжну теоретичну основу для аналізу цієї сфери надає Ніл Бойстер у праці «An Introduction to Transnational Criminal Law», де він чітко розрізняє ТКП і міжнародне кримінальне право: якщо останнє фокусується на індивідуальній кримінальній відповідальності за найтяжчі злочини (геноцид, злочини проти людяності тощо), то ТКП зосереджене на конвенціях із протидії злочинності, співпраці держав, уніфікації підходів до екстрадиції та взаємної правової допомоги [3].

Шериф Бассіуні в своїй монументальній праці «International Criminal Law» заклав доктринальні основи, класифікувавши транснаціональні злочини та простеживши еволюцію конвенцій із протидії злочинності [2]. Його підхід дозволяє зрозуміти історичний розвиток галузі – від боротьби з піратством і работоргівлею у XIX ст. [9], через післявоєнне розширення багатосторонніх конвенцій щодо тероризму, торгівлі наркотиками, викрадення літаків [5] до сучасних інституційних структур, сформованих зокрема під егідою ООН [34].

Критично важливим для розуміння функціонування ТКП є аналіз юрисдикційних принципів, запропонований Седріком Рінгаертом [21]. Він показує, як держави встановлюють юрисдикцію над транснаціональними злочинами, спираючись на принципи територіальності, громадянства, пасивної особистості, захисту та універсальної юрисдикції.

Значний внесок у розбудову регіональних механізмів співпраці зробив Європейський Союз, що розробив найбільш витончену регіональну структуру для транснаціонального кримінального співробітництва [17]. Інституційна еволюція ТКП тісно пов'язана з діяльністю спеціалізованих агентств ООН [8], які сприяли розвитку конвенцій із протидії злочинності та структур взаємної правової допомоги.

Водночас сучасна література вказує на низку викликів: питання прав людини й справедливого судочинства (наприклад, у контексті боротьби з тероризмом) [8], напруженість між суверенітетом і демократичним управлінням [24], специфіку країн, що розвиваються [13], а також емпіричну оцінку ефективності правозастосування [20].

Сучасні тенденції – це поява нових типів злочинів (кіберзлочинність, екологічні злочини, злочини із застосуванням штучного інтелекту) [1; 20], що вимагає гнучких і динамічних інституційних підходів. Саме тому аналіз конвергенції ТКП та кримінальної політики в умовах транзитивних держав є надзвичайно актуальним [26].

2.3 Чому транснаціональне кримінальне право потребує Загальної частини?

У добу стрімкого поширення глобальної злочинності – від кіберзлочинів і транснаціонального тероризму до складних мереж торгівлі людьми чи екологічних злочинів, спричинених корпораціями – наші правові системи залишаються фрагмен-

тованими та неузгодженими. Особливо це стосується ТКП, в якому досі відсутня цілісна Загальна частина – фундаментальний розділ, що визначає, як вчиняються злочини, хто несе відповідальність, які є захисні обставини й як призначається покарання.

У недавній статті журналу *European Journal of International Law* «Загальна частина транснаціонального кримінального права: об'єднати розрізні» наголошується на цій гострій проблемі. Ніл Болстер зазначає, що без загального розуміння ключових правових принципів – таких як форми відповідальності (спільна злочинна діяльність, командна відповідальність, допомога та підбурювання), обставини, що виключають злочинність (примус, необхідність), готування та змова, відповідальність юридичних осіб, принципи призначення покарання – ми створюємо правові «сліпі плями», що ведуть до безкарності й підривають міжнародну співпрацю в сфері правосуддя [4].

Ці питання мають не лише теоретичне значення – вони мають серйозні наслідки, особливо для країн, що перебувають у транзиції, як Україна, яка намагається відновити правову систему в умовах надзвичайного тиску. Ці держави стикаються з новими загрозами, одночасно прагнучи зв'язати національне законодавство з міжнародними стандартами й нормами прав людини.

Але тут також ховається можливість: переписуючи свої кримінальні кодекси, ці країни можуть уже на початковому етапі закласти основи сучасних, гармонізованих принципів ТКП – устанавлюючи нові стандарти відповідальності, справедливості й безпеки [10].

Нам уже давно час думати масштабно: узгодження правових норм не лише можливе – воно життєво важливе для міжнародної безпеки, справедливості й поновлення правосуддя після конфліктів і криз.

Проте лише оновлені закони – це недостатньо. Нам потрібне нове покоління політиків та юристів, які вміють ефективно діяти в сфері транснаціональної злочинності – майбутні судді, прокурори та політики, які розуміють як національні правові системи, так і міжнародні правові рамки.

Еволюція кримінального права відображає динамічну взаємодію культурних, політичних і соціальних впливів, що формують правові норми й принципи. На своєму шляху від інтуїтивної до транснаціональної парадигми кримінальне право зазнало значних трансформацій, відповідаючи на нові виклики та пристосовуючись до складнощів сучасної геополітики [28]. Розглянемо деякі етапи цієї еволюції шляхом вивчення взаємодії національного суверенітету, транснаціональних рамок, прав людини та динаміки розвитку в формуванні майбутнього кримінального правосуддя. Зосереджуючись на балансуванні суверенітету й транснаціоналізму, а також на перспективах створення єдиної транснаціональної системи кримінального права, ми маємо на меті висвітлити деякі виклики й можливості, що лежать в основі сучасного транснаціонального кримінального права.

2.4 Сучасна транснаціональна кримінальна політика та її характеристики

Сучасна кримінальна політика характеризується принципами превентивної орієнтації (зосередження на усуненні первопричин злочинності, а не тільки на покаранні правопорушників), пропорційності та субсидіарності кримінально-правових заходів, використання метаданих, віктим-орієнтованості, та глобальних впливів із урахуванням транскордонного характеру найбільш серйозних злочинів, стандартів Організації Об'єднаних Націй або Європейського Союзу, зокрема щодо прав людини та процесуальної справедливості. У підготовчих матеріалах до П'ятнадцятого Конгресу ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя «Прискорення запобігання злочинності, кримінальне правосуддя та верховенства права: захист людей і планети та досягнення Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року в цифрову епоху» наголошується: «Запобігання злочинності та кримінальне правосуддя є життєво важливими для мирних, справедливих та інклюзивних суспільств. Ефективні стратегії запобігання злочинності та добре функціонуючі інститути кримінального правосуддя лежать в основі утвердження верховенства права та прав людини і слугують передумовою ефективною та сталою боротьби зі злочинністю, в тому числі з організованою злочинністю, корупцією та тероризмом... Соціальна й економічна вразливість, а також слабе верховенство права продовжують створювати можливості для злочинної діяльності. У цьому контексті посилення заходів із запобігання злочинності можливе лише на основі комплексного підходу, який ураховує численні фактори, що сприяють злочинності, й ґрунтується на розумінні того, що запобігання злочинності є невід'ємним елементом ширшого соціально-економічного порядку денного» [33].

2.5 Баланс між суверенітетом і транснаціоналізмом

Принцип державного суверенітету історично є наріжним каменем національних правових систем. Кримінальне право, глибоко вкорінене в суверенітет держави, довгий час було вираженням суспільних норм і цінностей у межах певної територіальної юрисдикції [21; 27]. Однак поява транснаціональних кримінальних викликів, таких як тероризм, організована злочинність та кіберзлочинність, зумовила необхідність переходу до міжнародного співробітництва та гармонізації правових рамок у контексті віктим-орієнтованого підходу [27]. Погоджуючись з С. С. Яценком, який наголошував, що міжнародний злочин – це суспільно небезпечне умисне посягання на життєво важливі інтереси міжнародного співтовариства, основи існування держав і народів [34] – міжнародний мир і безпеку, науковці все частіше дискутують про те, чи є глобальне кримінальне право всеосяжною моделлю, чи просто теоретичною концепцією, а не оперативною правовою реальністю.

Транснаціональна кримінальна політика спрямована на протидію злочинності, що виходить за межі національних кордонів, такою як організована зло-

чинність, торгівля людьми, наркотиками, зброєю, кіберзлочинність і тероризм. На відміну від внутрішньої політики, вона наголошує на міжнародному співробітництві, гармонізованій правовій базі та спільних аналітичних системах. Ніл Бойстер визначає транснаціональне кримінальне право як «протидію правопорушенням, які зачіпають інтереси більш ніж однієї держави, за допомогою поєднання міжнародного і внутрішнього права» [3]. Він підкреслює необхідність координації між національними юрисдикціями для ефективної боротьби з транскордонними злочинами.

У своїй книзі «Глобальне кримінальне право» [1] Адан Ньето Мартін ретельно досліджує два ключові стовпи, що лежать в основі розвитку глобального кримінального права. Перше поняття – це суверенітет, який традиційно розглядається як абсолютна влада держави над своєю територією і внутрішніми справами. Глобалізація, однак, ускладнила цю ідею, запровадивши транснаціональні закони й правила, які часто переважають над національним суверенітетом, особливо в таких сферах, як права людини, екологічне право й глобальна безпека.

Другим поняттям, на якому наголошує Адан Ньето Мартін, є безпека. Він стверджує, що безпека, особливо в контексті глобального кримінального права, слугує рушійною силою багатьох сучасних правових систем. Безпека перетворилася з суто національної проблеми на біномінальну концепцію, яка пов'язує внутрішній і міжнародний виміри. У сучасному взаємопов'язаному світі такі загрози, як тероризм, кіберзлочинність та організована злочинність, часто виходять за межі кордонів, вимагаючи колективної глобальної відповіді, що ускладнює традиційні погляди на суверенітет.

Адан Ньето Мартін досліджує, як країни сьогодні балансують між захистом власних громадян і внеском у глобальну безпеку – динаміку, яка розвиває межі між національним і міжнародним правом. Таким чином, взаємозалежність між внутрішньою й зовнішньою безпекою стала основною темою в глобальному кримінальному праві [22]. Напруженість між цими двома поняттями – суверенітетом і безпекою – свідчить про складність імплементації глобального кримінального права, де забезпечення глобальної безпеки іноді може вимагати компромісу з традиційними уявленнями про державний суверенітет [1].

В Європейському Союзі (ЄС) напруженість між національним суверенітетом і транснаціоналізмом є особливо помітною. Такі інструменти, як Європейський ордер на арешт (ЕАВ), уособлюють рух до взаємного визнання судових рішень між державами-членами. ЕАВ спрощує процеси екстрадиції, вимагаючи від держав-членів довіри до правових систем одна одної, але водночас піднімає питання захисту національних правових традицій і процесуальних гарантій [17].

Наприклад, принцип пропорційності став критично важливим механізмом для забезпечення того, щоб втручання на рівні ЄС поважало автономію окремих держав-членів і водночас ефективно вирішувало транскордонні проблеми. Принцип субсидіарності, невід'ємний елемент управління ЄС, спрямований на досягнення балансу шляхом забезпечення прийняття рішень на найбільш відповід-

ному рівні – місцевому, національному або наднаціональному. У кримінальному праві цей принцип пом'якшує ризики надмірної криміналізації та зберігає різноманітність національних правових культур. Однак зростання масштабів транснаціональних злочинів ставить під сумнів практичне застосування принципу субсидіарності, вимагаючи інноваційних рішень, які б підтримували цю крихку рівновагу [27].

2.6 Майбутнє супранаціонального кримінального права

У прагненні досягнення гармонії між глобалізацією та фрагментацією в Європейському кримінальному праві європейські законодавці зосереджуються не на колізіях між статтями 83, 114 і 325 Лісабонського договору щодо розподілу компетенцій між Європейським Союзом та державами-членами в сфері криміналізації певних діянь, зокрема у питаннях протидії злочинності, гармонізації законодавства й захисту фінансових інтересів ЄС, а на загальних питаннях гармонізації кримінальної відповідальності на європейському рівні.

Так, на своєму засіданні 13–14 червня 2024 року Рада з питань юстиції та внутрішніх справ ЄС схвалила висновки на тему: «Майбутнє кримінального права ЄС: рекомендації щодо подальших дій». Висновки стосуються якості кримінального законодавства ЄС та шляхів його вдосконалення.

У них роз'яснюється, що кримінальне законодавство ЄС повинно керуватися наступними трьома міркуваннями: повага до загальновизнаних принципів кримінального права, таких як принцип законності й принцип *ultima ratio*, а також захист основних прав людини в цілому; необхідність забезпечення внутрішньої узгодженості кримінального законодавства ЄС; повага до різних правових систем і традицій держав-членів і надання євронормам необхідної гнучкості для їх імплементації таким чином, щоб не порушувати систему й послідовність національного кримінального законодавства.

З огляду на це, Рада ініціює роботу над створенням модернізованих модельних положень кримінального права ЄС, зокрема, щодо мінімальних правил про покарання для фізичних та юридичних осіб, відповідальності юридичних осіб, обтяжуючих та пом'якшуючих обставин, підбурювання, пособництва та замаху, юрисдикції, строків давності, наявності на національному рівні ефективних і пропорційних слідчих інструментів та статистичних даних.

Ці модельні положення повинні бути включені в майбутнє європейське законодавство в тій мірі, в якій буде визнано за необхідне розглянути кожне окреме питання, охоплене ними, в конкретному законодавчому акті. Що стосується інституційних аспектів Комісія покликана забезпечити дотримання принципу *ultima ratio* у своїх пропозиціях і підготувати ретельно підготовлені та детальні оцінки впливу. Потреба держав-членів у забезпеченні узгодженості та збереженні основних принципів своїх національних правових систем має бути врахована законодавчим органом Союзу під час майбутніх законодавчих переговорів [25].

Найкращі практики для досягнення єдиних рамок включають сприяння діалогу між країнами, використання існуючих регіональних угод та інвестиції в ініціативи з розбудови потенціалу. ЄС пропонує цінну модель завдяки інтеграції політики у сфері кримінального правосуддя. Хоча підхід ЄС не може бути безпосередньо перенесений в інші регіони, його акцент на взаємному визнанні, пропорційності та субсидіарності пропонує важливі приклади для глобальних зусиль у напрямку гармонізації.

2.7 На шляху до єдиної транснаціональної системи кримінального права

Незважаючи на значний прогрес, досягнутий завдяки міжнародним договорам і конвенціям, транснаціональне кримінальне право залишається фрагментарним. Для подолання цієї фрагментації необхідно сприяти діалогу між країнами, використовувати існуючі регіональні угоди й інвестувати в ініціативи з розбудови потенціалу. ЄС пропонує цінну модель завдяки інтеграції політики у сфері кримінального правосуддя. Хоча підхід ЄС не може бути безпосередньо перенесений в інші регіони, його акцент на взаємному визнанні, пропорційності та субсидіарності пропонує важливі приклади для глобальних зусиль у напрямку гармонізації. Правове розмаїття, культурні відмінності та різний рівень економічного розвитку створюють значні перешкоди на шляху до цієї мети. Однак переваги уніфікованої системи є переконливими. Стандартизація визначень, процедур і покарань у різних юрисдикціях підвищить правову визначеність і сприятиме міжнародному співробітництву. Оскільки кримінальне право продовжує адаптуватися до нових реалій, його здатність збалансувати конкуруючі інтереси та пріоритети визначатиме його ефективність у вирішенні як національних, так і глобальних викликів.

Майбутнє кримінального права полягає не в домінуванні однієї парадигми над іншою, а в їхньому співіснуванні, сприянні розвитку динамічної правової системи, яка відображає різноманітні потреби та прагнення суспільств у всьому світі [26].

Основні виклики в застосуванні транснаціонального кримінального права пов'язані з юрисдикційними конфліктами; політичними міркуваннями; геополітичною напруженістю; забезпеченням пріоритетності захисту та реституції жертв міжнародних кримінальних правопорушень. Поруч із цим сучасна транснаціональна кримінальна політика відіграє вирішальну роль у поясненні та підтримці глобального зниження рівня злочинності. Такі вчені, як Ніл Бойстер, Адан Ніето Мартін підкреслюють необхідність надійних міжнародних рамок, технологічних рішень і превентивних стратегій. Оскільки глобалізація продовжує формувати природу злочинності, успіх транснаціональної кримінальної політики залежатиме від її адаптивності, інклюзивності та відданості правам людини.

Таким чином, баланс між суверенітетом і транснаціоналізмом, урахування суспільних вимог безпеки, а також прагнення до уніфікованих рамок є ключови-

ми факторами в управлінні цим переходом. Транснаціональна кримінальна політика є життєво важливою для України в сенсі зміцнення глобальної безпеки та захисту прав людини через спільні правові та оперативні механізми післявоєнного та перехідного правосуддя, та інтеграції до ЄС.

2.8 Нерозвинені елементи Загальної частини транснаціонального кримінального права [1; 3; 4]

Форми відповідальності та індивідуальна кримінальна відповідальність. Суттєвим упущенням у чинній системі ТКП є відсутність стандартизованих визначень форм відповідальності, таких як відповідальність за командування, спільне злочинне підприємництво, пособництво та підбурювання. Ця відсутність призводить до непослідовності в переслідуванні осіб, причетних до транснаціональних злочинів, оскільки різні юрисдикції можуть по-різному тлумачити ці поняття. Встановлення чітких, загальноприйнятих визначень має важливе значення для забезпечення відповідальності та сприяння міжнародному співробітництву.

Засоби захисту та виправдання. У Загальній частині ТКП також бракує узгодженого підходу до засобів захисту та виправдання, таких як примус, необхідність або виконання наказу. Без уніфікованої системи обставин, що виключають протиправність, обвинувачені можуть зіткнутися з нерівним ставленням до себе в різних юрисдикціях, що підриває справедливість міжнародного кримінального судочинства. Розробка стандартизованого набору засобів захисту сприятиме послідовності та дотриманню прав обвинувачених.

Незакінчені злочини. Ще однією сферою, що потребує уваги, є ставлення до замаху на злочин та інших форм попередньої злочинної діяльності. Наразі немає консенсусу щодо того, як реагувати на підготовчі дії, які можуть не завершитися вчиненням злочину, але все одно становлять значну загрозу. Узгоджений підхід дозволив би правоохоронним органам втручатися на випередження, дотримуючись при цьому правових гарантій.

Корпоративна кримінальна відповідальність. Роль юридичних осіб у транснаціональних злочинах, таких як відмивання доходів і торгівля людьми, стає все більш помітною. Однак у Загальній частині ТКП питання корпоративної кримінальної відповідальності належним чином не врегульовано, що призводить до прогалин у правозастосуванні. Включення положень про відповідальність корпорацій підвищило б загальну ефективність ТКП.

Керівні принципи винесення вироків. Відмінності у винесенні вироків за транснаціональні злочини в різних юрисдикціях можуть призвести до відчуття несправедливості та перешкоджати взаємній правовій допомозі. Встановлення єдиних керівних принципів винесення вироків у Загальній частині ТКП сприятиме справедливості та полегшить співпрацю між державами [4].

2.9 Наслідки для країн з перехідною економікою

Для країн із перехідною економікою, таких як Україна, нерозвиненість Загальної частини ТКП створює як виклики, так і можливості. З одного боку, відсутність

стандартизованих правових концепцій ускладнює розробку нових кримінальних кодексів та приведення їх у відповідність до міжнародних норм. З іншого боку, ці держави мають можливість зробити свій внесок у розвиток ТКП шляхом прийняття та просування найкращих практик.

Усуваючи прогалини в загальній частині ТКП, перехідні держави можуть удосконалити свою правову базу, покращити міжнародне співробітництво та зміцнити верховенство права. Цей процес вимагає співпраці з міжнародними організаціями, вченими-юристами та іншими державами для розробки всеосяжних і послідовних правових стандартів.

Слід також не забувати про зростаючу тенденцію фрагментації кримінальної політики в мультиполярному світі. Ця фрагментація проявляється як у конкуренції юрисдикцій, так і у розбіжностях у тлумаченні базових понять справедливості, законності та суверенітету між різними правовими системами. Ілюстративним прикладом є Відкритий лист глав Дев'яти Європейських держав до Європейського суду з прав людини (2025), в якому Президенти та Прем'єри країн-членів Ради Європи закликали Європейський Суд з прав людини не зберігати функціональну послідовність у трактуванні універсальних правових принципів. Це відкритий тиск із боку окремих держав націоналізувати гуманітарне право у власних інтересах. Конкретно, лист закликає до трьох речей: «Ми повинні мати більше місця на національному рівні, щоб вирішити, коли висилати злочинних іноземних громадян. Наприклад, у справах, що стосуються серйозних насильницьких злочинів або злочинів, пов'язаних із наркотиками. За своєю природою такий злочин завжди має серйозні наслідки для жертв. Нам потрібно більше свободи, щоб вирішувати, як наша влада може відстежувати, наприклад, злочинних іноземців, яких не можна депортувати з наших територій. Злочинці, яких не можна депортувати, навіть якщо вони скористалися нашою гостинністю, щоб вчинити злочин і змусити інших відчувати себе в небезпеці. Ми повинні мати можливість вжити ефективних заходів для протидії ворожим державам, які намагаються використовувати наші цінності та права проти нас. Наприклад, шляхом інструменталізації мігрантів на наших кордонах» [12].

Майбутнє транснаціонального кримінального права значною мірою залежить від того, чи зможе воно подолати цю фрагментацію, зберігаючи баланс між універсальністю кримінального правосуддя і правом держав на автономну правову ідентичність у глобалізованому світі. До того ж емпіричні дослідження виявляють прогалини у вимірюванні ефективності транснаціональних механізмів, а нові технологічні виклики (кіберзлочинність, алгоритмічна злочинність, екологічні злочини) вимагають перегляду традиційних підходів до юрисдикції, співпраці та кримінальної відповідальності.

ВИСНОВКИ

Як демонструє проведене дослідження, галузь транснаціонального кримінального права перебуває в стані динамічної еволюції, реагуючи на зростаючу складність

глобальних злочинних схем і нові виклики. Фундаментальні праці М. Бойстера окреслили теоретичні та доктринальні межі ТКП, а дослідження А. Ніето показали, як юрисдикційні та інституційні механізми адаптуються до нових реалій. Водночас у центрі сучасних дебатів залишаються питання балансу між ефективністю міжнародного правозастосування, захистом прав людини, демократичним контролем та врахуванням інтересів країн, що розвиваються. Втім поряд із тенденцією до правової конвергенції в сфері транснаціональної кримінальності, ми також спостерігаємо зворотню, дедалі помітнішу фрагментацію міжнародного кримінального правопорядку.

Зрештою рішення щодо прав людини вже в самій системі міркувань майже завжди включає в себе балансування. Жодне право не є важливішим за інше, і міркування безпеки та охорони можуть (і дуже часто є) очевидними в рівнянні. Цитований лист глав дев'яти держав Ради Європи підкреслює зростаюче занепокоєння правничої спільноти тим, що єдина архітектура міжнародного кримінального правосуддя ризикує розпастися на фрагменти, залежно від геополітичного контексту, політичної волі окремих урядів і національних тлумачень верховенства права. Таке розшарування загрожує не лише універсалізму прав людини, а й ефективності транснаціонального кримінального права як інструменту спільної безпеки.

У відповідь на це, з одного боку, виникають нові ініціативи уніфікації норм, такі як Люблянсько-Гаазька конвенція 2024 року. З іншого, – усе частіше в юридичних дебатах лунає вимога чіткішого розмежування ролей міжнародних, наднаціональних та національних судових інституцій.

Майбутні розвідки мають бути зосереджені на порівняльному аналізі ефективності правозастосування в різних юрисдикціях та різних парадигмальних підходах [10], розробці більш гнучких інституційних структур, здатних реагувати на швидкі зміни злочинних методологій, а також на посиленні зв'язку між кримінальною політикою, правами людини та інноваціями у сфері правосуддя.

Конвергенція транснаціонального кримінального права – це не просто соціально-правове прагнення, а необхідність у нашому взаємопов'язаному світі. Гармонізуючи правові визначення, механізми правозастосування й гарантії прав людини, міжнародне співтовариство може більш ефективно боротися з транснаціональною злочинністю. Для країн із перехідною економікою така конвергенція пропонує дорожню карту для комплексної реформи кримінального законодавства, приведення національного законодавства у відповідність до світових стандартів і зміцнення верховенства права. Досягнення цієї конвергенції вимагає тривалої міжнародної співпраці, політичної прихильності та непохитної відданості справі захисту прав людини.

Це має бути не лише викликом, а й унікальною можливістю стати лідерами в упровадженні новітніх правових стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Adán Nieto Martín. *Global criminal law: Postnational criminal justice in the twenty-first century*. Palgrave Macmillan, 2022.
- [2] Bassiouni M. C. *International criminal law*. 3rd ed. Martinus Nijhoff Publishers, 2008. URL: <https://scholar.google.com/scholar?q=bassiouni+international+criminal+law+2008>
- [3] Bolster N. *An introduction to transnational criminal law*. 2nd ed. Oxford University Press, 2018. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198808046.001.0001>
- [4] Bolster N. The general part of transnational criminal law: Unifying the fragments. *European Journal of International Law*. 2023.
- [5] Cassese A. *International criminal law*. 3rd ed. Oxford University Press, 2013. <https://doi.org/10.1093/hec/9780199694921.001.0001>
- [6] Chesney C. C. *Waterloo lectures: A study of the campaign of 1815*. Longmans, Green, 1868.
- [7] De Jonge B. Transnational Crime Without Transnational Prosecution: How Positive Obligations to Cooperate May Inspire National Judicial Authorities. *Transnational Criminal Law Review*. 2022. N 2(2).
- [8] Duffy H. *The 'war on terror' and the framework of international law*. 2nd ed. Cambridge University Press, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316181270>
- [9] Gilbert G. *Transnational fugitive offenders in international law*. Martinus Nijhoff Publishers, 1998. URL: <https://scholar.google.com/scholar?q=gilbert+transnational+fugitive+offenders+1998>
- [10] Gless S., Vervaele J. A. E. *Human Rights Limitations in Transnational Criminal Law*. In *Elgar Encyclopedia of Crime and Criminal Justice*, 2013.
- [11] *International Military Tribunal. Judgment of 1 October 1946 (Nuremberg)*.
- [12] Joint letter. Denmark, Italy, Austria, Belgium, Czechia, Estonia, Latvia, Lithuania, and Poland. 2025. URL: https://www.governo.it/sites/governo.it/files/Lettera_aperta_22052025.pdf
- [13] Keitner C. (n.d.). *Paradoxes of nationalism in international criminal law*. SSRN. URL: <https://ssrn.com/author=456891>
- [14] Kissinger H. *A world restored: Metternich, Castlereagh and the problems of peace 1812–1822*. Houghton Mifflin, 1957.
- [15] Koskeniemi M. *The gentle civilizer of nations: The rise and fall of international law 1870–1960*. Cambridge University Press, 2001.
- [16] Las Cases, E. de. *Le Mémorial de Sainte-Hélène (Vols. I–IV)*. Chez Ponthieu, 1823.
- [17] Mitsilegas V. *EU criminal law*. Hart Publishing, 2016. <https://doi.org/10.5040/9781782258674>
- [18] Pasculli M. A. *Universal Jurisdiction between Unity and Fragmentation of International Criminal Law*. *Rivista di Criminologia, Vittimologia e Sicurezza*. 2021.
- [19] *Rome Statute of the International Criminal Court*. *United Nations Treaty Series*. 1998. Vol. 2187. No. 38544.
- [20] Roth M. P. *Global crime today*. Routledge, 2010. URL: <https://scholar.google.com/scholar?q=roth+global+crime+today+2010>
- [21] Ryngaert C. *Jurisdiction in international law*. 2nd ed. Oxford University Press, 2015. <https://doi.org/10.1093/law/9780198703594.001.0001>
- [22] Schabas W. A. *An introduction to the International Criminal Court*. 6th ed. Cambridge University Press, 2021.
- [23] Simpson G. *Law, war and crime: War crimes trials and the reinvention of international law*. Polity Press, 2007.

- [24] Slaughter A.-M. A new world order. Princeton University Press, 2004. URL: <https://scholar.google.com/scholar?q=slaughter+new+world+order+2004>
- [25] Thomas Wahl. Council Conclusions on Future of EU Criminal Law. *EUCRIM*. 2024. Iss. 2. URL: <https://eucrim.eu/news/council-conclusions-on-future-of-eu-criminal-law/>
- [26] Tuliakov V. O. Sovereignties and Criminal Law: a Research Hypothesis. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.). Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2018. Т. 2. С. 161–163.
- [27] Туляков В. О. Транснаціональна кримінальна політика: деякі погляди на проблему. *Матеріали V Яценківських читань*. Київ, 2025. 148 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29093>
- [28] Tuliakov V. Radical philosophical concepts as a resource for doctrinal renewal of criminal law. May 21, 2025. URL: <https://ssrn.com/abstract=5262869>. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5262869>
- [29] The Ljubljana – The Hague Convention on International Cooperation in the Investigation and Prosecution of Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes and other International Crimes. 2024. URL: <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZEZ/projekti/MLA-pobuda/Final-Document-English.pdf>
- [30] United Nations. Charter of the United Nations. 1945.
- [31] United Nations. International Covenant on Civil and Political Rights. 1966.
- [32] United Nations Office on Drugs and Crime. United Nations Convention against Transnational Organized Crime. 2000. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/intro/UNTOC.html>
- [33] United Nations. Discussion guide for the Fifteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. 2024. URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_33/ECN152024_CRP1_e.pdf
- [34] Яценко С. Міжнародні злочини. *Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.* Київ : «Укр. енцикл.», 1998.

REFERENCES

- [1] Adán Nieto Martín. (2022). *Global criminal law: Postnational criminal justice in the twenty-first century*. Palgrave Macmillan.
- [2] Bassiouni, M. C. (2008). *International criminal law (3rd ed.)*. Martinus Nijhoff Publishers. Retrieved from <https://scholar.google.com/scholar?q=bassiouni+international+criminal+law+2008>
- [3] Boister, N. (2018). *An introduction to transnational criminal law (2nd ed.)*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198808046.001.0001>
- [4] Bolster, N. (2023). The general part of transnational criminal law: Unifying the fragments. *European Journal of International Law*.
- [5] Cassese, A. (2013). *International criminal law (3rd ed.)*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/he/9780199694921.001.0001>
- [6] Chesney, C. C. (1868). *Waterloo lectures: a study of the Campaign of 1815*. Longmans, Green.
- [7] De Jonge, B. (2022). Transnational Crime Without Transnational Prosecution: How Positive Obligations to Cooperate May Inspire National Judicial Authorities. *Transnational Criminal Law Review*, 2(2).

- [8] Duffy, H. (2015). *The war on terror and the framework of international law* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316181270>
- [9] Gilbert, G. (1998). Transnational fugitive offenders in international law. *Martinus Nijhoff Publishers*. Retrieved from <https://scholar.google.com/scholar?q=gilbert+transnational+fugitive+offenders+1998>
- [10] Gless, S., & Vervaele, J. A. E. (2013). Human Rights Limitations in Transnational Criminal Law. In *Elgar Encyclopedia of Crime and Criminal Justice*.
- [11] *International Military Tribunal*. (1946). Judgment of 1 October 1946 (Nuremberg).
- [12] Joint letter (2025). *Denmark, Italy, Austria, Belgium, Czechia, Estonia, Latvia, Lithuania, and Poland*. Retrieved from https://www.governo.it/sites/governo.it/files/Lettera_aperta_22052025.pdf
- [13] Keitner, C. (n.d.). Paradoxes of nationalism in international criminal law. *SSRN*. Retrieved from <https://ssrn.com/author=456891>
- [14] Kissinger, H. (1957). *A world restored: Metternich, Castlereagh and the problems of peace 1812–1822*. Houghton Mifflin.
- [15] Koskenniemi, M. (2001). *The gentle civilizer of nations: The rise and fall of international law 1870–1960*. Cambridge University Press.
- [16] Las Cases, E. de. (1823). *Le Mémorial de Sainte-Hélène* (Vols. I–IV). Chez Ponthieu.
- [17] Mitsilegas, V. (2016). *EU criminal law*. Hart Publishing. <https://doi.org/10.5040/9781782258674>
- [18] Pasculli, M. A. (2021). Universal Jurisdiction between Unity and Fragmentation of International Criminal Law. *Rivista di Criminologia, Vittimologia e Sicurezza*.
- [19] Rome Statute of the International Criminal Court. (1998). United Nations Treaty Series, 2187, 38544.
- [20] Roth, M. P. (2010). *Global crime today*. Routledge. Retrieved from <https://scholar.google.com/scholar?q=roth+global+crime+today+2010>
- [21] Ryngaert, C. (2015). *Jurisdiction in international law* (2nd ed.). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/law/9780198703594.001.0001>
- [22] Schabas, W. A. (2021). *An introduction to the International Criminal Court* (6th ed.). Cambridge University Press.
- [23] Simpson, G. (2007). *Law, war and crime: War crimes trials and the reinvention of international law*. Polity Press.
- [24] Slaughter, A.-M. (2004). *A new world order*. Princeton University Press. Retrieved from <https://scholar.google.com/scholar?q=slaughter+new+world+order+2004>
- [25] Wahl, T. (2024). Council Conclusions on Future of EU Criminal Law. *EUCRIM*, 2. Retrieved from <https://eucrim.eu/news/council-conclusions-on-future-of-eu-criminal-law/>
- [26] Tuliakov, V. O. (2018). *Sovereignties and Criminal Law: a Research Hypothesis*. In *Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehratsii*. Odesa: Helvetyka, 2, 161–163.
- [27] Tuliakov, V. O. (2025). *Transnatsionalna kryminalna polityka: deiaki pohliady na problemu. Materialy V Yatsenkivskykh chytan*. Kyiv, Retrieved from <https://hdl.handle.net/11300/29093>
- [28] Tuliakov, V. (2025, May 21). Radical philosophical concepts as a resource for doctrinal renewal of criminal law. *SSRN*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=5262869> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5262869>
- [29] The Ljubljana – The Hague Convention on International Cooperation in the Investigation and Prosecution of Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes and other International

- Crimes. (2024). Retrieved from <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZEZ/projekti/MLA-pobuda/Final-Documents-English.pdf>
- [30] United Nations. (1945). *Charter of the United Nations*.
- [31] United Nations. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights*.
- [32] United Nations Office on Drugs and Crime. (2000). *United Nations Convention against Transnational Organized Crime*. Retrieved from <https://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/intro/UNTOC.html>
- [33] United Nations. (2024). *Discussion guide for the Fifteenth United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice*. Doc. E/CN.15/2024/CRP.1. Retrieved from https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_33/ECN152024_CRP1_e.pdf
- [34] Iatsenko, S. (1998). Mizhnarodni zlochyny. In *Yurydychna entsyklopediia (Vol. 6)*. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia.

Вячеслав Олексійович Туляков

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Професор кафедри кримінального права

Національний університет «Одеська юридична академія»

65009, Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-2716-7244>

e-mail: tuliakov@onu.edu.ua

Vyacheslav O. Tuliakov

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Professor at the Department of Criminal Law

National University «Odesa Law Academy»

65009, 23, Fontanska Road, Odesa, Ukraine

Рекомендоване цитування: Туляков В. О. Транснаціональне кримінальне право та динаміка кримінальної політики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 157–177.

Suggested Citation: Tuliakov, V. O. (2025). Transnational Criminal Law and Dynamics of Criminal Policy. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 157–177.

Стаття надійшла / Submitted: 15/05/2025

Доопрацьовано / Revised: 15/06/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

УДК 343.140.01

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-178>

Микола Єгорович Шумило

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

*Відділ науково-правових експертиз
Інститут правотворчості і правової експертизи
Національної академії наук України
Київ, Україна*

Віталій Володимирович Кузнецов

*Відділ науково-правових експертиз
Інститут правотворчості і правової експертизи
Національної академії наук України
Київ, Україна*

НАЛЕЖНІСТЬ ДОКАЗІВ ЧИ НАЛЕЖНІСТЬ ДОКАЗІВНИХ ФАКТІВ У ВІТЧИЗНЯНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ДО ЯКОГО Ж БЕРЕГУ ПРИСТАТИ?

Анотація. *Автори статті обґрунтовують положення, згідно з яким визначення належності доказів залежить від тлумачення поняття «процесуальний доказ». У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК) відсутній єдиний підхід із даного питання. У ст. 84 КПК збережено спрощене й неповне формулювання доказів як матеріальної субстанції, успадковане від радянського кримінального процесу, творцями якого в рівній мірі визнаються органи кримінального переслідування та суду. У запропонованій нормативній дефініції також залишається відкритим питання, за допомогою яких засобів слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд установлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доведенню. Таке уявлення про докази, на жаль, до цього часу залишається домінуючим у правозастосовній діяльності й наукових розвідках. Із цієї причини належність доказів сприймається як їх іманентна властивість природничого продукту, а не як результат логічної діяльності. У зв'язку з цим у статті дається критична оцінка визначення належності доказів у ст. 85 КПК і відповідно в сучасних наукових джерелах. Згідно Концепції реформування органів кримінальної юстиції, затвердженої Указом Президента України від 08.04.2008 № 311/2008 у п. 2 ст. 23 КПК на рівні засади кримінального процесу закріплена вимога про те, що «не можуть бути визнані доказами відомості, що міс-*

тяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду ...». Виходячи з такого тлумачення доказів, автори обґрунтовують тезу про те, що формування належності доказів слід розглядати як процес і результат, що бере початок в стадії досудового розслідування й фіналізується в судовому розгляді. Базовою основою такого методологічного підходу є те, що належність доказу в першу чергу пов'язана з слідами події вчиненого кримінального правопорушення, встановлення їх системних взаємозв'язків шляхом пізнавальних, логічних, психологічних і юридичних операцій, які забезпечують формування належності доказових фактів як засобів установлення пошукових фактів.

Ключові слова: докази, доказівні факти, досудове розслідування, належність доказів, орган досудового розслідування, прокурор, слідчий, судовий розгляд, факти й обставини, що мають значення для кримінального провадження.

Mykola Ye. Shumylo

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Department of Scientific and Legal Expertise
Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of
National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Vitalii V. Kuznetsov

*Department of Scientific and Legal Expertise
Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of
National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

EVIDENCE AFFILIATION OR EVIDENTIARY FACTS AFFILIATION IN DOMESTIC CRIMINAL PROCEEDINGS: WHICH SHORE SHOULD WE SEEK?

Abstract. *The authors of the article have substantiate the position, where the definition of evidence affiliation depends on the interpretation of the concept of «procedural evidence». There is no single approach to this issue in the current Criminal Procedural Code of Ukraine (CPC). A simplified and incomplete formulation of evidence as a material substance is preserved in the Art. 84 of the CPC, which is inherited from the Soviet criminal process, whose creators are equally recognized as criminal prosecution agencies and the court. The suggested regulatory definition does not also solve the issue about means assisting an investigator, a prosecutor, an investigating judge and court to establish the presence or absence of facts and circumstances important for criminal proceedings and are subject of proving. Unfortunately, such narrative of evidence still remains dominant in law enforcement activities and scientific research. It is the reason that evidence affiliation is perceived as an inherent property of a natural product, but not as a result of logical activity. In this regard, the authors of the article provide a critical*

assessment to the definition of evidence affiliation contained in the Art. 85 of the CPC and, accordingly, in modern scientific sources. According to the Concept of Reforming Criminal Justice Agencies, approved by the Decree of the President of Ukraine of 8 April 2008 No. 311/2008, paragraph 2 of the Art. 23 of the CPC the requirement that «information contained in testimonies, things and documents that were not the subject of direct examination by the court cannot be recognized as evidence ...» is enshrined at the level of criminal proceedings principle. Based on this interpretation of evidence, the authors have substantiated the thesis that evidence affiliation's formation should be considered as a process and result being started at the stage of pre-trial investigation and is finalized during the court hearing. The basic ground of such a methodological approach is that evidence affiliation is primarily associated with the traces of the fact of a committed criminal offense, the establishment of their systemic relationships through cognitive, logical, psychological and legal operations that ensure the formation of evidentiary facts affiliation as means of establishing search facts.

Key words: *evidence, evidentiary facts, pre-trial investigation, evidence affiliation, pre-trial investigation agency, a prosecutor, an investigator, trial, facts and circumstances important for criminal proceedings.*

ВСТУП

Аналіз змісту ст. 85 «Належність доказів» чинного Кримінального процесуального кодексу України (КПК) не дає, на перший погляд, підстав для сумнівів у тому, що ця процесуальна норма являє собою досконалий інструмент, за допомогою якого слідча й судова практика мають успішно вирішувати складні питання належності доказів. Але, якщо проблематизувати¹ її концептуальні положення, то одразу постають актуальні й далеко не академічні питання стосовно самої змістової коректності юридичної дефініції поняття «Належність доказів». Вона, своєю чергою, викладена законодавцем у тексті закону в повній відповідності до нормативного визначення поняття доказів, зафіксованого у ст. 84 КПК [15]. Ця дефініція через свою замкненість на «фактичні дані», зміст якої, на жаль, ще й досі поділяє переважна більшість вітчизняних процесуалістів, є невичерпним джерелом різноманітних, у першу чергу практичного плану, складнощів. Одночасно треба зауважити, що поряд із наявністю легальної дефініції поняття «доказ», покликаної забезпечити юристами одноманітне розуміння даного поняття, у КПК існують й інші підходи до тлумачення змісту доказів. Так, у п. 2 ст. 23 КПК зазначається, що «не можуть бути доказами *відомості*, що містяться в показаннях, речах і документах, які були предметом безпосереднього дослідження суду» [15].

Наявність подібних невизначеностей у тлумаченні змісту поняття «доказ» логічно тягне за собою й розуміння феномену «належність процесуальних доказів». Оскільки вітчизняними процесуалістами самі процесуальні докази тракту-

¹ Автори цієї розвідки розглядають проблематизацію як інтелектуальну рефлексивну техніку, застосування якої дозволяє дослідникові піддівати раціонально обгрунтованому сумніву визнані традицією, науковим товариством засади, концептуальні й доктринальні положення певної науки, вводячи тим самим у науковий обіг нові питання проблемного характеру, спроби вирішити які дозволяють рухати науку вперед і досягати соціально значущих результатів.

ються натуралістично, як такі собі матеріальні речі, то цілком логічно, що й поняття «належність доказів» розглядається ними не як характеристика логіко-юридичної конструкції «процесуальний доказ», а як його *властивість*. До того ж, належність розглядається ще й як критерій й принципи оцінки доказів. Треба також зазначити, що поза увагою дослідників залишаються питання поетапного формування належності доказів на стадіях досудового розслідування й судового розгляду. Автори ж пропонують у цій статті розглядати належність доказів як логіко-юридичний зв'язок між доказівними фактами (*factum probans*), слідами вчиненого кримінального правопорушення та фактами шуканими (*factum probandum*) у кримінальному провадженні.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Базовими матеріалами при готуванні статті слугували відповідні положення чинного КПК (п. 6 ст. 9, п. 2 ст. 23, статті 84, 85, 91, 92, 94, 349), Указ Президента України № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів», наукові роботи правників щодо проблем визначення належності доказів Пількова К. М. [19, с. 89], Ковальчука М. Є. [12, с. 4–5], Гмирка В. П. [5, с. 83; 6; 7], Белякова К. І. [2, с. 44–56], Кістяківського О. Ф. [10, с. 80], Тертишника В. М. [22, с. 54], Коваленка Є. Г. [11, с. 42], Стефанів Н. С. [21], Костіна М. І. [14, с. 30], Гродзинського М. М. [8; 9, с. 55], Перцовського С. Л. [18], Джеремі Бентама [17, с. 9], Тугарової О. К. [2, с. 64–70], Багрія М. В. [1, с. 4–5], Лисиченка В. К., Когутича І. І. [16, с. 78–79].

Для розв'язання означеної проблеми в статті використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Методи дослідження обрано з урахуванням проблеми, мети, завдання та предмету даної розвідки. Так, звернення до історичного методу пізнання дозволило дослідити еволюцію формування уявлень про окремі концепції доказів у кримінальному судочинстві та їх вплив на характеристику належності доказівних фактів, як підстави для логічних операцій по встановленню шуканих фактів (фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження). Формально-юридичний метод використовувався при дослідженні відповідних положень кримінального процесуального законодавства та наукових праць правників із проблем доказового права щодо визначення належності доказів. Метод системного аналізу застосовано для дослідження функцій належності доказів у процедурі їх формування, на стадіях досудового розслідування й судового розгляду та їх значення в доведенні факту вчинення кримінального правопорушення, та особи яка його вчинила.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

І. Як це було анонсовано вище, автори будуть намагатися вирішувати питання створення адекватного визначення поняття «належність доказів» у контексті того, як вирішувалося питання законодавчого вирішення визначення поняття «проце-

суальний доказ». Тобто базового поняття, від якого воно неабиякою мірою залежить і конструювання дефініції поняття «належність доказів».

Почнемо з того, що в чинному КПК можна зустріти законодавчі продукти різного теоретичного розуміння визначення поняття доказів. Так, у ч. 1 ст. 84 КПК зазначається: доказами є «фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд установлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [15]. Як відомо, це формулювання є вітчизняним аналогом свого ще старого радянського прототипу, закріпленого в ст. 16 «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» 1958 р., який закладав уже згадуване вище натуралістичне трактування процесуальних доказів, ідеологічною базою якого служила, так звана, ленінська «теорія відбиття», однією з головних вад якої було вилучення людини як суб'єкта пізнавального процесу. У такій дефініції не береться до уваги те, що *креатором* (творцем) доказу є людина з притаманною їй психологією, логікою, здібностями, життєвим та професійним досвідом та іншими особливостями, включно з її можливим професійним та особистим інтересом. Варто також звернути увагу й на ту важливу обставину, що авторство доказів належить у кодексовому однопорядковому ряді представникам як обвинувальної, так і судової влади, які, як відомо, виконують геть різні функції. Тому слушно стверджує К. М. Пільков, що «суд не має самостійного обов'язку з поданих йому матеріалів одержувати доказову інформацію *«ex officio»*. Покладення на суд такого обов'язку надало б йому невластивої слідчої функції» [19, с. 89].

Не треба спеціально пояснювати, що сформульоване в ч. 1 ст. 84 КПК визначення поняття доказів впливає на те, які саме характеристики приписуються доказові, в тому числі й його належності. Тому в ст. 85 КПК дається нормативне визначення поняття належних доказів, тобто таких доказів «... які прямо або непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів» [15].

Як уже зазначалося, фундаментом цього визначення залишається радянська конструкція – «докази – це фактичні дані» (ч. 1 ст. 84 КПК) [15]. Проте брак чіткого уявлення, про те, що є таке «фактичні дані» викликає, на нашу думку, обґрунтовані сумніви щодо їх парній типології. Річ у тім, що мовознавчий аналіз словосполучення «фактичні дані», однією з характеристик якого є їх належність, само по собі залишається «темною конячкою», оскільки тлумачиться, як «джерело відомостей про факти», «факти», «інформація», «фактична інформація», «знання», «дані, незалежні від свідомості суб'єкта» [12, с. 4–5]. Тому треба підкреслити, що знак рівності між «даними», «інформацією», «знаннями» неабияк спрощує в дусі натуралістичної ідеології уявлення про технологію формування

знання «як готового продукту», змістом якого є немовби «застиглі», «законсервовані» фактичні дані [5, с. 83].

Тому належність доказів сприймається як їх іманентна *властивість* (притаманність, атрибутивність), а не як результат, продукт роботи юридичного мислення. Не вдаючись до аналізу змісту чисельних дискусій щодо природи цих характеристик, зазначимо, що вони віддзеркалюють різні ступені кількісно-якісних характеристик цих відомостей (фактичних даних, інформації) і в такий спосіб підкреслюють їх поступальний рух від маловідомого до відомого, від менш усвідомленого до більш осмисленого. Так, окремі вчені під фактичними даними розуміють набір неструктурованих фактів [2, с. 44–56]. Мірою осмислення особою (юристом) даних про об'єкт дослідження вони (дані) адаптуються до наявних у нього знань, стаючи вже новим знанням [2, с. 44–56].

Слід зауважити, що розмежування згаданих понять проводилося нашими співвітчизниками ще в XIX ст. Так, професор Київського імператорського університету святого Володимира О. Ф. Кістяківський, аналізуючи процес формування доказів у кримінальному судочинстві обґрунтовано зазначав: «щодо істини фактів ми можемо перебувати в наступних різних чотирьох станах: (а) або в невіданні; (б) або в сумнівах; (в) або в імовірності; (г) вірогідності» [10, с. 80]. На його думку, все те, що для нас гідним віри є *доказами*, а імовірне – *напівдоказами* [10, с. 80].

Отже, не викликає сумнівів той факт, що неповнота, невизначеність у формулюванні істотних ознак поняття доказу впливає на інтерпретацію його структурних елементів, у т.ч. і на тлумачення в наукових розвідках визначення належності доказів. Наприклад, В. М. Тертишник стверджує, що належність доказів – це спроможність фактичних даних надавати інформацію щодо обставин, які входять у предмет доказування, служити аргументами (посиланнями) в процесі встановлення об'єктивної істини [22, с. 54]. Інший автор – Є. Г. Коваленко вважає, що під належністю доказів слід розуміти «можливість використання їх для встановлення в кримінальній справі фактичних даних (відомостей про факти), а також обставин, що підлягають доказуванню в силу наявного між ними кримінально-процесуального взаємозв'язку» [11, с. 42]. Характерною ознакою таких визначень є те, що автори обмежуються лише вказівкою на зв'язки доказів із фактами й обставинами предмета доказування. Як справедливо зазначає суддя Верховного Суду Н. С. Стефанів, крім обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, належність доказів також визначається, якщо їх зміст указує на: 1) склад кримінального правопорушення, про наявність яких стверджується в обвинувальному акті, й спростовують заяву обвинуваченого про його невинуватість; 2) факти, на які посилається захист, але дійсність яких спростовує сторона обвинувачення; 3) мотиви й можливість вчинення кримінального правопорушення; 4) поведінку, яка передувала вчиненню кримінального правопорушення; 5) поведінку особи після вчинення кримінального правопорушення

ня; 6) факти, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого; 7) факти, що характеризують особу підозрюваного, обвинуваченого [21].

Із цього випливає, що коло обставин, що підлягають доказуванню в повній мірі залежить від процесуальної ситуації в конкретному кримінальному провадженні. Очевидно, з цих міркувань, у ст. 85 КПК указується, що «належними є докази які прямо, або непрямо підтверджують існування або відсутність... інших обставин, які мають значення для кримінального провадження». У зв'язку з цим треба принагідно зауважити, що конструкція ст. 91 КПК являє собою перелік засадничих *factum probandum*, абстрагований від характеру і індивідуальних особливостей конкретного кримінального провадження, який, ясна річ, потребує своєї логічної конкретизації в перебігу розслідування [14, с. 30]. Тому визначити наперед критерії оцінки належності доказів, обмежуючись обставинами загального предмету доказування, практично неможливо. На цю обставину свого часу звертав увагу один із класиків вітчизняного кримінального процесу професор М. М. Гродзинський: «... конкретний зміст кола фактів, дотичних до справи, це явище й самою суттю своєю не може являти дечого постійного, а завжди змінюється, залежно від кожного окремого випадку... судово-слідчі органи повинні щораз самі, відповідно до всіх обставин даної справи, вирішувати, які факти в цій справі є дотичні, такі, що їх треба доказувати» [9, с. 55].

Автори наведених нами вище дефініцій поняття належності доказів не взяли до уваги й інший факт, а саме: належність доказів полягає також і в тому, що їхнє використання дає можливість юристові прямо або опосередковано підтверджувати достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів у кримінальному провадженні. А це вже означає, що не спростоване твердження сторони обвинувачення про належність доказів, означає тим самим не що інше, як спростовані аргументи сторони захисту, спрямовані на заперечення висновків і доводів сторони обвинувачення про належність заперечуваних їй процесуальним опонентом доказів. Тому не дарма в ч. 2 ст. 92 КПК зазначається, що обов'язок доказування належності доказів покладається на сторону, що їх подає [15]. Відтак видається слушним стверджувати, що в стадії *досудового розслідування*, де домінує засада інквізиційності органи кримінального переслідування ще зберігають за собою монополію на встановлення належності доказових матеріалів.

Проте не слід забувати, що продукти їхньої діяльності у цьому плані позначено печаткою юридичної невизначеності. А це означає, що питання про належність/неналежність доказів остаточно буде вирішуватися судом за участі сторін кримінального провадження, де кожна з них виборюватиме власну юридичну рацію. Згадані та інші автори також залишають поза увагою опосередковані зв'язки доказів із побічними фактами для встановлення «головного юридичного факту». Доповнимо тим положенням, що неповнота таких визначень також проявляється у бракові розмежування згодного *встановлення* належності доказів у стадії досудового розслідування й обов'язку сторони обвинувачення їхнього *доведення* в умовах змагальності в судовому процесі (п. 2 ст. 92 КПК) [15].

У такий спосіб обґрунтування належності доказів відбувається в рамках «негативної кооперації» за участі сторони захисту під контролем суду, що дає можливість останньому визначитися, якими саме доказами підтверджуються *factum probandum* предмета доказування [7, с. 38].

Наявність цих та інших правових невизначеностей у зазначених дефініціях створює ілюзію належності доказів, як притаманної їм натуральної константи, а не як логіко-юридичної характеристики, приписуваній доказам сторонами і судом. На нашу думку, спрощений підхід до визначення належності доказів у першу чергу пов'язаний із позитивістськими уявленнями наших процесуалістів про докази, обґрунтування, доведення та істину в кримінальному процесі, що цілком не суперечить актуальній офіційній доктрині формально-догматичного тлумачення інститутів доказового права. Мабуть, із цих міркувань даній проблемі приділялося недостатньо уваги, а самі ж питання належності доказів розглядалися різними авторами побічно в контексті загальної характеристики доказів та їхніх «властивостей» як природніх утворень. Достатньо сказати, що в Україні останню дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Належність доказів у радянському кримінальному процесі» було захищено в 1950 р. у Харківському юридичному інституті [18]. У подальшому спеціальних наукових розвідок на монографічному рівні з даної проблематики не проводилося.

II. Аналіз норм доказового права чинного КПК дозволяє зробити висновок про можливість іншої інтерпретації дефініції поняття доказів. Звернемо увагу на те, що відповідно до п. 2 ст. 23 КПК «Не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду...» [15]. Базовою основою для цього засадничого положення було запропоноване тлумачення терміну «доказ» у кримінальному провадженні, викладеному в «Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні», затвердженій Указом Президента України від 08.04.2008 № 311/2008. У Концепції пропонувалося розглядати докази як «фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку встановлюється наявність або відсутність події злочину, кримінального проступку, винуватість особи та інші обставини, що мають значення для кримінального провадження [13]. Визнання зібраних фактичних даних доказами в справі має здійснюватися *винятково судом* у присутності та безпосередньої участі сторін обвинувачення та захисту». Це означає, що докази є складним юридичним феноменом, який є продуктом логіко-практичних операцій учасників процесу за участі суду.

Мінімізація впливу суб'єктивного чинника на перебіг формування судових фактів забезпечується застосуванням засобів комунікації сторін і суду в рамках уже згадуваної негативної кооперації під арбітральним контролем суду, у перебігу якої здійснюється «...критика і контркритика позиції обвинувачення: саме вони далі використовуються сторонами і судом для обґрунтування власних про-

цесуальних позицій» [6, с. 42]. Викладене свідчить про те, що у формуванні доказу беруть участь гносеологічні, правові, логічні, психологічні, лінгвістичні чинники. Охопити цей невлесимий юридичний феномен і одночасно дати йому всеосязну характеристику шляхом формулювання поняття практично неможливо.

Тому для розуміння функціональних характеристик судових доказів В. П. Гмирко запропонував запровадити до наукового та практичного обігу методичну *конструкцію* «склад кримінально-судового доказу», яка складається з трьох взаємопов'язаних блоків: *нормативно-процедурного, інформаційно-забезпечувального та фактовстановлювального* [4, с. 32]. Такий підхід до інтерпретації поняття доказів наочно демонструє процедуру їхнього формування, фінальним результатом якої є доказівний факт. Його використання дозволяє стороні обвинувачення підтверджувати чи спростовувати факти й обставини, що мають значення для конкретного кримінального провадження. Складниками фактовстановлювального блоку є: «доказуваний (шуканий) факт як теза; доказівний факт (*factum probans*) як аргумент; юридичний висновок про характер зв'язку між ними (основа для вирішення питання про належність доказів); а також демонстрація як показування сторонами логічної послідовності переходу від аргументів до доводжуваної ними тези в рамках цього зв'язку» [4, с. 32].

Не складно помітити, що як доказуваний (шуканий) факт, так і доказівний факт є структурними елементами цієї юридичної конструкції. Тому коли йдеться про належність доказів, то *inmerito* мова має йтися саме про належність доказівних фактів, на основі яких формуються факти предмету доказування. Ще свого часу Дж. Бентам наголошував, що кожний доказ складається по крайній мірі з двох фактів; один із якого можна назвати *головним*, існування чи не існування якого треба довести і другий – факт існування чи не існування якого, підтверджує існування чи не існування першого. Іншими словами, на його думку, доказ – це факт, котрий підтверджує існування іншого факту. Перший факт Дж. Бентам називав *фізичним*, а другий *психічним* [4, с. 35], тобто мовиться про роботу юридичного мислення. Формування ж останнього відбувається шляхом заміщення реального об'єкту (події кримінального правопорушення) штучною конструкцією – предметом доказування.

Професор М. М. Гродзинський також стверджував, що «Доказування у кримінальному процесі спрямовано на те, щоб установити певні факти й відтак, на цій основі, – розв'язати дану справу». Для того, щоб виконати це завдання, – стверджував цей учений «... необхідно виділити із безкінечного ланцюга фактів ті, що зв'язані з даною справою й можуть дати відповідь на всі запитання, що в ній виникають, можуть лягти в основу тих висновків, що будуть у цій справі. Ці факти називають такими, що дотичні до справи» [9, с. 45]. Пізніше, конкретизуючи дане положення, М. М. Гродзинський указував, що подія злочину й участь обвинуваченого в його вчиненні являються шуканими фактами, які підлягають доказуванню у справі, в свою чергу факти, що свідчать про наявність або відсутність

перших фактів являються доказівними й слугують доказами в кримінальному процесі [8, с. 3].

Таким чином, належність (дотичність) між шуканими й доказівними фактами визначається характером їхнього логічного зв'язку, коли один із них самостійно, або у зв'язку з іншими фактами доводить, або дає підстави для імовірного висновку про існування чи не існування другого факту. Варто зазначити, що в той період методи дослідження природничих наук поширювалися на гуманітарні дисципліни, що призвело до ототожнення цих фактів. Такий натуралістичний підхід ігнорує етимологію слова «факт», яке походить від латинського *«factum»*, тобто «зроблене», що не передбачає ототожнення факту як події й факту як результату пізнавальних процедур. Іншими словами, факт це не просто подія, а подія, яка пізнана й осмислена людиною у формі її персонального знання. За такої інтерпретації походження фактів формування належності доказівного факту, починається з оцінки слідів кримінального правопорушення. Її функція полягає в обґрунтуванні їх дотичності до події кримінального правопорушення на основі юридично значущих критеріїв. У зв'язку з цим, на нашу думку, буде доречним з'ясувати семантику слова «оцінка». Отже, як подає «Великий тлумачний словник сучасної української мови» смисл цього слова тлумачиться, як «думка, міркування про якість, характер, значення кого, чого-небудь» [3, с. 871]. У філософському вимірі оцінка – це одна з функцій мислення. Одночасно треба пам'ятати, що оцінювання й оцінка мають процесуальний, динамічний характер, як попередній, так і остаточний результат.

Типовою ознакою визначень належності доказів у сучасних вітчизняних наукових розвідках є те, що у них указується лише на зв'язок доказів із предметом доказування в кримінальних провадженнях. Однак, поза увагою дослідників, на наш погляд, залишаються питання взаємозв'язку доказів і слідів учиненого кримінального правопорушення, що забезпечує надійність їх належності. На дану обставину звертав увагу видатний український учений О. Ф. Кістяківський. Він наголошував, що «дослідити злочин це теж саме, що відкрити його сліди. Тому кримінальні докази передбачають збирання тих фактів, які вказують на сліди вчиненого злочину» [10, с. 87].

Подія кримінального правопорушення як феномен соціальної реальності являє («являє») себе в довіллі сукупності чисельних слідів матеріального й ідеального походження. Всі вони в межах цієї сукупності перебувають у різносторонніх взаємних зв'язках, зумовлених подією згодного кримінального правопорушення. Згадана слідова сукупність покликана виконувати логіко-юридичну функцію юридичного мислення, свого роду стандарту для оцінки пізнавальної придатності фактів. Тому зміст належності фактів і визначається саме через поняття «зв'язок» як специфічного відношення, коли наявність (брак) або зміна одних об'єктів є умовою наявності (браку) або зміни інших об'єктів. У сучасних наукових джерелах поняття зв'язку та його логічна структура стали самостійними предметами вивчення, що зумовило розширення їхньої типології. Вчені

сьогодні розрізняють зв'язки залежно від спрямованості дії – на прямі й зворотні зв'язки; залежно від сили дії – на жорсткі й корпускулярні; за типом процесу – на зв'язки функціонування, управління, та розвитку *etc.* [10, с. 87]. Як правило, поняття «зв'язок» за своїм змістом є відношенням певної залежності й «знання про зв'язок є знанням, в якому відображається два предмети» [10, с. 87]. Утім іноді в процесі взаємозв'язку може брати участь і третій предмет, через який встановлюється взаємозумовленість їхнього існування. При такій конфігурації розрізняють зв'язки на прямі та непрямі або опосередковані. За допомогою останніх встановлюють значимі факти в доказуванні через проміжні факти, відомості про які становлять зміст непрямих доказів [10, с. 87]. Як уже зазначалося вище, формування знання про належність фактів має процесуальний характер і його надійність у значній мірі підвищується пропорційно повноті встановлення фактичних обставин учиненого кримінального правопорушення. Тому синтетичні та сумативні типи зв'язків проявляють себе на завершальному етапі судового доведення, результати якого є остаточним висновком про належність доказів. Зважаючи на різноманітність і індивідуальність зв'язків у кримінальному провадженні в наукових джерелах виділяють такі їхні групи: *генетичні, функціональні, хронологічні та просторові, кореляційні* [23, с. 64–70].

III. Оцінювання змісту виявлених слідів та їхніх зв'язків із подією згодного кримінального правопорушення є складним процесом. У ньому тісно й одночасно переплітаються, як уже згадувалося вище, пізнавальні, логічні, психологічні й юридичні операції. Слідчий безпосередньо сприймає сліди крізь призму професійної логіки, енергія якої спрямована на пошук зв'язку між виявленими слідами й подією кримінального правопорушення як проявами причинності явищ об'єктивного світу. Тому для дослідження формування доказівного факту як елемента людського знання й складової конструкції судового доказу конче треба реконструювати структуру його формування

І тут треба сказати, що осердя роботи зі слідами, котрі використовуються для формування фактичної основи доказів являє їхня *перманентна* оцінка. На початковому етапі роботи з виявленими слідами як об'єктивно наявного явища, зусилля уповноважених законом осіб (слідчих, детективів, дізнавачів) «заточено» на їх цільовий відбір з огляду на їхню придатність для формування фактів, що підлягають доведенню. У процесі аналізу сукупності слідів відбувається їхнє *виділення* із числа інших, що в логіці має назву «аналітична абстракція», спрямована на встановлення системних зв'язків, що утворюють цілісний факт, який сприймається юристом через призму його знань, досвіду.

Відтак оцінка слідів це не лише їх технічне сприйняття, а ще й осмислення значущості для придатності встановлення доказівного факту. Крім того, між суб'єктом і об'єктом пізнання функціонують знакові конфігурації у формі юридичних ознак конкретного складу кримінального правопорушення, які виконують по суті функцію «фільтру сприйняття для циклічного конструювання шука-

ної події». Предметно-ціннісні властивості відомостей про сліди кримінального правопорушення є їх органічною складовою, що визначаються оцінювачем і являються логічною формою раціональної оцінки в якості умовиводу.

Тому в процесі аналізу слідової картини виділяється найсуттєвіше, найважливіше, у результаті чого відбувається процес обґрунтування належного знання інтелектуальним матеріалом, який являється «будівельним матеріалом» для констrukції фактів і обставин, що підлягають установленню. Віднесеність таких слідів і їх оцінка для встановлення факту являється імовірним відомостями, які на даному етапі пізнання ще не є достатньо осмисленими. Тому тут ще зарано робити висновок про їхню правдоподібність. Це пояснюється також тим, що на початковому етапі розслідування бракує відомостей щодо фактичних обставин учиненого діяння, що утруднює оцінку їх юридичної значущості. Складнощі даного етапу діяльності також обумовлюються розривом у часі між виникненням слідів протиправної події та їхнім розшуком. Вони можуть зникати й з'являтися. Тому інтерпретатору приходиться повертатися і повторно ще раз проходити шлях виявлення об'єктивно наявних логічних зв'язків.

Подібна ситуація неабияк ускладнює розмежування й відбір значимої інформації від фонові, оскільки пізнавальний процес не завжди має чіткі оціночні критерії. Приміром, на певному відтинку пізнавальної діяльності відомості про сліди вчиненого кримінального правопорушення можуть мати нейтральний або невизначений характер для цілей з'ясування повної картини здогаданого кримінального правопорушення.

Наведені міркування підтверджують те, що смислові зв'язки не завжди одразу актуалізуються інтерпретатором, вони можуть виникати й зникати. Це не автоматичне їхнє відтворення, а напрацювання смислової логічної структури для виявлення об'єктивно наявних логічних зв'язків. Про це у свій час писав А. Пуанкаре, підкреслюючи, що індукція як метод пізнання, заснований на формально-логічному розумовому висновку, можлива лише тоді «коли одна і та ж операція може повторюватися нескінченне число раз» [20, с. 21]. Тому для вирішення питання належності фактів нерідко в слідчій і судовій практиці виникає потреба в проведенні повторних допитів, проведення слідчих розшукових дій і таке інше. Оцінка слідів кримінально протиправного діяння це не тільки отримання певних відомостей, але і процес виявлення їхніх зв'язків із іншими слідами, пов'язаними з фактом здогаданого кримінального правопорушення.

Між слідами кримінального правопорушення існують зв'язки з фактом його вчинення. Вони можуть бути очевидними і неочевидними; останні виявляються шляхом глибокого аналізу їхньої природи, суті та співставлення з іншими обставинами кримінального провадження [1, с. 4–5]. Очевидність і неочевидність є оціночними критеріями. Очевидне для одного може бути геть неочевидним для іншого. І те, що на перший погляд є очевидним, під час перевірки може виявитися інсценуванням, випадковим збігом обставин, або іншою формою недостовірності [16, с. 78–79]. Крім цього, можуть мати місце однозначні й неоднозначні

зв'язки слідів кримінального правопорушення з фактом його вчинення. Однозначні зв'язки характеризуються лише в одному можливому напрямі, багатозначні – у різних напрямках. Відповідно в таких ситуаціях може бути один *категоричний* умовивід, або різні *імовірні* висновки. Тому кожний пізнавальний акт це, по суті, вибір між альтернативними позиціями, що прогностично ускладнює передбачити остаточний результат. Відтак логіка пізнавального процесу завжди спочатку проблематична й характеризується інформаційною невизначеністю, яка передбачає варіативні логічні ходи, що наповнюються різними логічними смислами. Однак, імовірний характер таких відомостей не повинен ставити під сумнів їхнє можливе доказове значення, а навпаки – спонукати до подолання невизначеностей. У такому випадку діє лінійне правило елементарного акту доведення – сліди протиправного діяння вказують на зміст фактичних даних і навпаки – фактичні дані – на сліди. Тому об'єктивною основою встановлення належності психологічних фактів (за Дж. Бентамом) як складової доказів у формі умовного логічного умовиводу можливе лише за наявності логічних зв'язків між процесуальними фактами і слідами вчиненого кримінального правопорушення.

Тому немає сенсу брати до уваги відомості, які можливо й пов'язані з досліджуваною подією, але силою своєї неістотності не можуть слугувати засобами для юридичної реконструкції події минулого. Належність фактів визначається, виходячи із значимості відомостей про сліди вчиненого кримінального правопорушення для цілей встановлення праворелевантного факту, що підлягає доказуванню. Одночасно слід брати під увагу ту важливу обставину, що виконавцями оцінювальної діяльності являються люди з відповідною соціальною позицією з характерним світоглядом, рівнем культури, досвідом, освітою, цільовою настановою. З іншого ж боку, треба до уваги брати мотиви, засоби, мету, процесуальний інтерес у структурі праворозуміння юриста як доконечну умову правильної оцінки. Сам бо процес роботи зі слідами переплітається одночасно з процесами юридичного мислення, зусиллями з інтерпретації їхнього взаємозв'язку з фактами й обставинами, що підлягають доведенню. Оцінка відомостей про сліди згодного кримінального правопорушення є не чим іншим як суб'єктивне відношення до об'єкту пізнання. Її результати становлять систему знань для слідчих, можливу версію, тлумачення події. Це факти лише для органів кримінального переслідування, а припущення для суду й сторони захисту. Досудова діяльність органів кримінального переслідування спрямована, у першу чергу, на формування проміжних фактів, що підлягають дослідженню в суді сторонами процесу.

Вони мають імовірний характер, тому не можуть відповідати вимогам достовірності як обов'язкової характеристики доказів. Такі факти можуть набути ознак доказу, коли відбудеться їхня інтерпретація в процесі комунікації в формі діалогового спілкування в стадії судового розгляду. В ході змагального судочинства сторонами розтлумачується смисл фактів. Тому конкуренція інтерпретацій дає можливість логічно відтворити варіант доказуваної події, забезпечує інтерсуб'єктивність розуміння й об'єктивність в оцінюванні фактів. У резуль-

таті їм *приписується* характеристика гідних віри, являється обов'язковою умовою визнання доказового матеріалу судовим доказом. Таким чином, доказ це не просто відомості, це продукт юридичного мислення, який проінтерпретований, перевірений на предмет відповідних вимог, викликає довіру в суду й переконує його в існуванні фактів, котрі раніше видавалися йому сумнівними. Іншими словами, доказ вважається таким, якщо він витримав спроби їхнього спростування стороною-опонентом. Гадаю, що все вище викладене дає підстави для формулювання визначення поняття «Належність доказів».

Належність судових доказів – це належність їхніх доказівних фактів, як результату позитивного висновку суду щодо наявності логічного зв'язку між ними та слідами вчиненого кримінального правопорушення, що дає можливість судові встановлювати праворелевантні факти й обставини, а також визначати достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів для цілей доведення в кримінальному провадженні.

IV. Треба зазначити, що коло фактів і обставин, котрі важать для конкретного провадження, унормувати практично неможливо, бо це справа насамперед доктрини й судової практики. Водночас відповідні положення кримінального й кримінального процесуального законодавства дозволяють сформулювати узагальнені вимоги для їх формального визначення. Провідну роль у встановленні кола фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження належить юридичній конструкції «Предмет доказування» (ст. 91 КПК), яка є органічним поєднанням норм кримінального матеріального і процесуального права [15]. Звісно, що ступінь повноти опису в кримінальному законі ознак складів кримінальних правопорушень впливає на зміст предмету доказування. Чим повніше вони внормовані, тим простіше вирішувати питання про належність доказів. У тих випадках, коли бланкетна диспозиція лише називає сам склад кримінального правопорушення, а для визначення його ознак відсилає до підзаконних актів, які будуть критеріями оцінки належності доказів, наприклад, ст. 421 «Порушення статутних правил внутрішньої служби» та ст. 435 «Незаконне використання символіки Червоного Хреста» Кримінального кодексу України. Завдячуючи цьому, здійснюється подальша індивідуалізація окремих фактів і обставин предмету доказування в конкретному кримінальному провадженні.

Відповідно до нормативного визначення в змісті предмету доказування в характері критеріїв для встановлення належності доказів виділяються дві групи процесуально значущих фактів і обставин для кримінального провадження:

(1) факти й обставини, доказування яких прямо приписує закон (статті 91, 368, п. 3 ст. 374, ст. 485 КПК тощо) [15]. Вони, своєю чергою, поділяються на дві підгрупи:

А. Підгрупа фактів і обставин, що підлягають установленню в кожному кримінальному провадженні, доведеність яких дозволяє стороні обвинувачення

та суду ухвалювати законні й обґрунтовані процесуальні рішення про закінчення провадження складанням відповідно обвинувального акту чи обвинувального або виправдувального вироку. У теорії доказового права ця група фактів та обставин дістала назву «головний факт», поняття якого дозволяє їх виділяти окремо для визначення відповідних функцій у доказовому провадженні.

Факти й обставини, які утворюють «головний факт», структуровані таким чином: подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення), що системно охоплюють його підготовчу, виконавчу та поствиконавчу частину; вину обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у т.ч. пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового впливу;

Б. *Локальна або ситуаційна група фактів*, установлення яких пов'язані з певною ситуацією, наприклад, із застосуванням, зміною або скасуванням заходів забезпечення кримінального провадження (статті 131–213 КПК); застосуванням або скасуванням примусових заходів медичного характеру (статті 513–514 КПК); скасуванням або зміною судових рішень в апеляційному (ст. 409 КПК) та касаційному (ст. 438 КПК) провадженнях; з переглядом судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами (статті 459–467 КПК); при вирішенні питань самовідводів або відводів учасників кримінального провадження (статті 75–83 КПК); при визнанні доказів недопустимими (ч. 3 ст. 62 Конституції, статті 87–88 КПК);

(2) на відміну від «головного факту» також існують нормативно не визначені факти й обставини кримінального провадження, які є підставою для встановлення «головного факту». Вони не мають матеріально-правового значення, тому що не входять до структури «головного факту», але через наявність об'єктивного зв'язку з «головним фактом» у сукупності з іншими доказами доводять наявність або відсутність події кримінального правопорушення, винуватості, або невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. Вимоги до прокуро-

ра, керівника органу досудового розслідування, слідчого встановлювати факти і обставини, що мають значення для кримінального провадження впливають із положень засади законності «всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження...» (п. 2 ст. 9 КПК) [15]. До «фактів і обставин, що мають значення для провадження» відносяться ті, що знаходяться в об'єктивних зв'язках із обставинами предмету доказування. Вони можуть бути зв'язані безпосередньо, або через інші проміжні факти.

У залежності від цільового призначення їх можна умовно класифікувати на окремі групи: для встановлення обставин предмету доказування; для перевірки обґрунтованості висунутих версій; виявлення нових доказів; перевірки достовірності інших доказів у кримінальному провадженні й таке інше. Цінність даних фактів як критеріїв для встановлення належності доказів визначається істотністю зв'язків із предметом доказування. У кримінальному процесуальному законодавстві на рівні абстракції окреслюється коло обставин, що можуть мати значення для провадження з тим, щоб надати загальні критерії для визначення належності доказів із урахуванням індивідуальних особливостей провадження.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження, зроблені такі висновки:

1) визначення належності доказів не може обмежуватися лише вимогами загального характеру. Складнощі з установленням даної характеристики конкретного доказу обумовлюються особливостями конструкції складу кримінального правопорушення, способами його вчинення, кількістю й якістю доказових відомостей, наявністю характеру взаємозв'язків між фактами й обставинами предмету доказування і проміжними фактами, які встановлюють доказувані обставини опосередковано за допомогою посередників, у результаті чого набувають статусу непрямих доказів, зрештою індивідуальним пізнавальними особливостями відповідних учасників кримінального провадження;

2) запропоновано поняття «належність судових доказів» – це належність їхніх доказівних фактів, як результату позитивного висновку суду щодо наявності логічного зв'язку між ними та слідами вчиненого кримінального правопорушення, що дає можливість судові встановлювати правореlevantні факти й обставини, а також визначати достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів для цілей доведення у кримінальному провадженні;

3) формування належності доказів слід розглядати як процес і результат, що бере початок у стадії досудового розслідування і фіналізується в судовому розгляді. Базовою основою такого методологічного підходу є те, що належність доказу в першу чергу пов'язана з слідами події вчиненого кримінального правопорушення, встановлення їх системних взаємозв'язків шляхом пізнавальних, логічних, психологічних і юридичних операцій, які забезпечують формування належності доказові фактів як засобів встановлення пошукових фактів.

Висловлюємо глибоку вдячність представникам Сил безпеки та оборони України, які чинять національний спротив та виборюють право на мирне життя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Багрій М. В. Використання непрямих доказів у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 20 с.
- [2] Беляков К. І. Інформація в праві: теорія і практика. Київ : КВЦ, 2006. 116 с.
- [3] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- [4] Гмирко В. П. Кримінально-судові докази: юридичне поняття чи дефініція? *Право України*. 2014. № 10. С. 26–35.
- [5] Гмирко В. П. Доказування у кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація. Дніпропетровськ : Академія митної служби України. 2010. 314 с.
- [6] Гмирко В. П. Кримінально-процесуальні докази: поняття структура, характеристика, класифікація. Дніпропетровськ : Академія митної Служби України. 2002. 63 с.
- [7] Гмирко В. П. Діяльнісний концепт доведення в реструктуризованому кримінальному процесі (методологічні рефлексії). *Сучасні концепції доказування і доказів у юридичному процесі країн ближнього зарубіжжя та їх вплив на формування єдиної судової практики* : матеріали науково-методологічного семінару (м. Київ, 16 листоп., 2018 р.) / упоряд. М. Є. Шумило. Харків : Право, 2020. С. 36–38.
- [8] Гродзинський М. М. Докази в радянському кримінальному процесі. *Вчені праці*. 1945. Вип. 7. 123 с.
- [9] Гродзинський М. Докази в радянському кримінальному процесі. Харків : Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. Ч. 1. 86 с.
- [10] Кістяковський О. Ф. Загальна частина кримінального судочинства : лекції, читані в імператорському університеті св. Володимира проф. А. Ф. Кістяковським (1874). Київ : Вид-во Семенка Сергія, 2005. 118 с.
- [11] Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 632 с.
- [12] Ковальчук М. Є. Мовознавчий аналіз статті 65 Кримінально-процесуального кодексу України. Дніпропетровськ : Академія Державної митної служби України. 2002. 32 с.
- [13] Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні : Указ Президента України від 08.04.2008 № 311/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text>
- [14] Костін М. І. Контрабанда: доказування обставин вчинення злочину на досудовому слідстві. Київ : Дія, 2003. 185 с.
- [15] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
- [16] Лисиченко В. К., Когутич І. І. Негативні обставини та їх значення в розслідуванні злочинів : монографія. Київ : Дія, 2002. 182 с.
- [17] Про судові докази : трактат Джереми Бентама / за вид. Дюмана ; пер. з фр. І. Горюновичем. Київ : Тип. М. П. Фріца, 1876. 421 с.
- [18] Перцовський С. Л. Належність доказів у радянському кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1950. 18 с.
- [19] Пільков К. М. Властивості доказів та критерії їх оцінювання. *Підприємництво господарство і право*. 2020. № 4. С. 86–99.

- [20] Пуанкаре А. Про науку / за ред. Л. С. Понтрягіна ; пер. з фр. 2-ге вид. Наука, 1990. 736 с.
- [21] Суддя ККС ВС Надія Стефанів розповіла суддям місцевих судів про особливості доказів і доказування в кримінальному процесі. Верховний Суд, 27.01.2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1247426/
- [22] Антонов К. В., Сачко О. В., Тертишник В. М., Уваров В. Г. Теорія доказів : підручник / за заг. ред. В. М. Тертишника. Київ : Алерта, 2015. 294 с.
- [23] Шуило М. Є., Тугарова О. К. Непрямі докази у кримінальному процесі України. Харків : О. В. Бровін, 2012. 205 с.

REFERENCES

- [1] Bagriy, M. V. (2010). *Usage of indirect evidence in criminal proceedings of Ukraine*: PhD thesis abstract. Kyiv.
- [2] Belyakov, K. (2006). *Information in Law: Theory and Practice*. Kyiv: KVIC.
- [3] Busel, V. T. (2005). *Great Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language (with addendum and supplement)*. Kyiv: Irpin PTF «Perun».
- [4] Hmyryko, V. P. (2014). Criminal and forensic evidence: legal concept or definition? *Law of Ukraine*, 10, 26–35.
- [5] Hmyryko, V. P. (2010). *Proof in criminal proceedings: an activity paradigm. Theoretical analysis. Problematization. SMD representation*. Dnipropetrovs'k: Academy of Customs Service of Ukraine.
- [6] Hmyryko, V. P. (2002). *Criminal procedural evidence: concept of structure, characteristics, classification*. Dnipropetrovs'k: Academy of the Customs Service of Ukraine.
- [7] Hmyryko, V. P. (2020). Activity Concept of Proof in the Restructured Criminal Procedure (Methodological Reflections). *Modern concepts of proof and evidence in the legal process of the neighboring countries and their impact on the formation of a unified judicial practice: materials of the scientific and methodological seminar* (Kyiv, November 16, 2018). In M. E. Shumylo (Ed.). Kharkiv: Pravo, 36–38.
- [8] Grodzinsky, M. (1945). Evidence in Soviet criminal procedure. *Scientific works*, 7, 123.
- [9] Grodzinsky, M. (1933). Evidence in the Soviet criminal process. Part One. *Publishing house of the All-Union Central Executive Committee «Soviet Construction and Law»*. Kharkiv.
- [10] Kistyakovsky, A. F. (2005). *General part of criminal proceedings: lectures delivered at the Imperial University of St. Vladimir by Prof. A. F. Kistyakovsky (1874)*. Kyiv: Semenکو Serhiy's publishing house.
- [11] Kovalenko, E. G. (2006). *Theory of Evidence in the Criminal Procedure of Ukraine*: Kyiv: Yurinkom Inter.
- [12] Kovalchuk, M. E. (2002). *Linguistic analysis of Article 65 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Dnipropetrovs'k: Academy of the State Customs Service of Ukraine.
- [13] The Concept of Reforming Criminal Justice in Ukraine: Decree of the President of Ukraine (2008, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text>.
- [14] Kostin, M. I. (2003). *Smuggling: proving the circumstances of the crime during the pre-trial investigation*. Kyiv: Diya.
- [15] The Criminal Procedure Code of Ukraine (2012, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

- [16] Lysychenko, V. K., & Kohutych, I. I. (2002). *Negative circumstances and their significance in the investigation of crimes*. Kyiv: Diya.
- [17] *On Judicial Evidence: A treatise by Jeremiah Bentham (1876)*. In Dumas (Ed.). I. Goronovych (translated from the French). Kyiv: Typ. M. P. Fritz.
- [18] Pertsovskiy, S. L. (1950). *Belonging of evidence in the Soviet criminal process*: PhD thesis abstract. Kharkiv.
- [19] Pilkov, K. M. (2020). Properties of evidence and criteria for their evaluation. *Entrepreneurship, economy and law*, 4, 86–99.
- [20] Poincare, A. (1990). *On Science*: Translated from the French. In L. S. Pontryagin (Ed.). Nauka. Chief Editor of the Physical and Mathematical Literature.
- [21] Stefaniv, N. (2022). Judge of the Criminal Code of the Supreme Court Nadiia Stefaniv told judges of local courts about the peculiarities of evidence and proof in criminal proceedings. Supreme Court. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1247426/.
- [22] Antonov, K. V., Sachko, O. V., Tertyshnyk, V. M., & Uvarov, V. G. (2015). *Theory of Evidence*. In V. M. Tertyshnyk (Ed.). Kyiv: Alerta.
- [23] Shumylo, M. E., & Tuharova, O. K. (2012). *Indirect evidence in the criminal process of Ukraine*. Kharkiv: O. V. Brovin.

Микола Єгорович Шумило

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Головний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

e-mail: schumkiiev@gmail.com

https://orcid.org/0000-0003-0268-7961

Mykola Ye. Shumylo

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Chief Researcher Department of Scientific and Legal Expertise

Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of

National Academy of Sciences of Ukraine

01024, 3, Pylypa Orlyka St., Kyiv, Ukraine

Віталій Володимирович Кузнецов

Доктор юридичних наук, професор
Головний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна
e-mail: vitaliykuznetsov@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-1727-4019

Vitalii V. Kuznetsov

Doctor of Law, Professor
Chief Researcher Department of Scientific and Legal Expertise
Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of
National Academy of Sciences of Ukraine
01024, 3, Pylypa Orlyka St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шумило М. Є., Кузнецов В. В. Належність доказів чи належність доказівних фактів у вітчизняному кримінальному процесі: до якого ж берегу пристати? *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 2. С. 178–197.

Suggested Citation: Shumylo, M. Ye., & Kuznetsov, V. V. (2025). Evidence Affiliation or Evidentiary Facts Affiliation in Domestic Criminal Proceedings: which Shore Should we Seek? *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 178–197.

Стаття надійшла / Submitted: 27/04/2025

Доопрацьовано / Revised: 27/05/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

Іван Сергійович Сиводед

Міжрегіональна академія управління персоналом
Київ, Україна

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Анотація. Процес розслідування злочинів на тимчасово окупованих територіях України нерозривно пов'язаний із сукупністю факторів та особливими умовами, обумовленими бойовими діями, невизначеністю правової юрисдикції, правовим вакуумом, неможливістю доступу українських правоохоронців до місця події до деокупації території та комунікації з потерпілими та свідками, збройним контролем російськими окупаційними військами над частиною міжнародно визнаної української території, встановлення представниками російської окупаційної адміністрації в захоплених українських населених пунктах окупаційного режиму, депортації українських громадян, проведення фільтраційних заходів, учинення російськими військовослужбовцями, найманцями й особами, які беруть участь у веденні агресивної війни проти України, з метою залякування українців на окупованих територіях, катувань, умисних убивств та інших насильницьких злочинів щодо військовополонених, місцевих правоохоронців, правозахисників, інтелігенції, духовенства та іншого цивільного населення, вжиттям воєнними злочинцями додаткових заходів конспірації шляхом усунення розпізнавальних знаків, приховування облич, застосування захисних масок і позивних, знищення слідів у місцях учинення злочинів у результаті підризу дамб, мостів, підпалів, ракетних, артилерійських обстрілів деокупованих населених пунктів, використання мобільних крематоріїв для спалювання трупів закатованих людей. Латентний характер цих кримінальних правопорушень суттєво ускладнює їх виявлення та розслідування. Документування загальнокримінальних та воєнних злочинів на окупованих територіях, встановлення винних осіб, забезпечення принципу невідворотності покарання злочинців та поновлення порушених прав українських громадян є пріоритетним напрямком для роботи правоохоронних органів та актуальним завданням для криміналістики, вирішення яких залежить від застосування нестандартних криміналістичних прийомів та засобів, пов'язаних із дистанційним збором доказів. У цих умовах ключове значення мають типові слідчі ситуації, які відіграють важливу роль у плануванні слідчих (розшукових) дій, побудові обґрунтованих слідчих версій та організації злагодженої взаємодії слідчої групи. Використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи аналізу. За результатами дослідження проаналізовано наукові положення щодо криміналістичної характеристики слідчої ситуації, її сутності, змісту, структури, класифікації та типів. Практична цінність – уперше визначено типові слідчі ситуації для розслідування злочинів на окупованих територіях України, запропоновано шляхи адаптації слідчих (розшукових) дій, надано практичні рекомендації та алгоритми досудового розслідування, які сприяють вирішенню проблемних питань та враховують відповідну специфіку.

Ключові слова: криміналістична характеристика, тактичні операції, типізація слідчих ситуацій.

Ivan S. Syvodied

Interregional Academy of Personnel Management
Kyiv, Ukraine

TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Abstract. *The investigation of crimes in the temporarily occupied territories of Ukraine is inextricably linked to a set of factors and special conditions determined by ongoing hostilities, legal jurisdiction uncertainty, a legal vacuum, the inability of Ukrainian law enforcement officers to access crime scenes before the territory is de-occupied, limited communication with victims and witnesses, armed control by Russian occupation forces over parts of internationally recognized Ukrainian territory, the establishment of an occupation regime by representatives of the Russian occupation administration in seized Ukrainian settlements, the deportation of Ukrainian citizens, filtration measures, and the commission of acts of violence including torture, intentional killings, and other violent crimes by Russian military personnel, mercenaries, and individuals engaged in aggressive warfare against Ukraine. These crimes target prisoners of war, local law enforcement officers, human rights defenders, intellectuals, clergy, and other civilians as part of an intimidation campaign. War criminals employ additional concealment measures by removing identification marks, hiding their faces, using masks and call signs, and destroying crime scene evidence through the demolition of dams and bridges, arson, missile and artillery strikes on de-occupied settlements, and the use of mobile crematoriums to incinerate the bodies of tortured individuals. The latent nature of these crimes significantly complicates their detection and investigation. The documentation of general criminal and war crimes in occupied territories, the identification of perpetrators, ensuring the principle of inevitability of punishment, and restoring the violated rights of Ukrainian citizens are priority tasks for law enforcement agencies and pressing issues for forensic science. Addressing these challenges requires the application of non-standard forensic techniques and tools, particularly those related to remote evidence collection. In these conditions, typical investigative situations play a crucial role in planning investigative (search) actions, constructing well-founded investigative versions, and organizing the coordinated efforts of the investigative team. The study employs general scientific and specialized analytical methods. The research results include an analysis of the forensic characteristics of investigative situations, their essence, content, structure, classification, and types. The practical value of this study lies in the first-time identification of typical investigative situations in the investigation of crimes committed in the occupied territories of Ukraine. It also proposes methods for adapting investigative (search) actions, provides practical recommendations, and presents pre-trial investigation algorithms that contribute to resolving investigative challenges while considering the specific conditions of such investigations.*

Keywords: *forensic characteristics, tactical operations, typology of investigative situations.*

ВСТУП

Військова агресія Російської Федерації (далі – РФ) проти України, яка триває з 2014 року по теперішній час, стала наслідком збройного захоплення російськи-

ми військами Автономної Республіки Крим та окремих населених пунктів у Донецькій, Луганській, Херсонській областях, Запорізькій та Харківській областях. Із 2022 року по теперішній час частину раніше захоплених ворогом українських територій у Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській та Херсонській областях деокуповано Збройними Силами України. Бойові дії тривають. Наразі під контролем російських військ знаходиться близько 1/5 території України.

Правовий вакуум, який утворився на окупованих територіях, невизначеність правової юрисдикції та неможливість органами влади разом із правоохоронними органами України здійснювати свої повноваження на цих територіях через збройний контроль противника над окупованими українськими населеними пунктами, є умовами, які ускладнюють ефективний захист прав українських громадян, що опинилися в статусі заручників окупаційного режиму.

Варто зауважити, що окупаційною адміністрацією, російськими військовослужбовцями та іншими комбатантами на окупованих територіях окрім загальнокримінальних правопорушень за вказівками російського вищого військово-політичного керівництва умисно вчиняються воєнні та міжнародні злочини проти українського цивільного населення з метою його залякування, вживаються фільтраційні заходи, депортації українців, викрадення їх дітей, які вивозяться до РФ, показово розстрілюються військовополонені та вчиняється низка інших тяжких та особливо злочинів проти захоплених у полон представників української влади, правоохоронних органів, правозахисників, вчителів, священників тощо. При цьому з метою уникнення кримінальної відповідальності за вчинені злочини й ускладнення можливостей їх ідентифікації, такими особами вживаються додаткові заходи конспірації, приховуюся обличчя шляхом використання захисних масок, при зверненні один до одного вживаються позивні, усуваються розпізнавальні знаки, у місцях вчинення злочину проводяться замінування, при зміні дислокації або відступі російських військ із окупованих територій ними підриваються мости (дамби), здійснюються підпали та вибухи адміністративних будівель, житлових і нежитлових будівель, використовувалися масові захоронення закатованих людей.

Зокрема, всього на території деокупованих від російських загарбників територіях України правоохоронцями виявлено 104 катівні, де вказані особи утримували та застосовували тортури й катування до цивільного населення та військовополонених [17].

Після оприлюднення фактів установлених місць масового захоронення людей, братських могил та катівень на території деокупованих Збройними Силами України, проведення слідчих (розшукових) дій у виді ексгумації трупів українськими та міжнародними правоохоронцями, надання гласності та публічності вказаним міжнародним злочинам, російськими воєнними злочинцями почали застосовуватися мобільні крематорії для спалювання трупів своїх жертв [11].

Як наслідок вищенаведені кримінальні правопорушення на окупованих територіях стало більш складніше виявляти через їх латентний характер та протидію

з боку російського вищого військово-політичного керівництва та прямих виконавців в особі відповідних воєнних злочинців, а також через відсутність прямої комунікації правоохоронців зі свідками та потерпілими до деокупації території українськими військами або до фактичного виїзду українців з окупованої території до більш безпечного місця або іншої країни, на території якої останнім забезпечується відповідна фахова допомога правозахисниками, міжнародними організаціями або представниками українських консульських установ.

Установлення вичерпних фактів учинених російськими окупантами міжнародних та воєнних злочинів, дотримання загальних засад кримінального провадження, у тому числі пріоритет щодо якісного й ефективного досудового розслідування, поновлення порушених прав українських громадян є важливим та актуальним завданням для роботи правоохоронних органів. З цієї метою виникла доцільність у використанні найбільш сучасних криміналістичних засобів і тактичних операцій, пов'язаних із дистанційним збором електронних цифрових доказів.

Окрім цього, за таких особливих умов, важливу роль відіграє слідча ситуація, оскільки вона являється основою криміналістичного аналізу та важливим інструментом для покращення ефективності криміналістичних методик. Вона визначає підходи до організації й планування слідчої діяльності на окупованих територіях, формуванні найбільш вірогідних слідчих версій, координацію діяльності та організацію злагодженої взаємодії членів слідчо-оперативної групи, обсяг слідчих (розшукових) дій, доцільність у виконанні яких постала за результатами опрацювання відповідної слідчої ситуації.

Наше завдання – проаналізувати наукові положення щодо загального визначення слідчої ситуації, її криміналістичної характеристики, сутності, змісту, структури, класифікації та типізації.

Метою статті є моделювання типових слідчих ситуацій, визначення алгоритмів розслідування, вирішення ключових завдань, що виникають у процесі розслідування злочинів, учинених на окупованих територіях.

Наукова новизна полягає в установленні основних типових слідчих ситуацій щодо розслідування кримінальних правопорушень на окупованих територіях, наданні альтернативних варіантів адаптації слідчих (розшукових) дій для дистанційного збору доказів та розробленні практичних рекомендацій із метою підвищення ефективності роботи правоохоронних органів у таких умовах та оперативного вирішення проблемних задач, які постають перед слідством.

У науковій літературі типові слідчі ситуації при розслідуванні злочинів на окупованих територіях України досліджувалися переважно вибірково та фрагментарно. Зокрема, особливості документування та специфіку доказування злочинів, учинених в умовах окупації, проаналізовано О. О. Юхном та ін. [37, с. 83–126]. А. Ф. Волобуєвим відображено типові слідчі ситуації при розслідуванні злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством на тимчасово окупованих територіях, а також основні методи проведення слідчих (розшукових)

дій у таких умовах [7, с. 43–45]. О. М. Дуфенюк досліджено ситуаційний підхід до розслідування воєнних злочинів в Україні та запропоновано інноваційні методи щодо їх розслідування [8, с. 51–54]. Окрім цього, В. Ю. Шепітьком спільно з іншими дослідниками запропоновано комплексний підхід до вивчення таких злочинів через практику застосування штучного інтелекту та цифрових технологій для підвищення ефективності їх розслідування [36, с. 140–142]. Типові слідчі ситуації, версії й особливості проведення тактичних операцій по встановленню осіб, причетних до вчинення умисних вбивств військовослужбовців під час бойових дій, а також криміналістичні аспекти визначення типової слідчої ситуації для розслідування правопорушень проти основ національної безпеки України раніше досліджувалися також автором цієї статті [23, с. 209–215; 24, с. 250–260].

Попри наявність окремих наукових праць, в яких розглянуто окремі аспекти розслідування злочинів на окупованих територіях, досі не сформовано єдиного комплексного підходу до типізації слідчих ситуацій у цьому контексті.

Відтак виникла необхідність у проведенні даного наукового дослідження з метою розробки цілісної методики, адаптованої до специфіки окупованих територій України, з урахуванням відповідних типових слідчих ситуацій та особливих умов розслідування.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

У процесі дослідження проаналізовано законодавчі та нормативно-правові акти як національного, так і міжнародного характеру, разом зі статистичними й офіційними даними щодо результатів діяльності Офісу Генерального прокурора, Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань та інших правоохоронних органів. Емпіричну базу дослідження становить спеціальна літератури та набутий практичний досвід автора в тому числі під час роботи начальником слідчого відділу Військової прокуратури сил антитерористичної операції, пов'язаного з розумінням специфіки та особливостями діяльності слідчого в процесі планування, вирішення складних слідчих ситуацій, організації проведення слідчих (розшукових) дій у складних та особливих умовах досудового розслідування, а також на тимчасово окупованих територіях, ефективного комплексу тактичних операцій та прийомів для забезпечення виконання завдань та засад кримінального провадження. Застосовано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема: загальнонаукові методи (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) використано для з'ясування та формування концепції з визначення терміну слідча ситуація, особливостей її криміналістичної характеристики, сутності, змісту, структури, класифікації та типізації, вивчення публікацій та аналізу наукових поглядів провідних учених-криміналістів, які охоплюються предметом даного дослідження. Окрім цього, використані спеціальні методи (системно-структурний, порівняльно-правовий) дослідження пов'язані з аналізом правових норм, які регламентують повноваження слідчого,

моделюванням типових слідчих ситуацій під час розслідування кримінальних правопорушень на окупованих територіях, пропозиціями щодо шляхів адаптації слідчих (розшукових) дій та розробки алгоритмів досудового розслідування з метою вирішення проблемних питань.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Визначення поняття слідчої ситуації як окремого елементу в криміналістичній методиці та криміналістичній тактиці

Слідча ситуація, її сутність, зміст, структура, класифікація та типізація дотепер є одним із найбільш дискусійних питань серед науковців у галузі криміналістики. Проте в одному всі ці погляди єдині – слідча ситуація є основою для планування, побудови слідчих версій, вибору шляхів розслідування з метою пошуку слідів злочину. Будь-які розслідування кримінальних правопорушень, визначення форм та методів для їх розкриття нерозривно пов'язані в першу чергу з побудовою слідчої ситуації. Правильно сплановані слідчі ситуації та обраний напрямок досудового розслідування є запорукою розкриття складних багатоєпізодних або серійних злочинів.

Засновник криміналістики, австрійський учений – юрист Ганс Густав Адольф Гросс (1847–1915) під слідчою ситуацією вважав припущення для розслідування, які виникають на початку розслідування та створюють передумови для планування слідчих або розшукових дій, а у подальшому після надходження нових доказів дають підстави слідчому скоригувати свої початкові висновки [38].

Проте вперше термін слідча ситуація введено в 1967 році саме українським ученим-криміналістом, завідувачем кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту О. М. Колесніченком, яким охарактеризовано її як стан досудового розслідування, що обумовлений наявністю певних доказів та інформаційного матеріалу, які виникають у зв'язку з конкретним завданням, пов'язаним із їх збиранням та перевіркою [12, с. 21].

У свою чергу інший провідний учений цього вузу Г. А. Матусовський розглядав слідчу ситуацію як стан розслідування на певному етапі та сукупність зовнішніх умов, за яких відбувається процес розслідування, що впливають на його перебіг [17, с. 167].

Вагомим внеском у подальший розвиток цього терміну стали дослідження інших видатних криміналістів: С. В. Великанова, В. К. Весельського, В. А. Журавля, В. В. Логінова, Є. Д. Лук'янчикова, М. В. Салтевського, В. В. Тіщенко, В. М. Шевчука та В. Ю. Шепітька, якими сформовано різні погляди щодо трактування визначення поняття слідчої ситуації.

Так, С. В. Великанов, який у 2002 році захистив єдину дисертацію на тему: «Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці», за результатами цього дослідження дійшов висновку про те, що слідча ситуація є категорією криміналістичної методики та характеризується переважно як обстановка розсліду-

вання, яка формується під впливом зібраної доказової інформації, що характеризує стан розслідування [4, с. 5, 11].

На відміну від С. В. Великанова, В. К. Весельський слідчу ситуацію вважає категорію криміналістичної тактики, оскільки вона зумовлює тактику конкретних слідчих дій та являється сукупністю умов – часу, місця, навколишнього середовища, взаємозв'язку з іншими процесами об'єктивної дійсності, поведінкою осіб, які опинилися в сфері кримінального судочинства. Окрім цього, під впливом інших, які часом залишаються невідомими слідчому, чинників, що формують конкретну обстановку, в якій на даний момент здійснюється розслідування, та впливає на хід і результати процесу доказування, а також створює підстави для прийняття слідчим відповідних тактичних рішень [6, с. 193–194].

Значний вклад у розвиток поняття слідчої ситуації внесено завідувачем кафедри криміналістики Національного юридичного університету доктором юридичних наук, професором В. М. Шевчуком, яким системно протягом останніх двох десятиліть послідовно досліджується слідча ситуація, її специфіка разом з усіма обставинами, які з нею пов'язані [33, с. 192–201; 34, с. 125–129; 35, с. 146–150].

На нашу думку, одним із найбільш ґрунтовних визначень поняття слідчої ситуації за всіма ознаками надано саме В. М. Шевчуком, яким підкреслено, що слідча ситуація – це системне та багатокомпонентне утворення, зміст якого складають різні умови, обставини, що визначають обстановку процесу розслідування на певному його етапі й мають значення для обрання й реалізації оптимальних прийомів, методів і засобів. Вирізнення типових ситуацій і розроблення на цій основі рекомендацій із методики розслідування окремих видів злочинів необхідні для визначення напрямку розслідування [35, с. 146].

У цілому В. М. Шевчук розділяє думку про те, що слідча ситуація входить до складу категорії криміналістичної тактики, яка безпосередньо впливає на розробку тактичних операцій [34, с. 125]. Його підхід передбачає адаптацію тактики слідчих дій до конкретних умов та обставин, що може сприяти підвищенню ефективності розслідування за особливих умов, у тому числі таких, які пов'язані з розслідуванням кримінальних правопорушень, учинених на тимчасово окупованих територіях України.

Цікавою з наукової точки зору є твердження М. В. Салтевського, згідно якого слідча ситуація – це сукупність обставин конкретної події злочину, актуалізованих слідчим, дізнавачем, прокурором, судом, що здійснюють його розкриття, розслідування та попередження, тобто сукупність актуалізованої суб'єктами кримінального процесу доказової інформації, відображеної в матеріальній обстановці події злочину [22, с. 301–302].

Натомість В. В. Логінова пропонує розглядати слідчу ситуацію як сукупність обставин, що сформувалися саме на певному етапі розслідування на підставі фактичних даних про подію злочину, яка обумовлює можливість органів досудового розслідування реалізувати свої можливості щодо розкриття, розслідування та попередження злочину [14, с. 281–282].

Заслуговує також уваги бачення В. Ю. Шепітька, який стверджує, що слідчу ситуацію потрібно розглядати в двох аспектах: у широкому розумінні – як сукупність усіх умов, що впливають на розслідування й визначають його особливості; у вузькому розумінні – як характеристику інформаційних даних, що має слідство на конкретному етапі розслідування [19, с. 187].

Підхід, запропонований В. Ю. Шепітьком, по суті є найбільш універсальним, оскільки забезпечує можливість використання поняття слідчої ситуації як у теоретичному, так і в практичному значенні. Запропоноване ним визначення дозволяє системно оцінити умови розслідування, врахувати зовнішні фактори (об'єктивні чинники) та внутрішні аспекти (суб'єктивні чинники) діяльності учасників слідчого процесу. Цей підхід знайшов підтримку серед інших провідних вітчизняних криміналістів: В. А. Журавля, Б. Є. Лук'янчикова та Є. Д. Лук'янчикова [10, с. 105; 15, с. 265].

Професор В. В. Тіщенко зважаючи на розбіжність думок різних учених щодо визначення цього поняття підкреслює багатогранність поняття слідчої ситуації, зумовлену складністю й багатофакторністю процесу розслідування та констатує, що слідча ситуація є криміналістично значущою інформацією про подію злочину, її обставини та відомості про особу злочинця, встановлені під час розслідування з урахуванням характеру джерел отримання цих даних.

Наукові підходи до поняття слідчої ситуації, за його спостереженням, можна умовно поділити на чотири основні групи. Одні дослідники розглядають її як сукупність зовнішніх умов і обставин, за яких здійснюється розслідування. Інші вчені акцентують увагу на суб'єктивному сприйнятті та оцінці слідчим наявної інформації, що формує уявну модель події. Третя група науковців визначають слідчу ситуацію як сукупність даних, які впливають на рішення слідчого та лише четвертий підхід трактує її як стан розслідування на певному етапі [29, с. 961–963].

З урахуванням вищевикладеного, слід дійти загального висновку про те, що слідча ситуація є певною сукупністю інформації, умов і обставин, яка є наявною в слідчого на початковому чи подальшому етапі досудового розслідування у відповідному кримінальному провадженні, що обумовлює вибір останнім способу здійснення своїх повноважень, визначених кримінальним процесуальним законодавством, а також застосування вичерпних тактичних операцій із метою досягнень усіх завдань кримінального провадження.

Поряд із цим, як наукова категорія, слідча ситуація є важливим елементом не лише криміналістичної методики, а й криміналістичної тактики. Її визначення має значну практичну цінність, оскільки саме через розуміння умов і обставин розслідування можна розробити ефективні методи виявлення, збору й аналізу доказів, спланувати оптимальний обсяг слідчих (розшукових) дій, які стануть запорукою ефективного досудового розслідування та встановлення всіх обставин кримінального правопорушення.

Практичне значення цього терміну посилюється в контексті збройної агресії РФ проти України та перебування нашої держави в режимі воєнного стану через

сучасні виклики та ускладнене розслідування злочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях російськими комбатантами, колаборантами та представниками окупаційної адміністрації з огляду на існування вищенаведених об'єктивних причин, пов'язаних із бойовими діями та окупацією військами країни агресора міжнародно визнаної території України.

2.2 Сутність, зміст та структура слідчої ситуації, їх значення для розслідування злочинів на тимчасово окупованих територіях

Аналогічним чином, як і до поняття слідчої ситуації в науці криміналістика не сформовано єдиного комплексного підходу щодо визначення сутності, змісту та структури слідчої ситуації, і наукові дослідження в цій галузі є обмеженими, що підкреслює необхідність у подальших дослідженнях.

Зокрема, С. В. Великанов наполягає на тому, що сутність слідчої ситуації складає обстановка і стан розслідування, а зміст типових ситуацій нерідко змішується зі змістом такого спорідненого поняття, як типова версія [4, с. 5; 6, с. 211].

За визначенням Л. В. Борисової, сутність слідчої ситуації розглядається як сукупність доказів та оперативно-розшукових відомостей на певний момент розслідування, що значно звужує його зміст, але дає можливість типізувати ситуації, які складаються під час розслідування злочинів окремих видів і з урахуванням цього формувати рекомендації в межах окремих методик розслідування [3, с. 98].

В. К. Весельський небезпідставно вважає, що індивідуальність слідчої ситуації визначається поєднанням об'єктивних і суб'єктивних чинників, сформованих умов, сукупність яких становить слідчу ситуацію. При цьому об'єктивні чинники включають наявність і характер доказової й орієнтуючої інформації, яка є в розпорядженні слідчого та джерел її надходження, інформації, доступність ресурсів, наявності необхідних у розпорядженні слідства необхідних сил, засобів, часу, а також кримінально-правову оцінку події. Суб'єктивні чинники охоплюють психологічний стан учасників процесу, їх протидію встановленню істини та непередбачувані дії, що можуть змінити хід розслідування, сприйняття й оцінку інформації слідчим, а також його зусилля, спрямовані на зміну слідчої ситуації в бажану сторону [6, с. 194–195].

Не менш аргументованим виглядає й бачення К. П. Шевчишеної щодо доцільності поділу змісту слідчої ситуації на об'єктивні та суб'єктивні компоненти, до яких у складі об'єктивних слід включити: доказову й орієнтуючу інформацію, слідову картину, джерела доказів і засобів розслідування, а до суб'єктивних: внутрішній (психологічний) стан та досвід слідчого, його професійні якості, соціально-психологічні характеристики учасників провадження, можливість протидії встановленню істини, рівень взаємовідносин слідчого з цими учасниками та наявність помилок у прийнятті рішень і процесуальних дій слідчим [32, с. 600].

Проте в О. І. Тарасенка з цього приводу сформувалася інша думка, і питання щодо наявності в складі змісту слідчої ситуації суб'єктивних чинників, як він

вважає, являється достатньо дискусійним. За спостереженням указанного науковця, слідча ситуація має включати лише ті умови (обставини, фактори), які безпосередньо впливають на розслідування конкретної справи [28, с. 20–21].

У свою чергу О. М. Артюх наголошує, що зміст слідчої ситуації повинен відображати сукупність ознак злочину, достовірні та недостатні факти, які є наявними в слідчого та містити інформацію, яка не тільки підтверджує версію про подію, а й така, яка її спростовує [1, с. 87].

При цьому В. В. Підпалий та А. М. Кислий підкреслюють, що слідча ситуація не є суто мінливою категорією, яка змінює свій зміст, структуру й форму в результаті дії об'єктивних і суб'єктивних чинників та визначається всією збіраною в кримінальному провадженні інформацією. Вони акцентують увагу на типології слідчих ситуацій, як системі типових ситуацій, що є науково розробленою та практично апробованою моделлю [20, с. 405].

Щодо питання структури слідчої ситуації, слід зауважити, що єдиним науковцем серед вітчизняних криміналістів, яким надано їй оцінку та запропоновано комплексний підхід до визначення її структурних елементів, являється В. М. Шевчук. За результатами проведеного ним дослідження останній дійшов висновку, що до структури слідчої ситуації входить інформація про злочин, причетних осіб, об'єктивні умови розслідування (місце, час, ресурси слідчого), а також психологічні взаємовідносини між учасниками та організаційна підтримка розслідування [35, с. 147–148]. В цілому з даним висновком ми погоджуємося.

За таких обставин питання розуміння сутності, змісту та структури слідчої ситуації відіграє важливе практичне значення для розслідування злочинів на окупованих територіях, оскільки надає можливість слідчому з урахуванням наявної інформації сформулювати слідчі версії, визначати напрями розслідування, спланувати тактичні прийоми з метою пошуку слідів кримінального правопорушення та фіксації доказів, а також ефективно розподілити навантаження й обов'язки між членами слідчо-оперативної групи.

2.3 Класифікація слідчих ситуацій за критеріями, умовами та напрямом розслідування

Розглядаючи питання будь-якої класифікації згідно визначення В. В. Тіщенка потрібно мати на увазі як процес, так і результати застосування типологічного методу, який дозволяє розділити множинність об'єктів на підмножини (підкласи) за певними ознаками. Це сприяє розкриттю сутності об'єктів, точному визначенню їх властивостей і зв'язків, а також розвитку теорій у галузі науки [29, с. 15].

Щодо класифікації слідчих ситуацій, варто зауважити, що окремими вітчизняними криміналістами класифіковано їх за певними ознаками.

Найбільш універсальною як з наукової, так і з практичної точки зору являється класифікація С. В. Веліканова, яким запропоновано класифікувати слідчі ситуації відразу за декількома критеріями: за стадіями розслідування залежно від часу утворення поділити їх на початкові, поточні та завершальні; за ступенем

визначеності й обсягом інформації для побудови слідчої ситуації – на визначені та невизначені; за видом злочинів – на універсальні й специфічні; за складністю ситуацій із урахуванням зв'язків між потерпілим і злочинцем – на прості та складні; за джерелами доказової інформації – на інформаційно насичені або дефіцитні [4, с. 8–10].

Водночас В. К. Весельський класифікує слідчі ситуації на типові та специфічні, а також на вихідні, проміжні й завершальні, де типова ситуація характеризується загальними закономірностями розслідування злочинів, тоді як специфічна потребує нетипових тактичних прийомів; початкові ситуації виникають на початку розслідування, проміжні – на наступному етапі, а кінцеві – при його завершенні [5, с. 196–197].

Поряд з цим К. О. Чаплинський запропонував класифікувати слідчі ситуації за співпадінням інтересів учасників процесу та їх впливом на розслідування на конфліктні та безконфліктні [31, с. 13], а С. І. Марко й С. О. Сорока здійснити поділ слідчих ситуацій за напрямком розслідування на сприятливі, коли слідчий не має сумнівів у достовірності даних та несприятливі – за якої інформація обмежена [16, с. 378].

Підтримуючи вищенаведені позиції вказаних науковців щодо класифікації слідчої ситуації, відзначимо, що слідчі ситуації також варто класифікувати за суб'єктом, уповноваженим приймати рішення на стадії досудового розслідування: слідчий, прокурор, оперативний працівник, експерт, слідчий суддя.

На нашу думку, всі ці класифікації є достатньо практичні, підходи щодо них корисні, проте вони мають не тільки свої переваги, а й недоліки, оскільки не забезпечують повного розуміння типових ситуацій на різних етапах розслідування та потребують корегування для розкриття більш складних слідчих ситуацій у специфічних категоріях злочинів, таких як розслідування злочинів на тимчасово окупованих територіях України.

З метою досягнення більшої ефективності необхідно вдосконалювати критерії класифікації, враховуючи як загальні, так і специфічні аспекти, а також соціально-психологічні чинники, що можуть впливати на хід розслідування та сприяти слідчому в виборі оптимальних стратегій дій залежно від обставин розслідування.

2.4 Типізація як передумова для побудови типових слідчих ситуацій

Типізація слідчих ситуацій є важливим інструментом для ефективного розслідування злочинів на окупованих територіях, оскільки допомагає систематизувати знання, розробити криміналістичні методики й адаптувати тактику розслідування до конкретних обставин, ураховуючи, що доступ до місця події та збирання доказів у цих провадженнях ускладнені.

В. А. Журавель аргументовано відзначає, що об'єктом типізації є елементи інформації, зокрема дані про подію та її учасників. У його розумінні термін «типова слідча ситуація» є умовним, являє собою наукову абстракцію, яка ґрун-

тується на апріорних знаннях та узагальнює значний обсяг емпіричних даних, а також відображає загальні характеристики розслідування на різних етапах – вихідному, початковому та наступному [9, с. 103; 10, с. 36].

Схожа думка сформувалася в Р. С. Степанюка, який зазначає, що типізація можлива лише за умови виділення ключових елементів злочину й розслідування, таких як особа злочинця, сліди злочину, спосіб учинення та інші обставини [27, с. 111–112].

Водночас Ю. П. Аленіним за рівнем інформативності щодо учасників злочину визначено три типи слідчих ситуацій: 1) наявність даних про особу злочинця, що дозволяє перевірити його причетність до інших злочинів; 2) обмежена інформація, яка дає змогу визначити вузьке коло підозрюваних; 3) висока невизначеність, коли ідентифікація ускладнена через загальність даних [1, с. 25–27].

Вирішуючи питання щодо розмежування слідчих ситуацій на типи В. К. Лисиченко, О. В. Батюк та Т. А. Пазинич запропонували поділити їх конкретні та типові. Так, конкретна ситуація є сукупністю умов, що визначаються на певному етапі розслідування й охоплюють різні аспекти (інформаційний, процесуальний, психологічний тощо). Типові ситуації базуються на повторюваних ознаках злочинів і дозволяють виробити універсальні рекомендації для різних категорій злочинів [13, с. 5; 20, с. 13].

Водночас О. І. Тарасенко акцентує увагу на відмінностях між типовими й конкретними слідчими ситуаціями. Типова ситуація, як він вважає, є науковою абстракцією, що включає загальні риси кількох конкретних ситуацій. Моделі типових ситуацій повинні відображати основну інформацію, яка є в розпорядженні слідчого, особливо на початковому етапі розслідування [28, с. 23].

Поряд з цим О. Я. Смолянінова наполягає на тому, що конкретною слідчою ситуацією має бути реальна обстановка, яка виникає під час розслідування та відображає індивідуальні особливості конкретного етапу. Узагальнення повторюваних ознак цих ситуацій є основою для їх типізації [26, с. 197].

Важливість типових слідчих ситуацій для розробки методик розслідування підкреслює В. Л. Синчук, на думку якого, кримінально-процесуальне право та криміналістика мають розробляти рекомендації лише для типових слідчих ситуацій, які є основою для вирішення індивідуальних випадків [25, с. 181].

Окрім цього, С. І. Марко й С. О. Сорока підкреслюють, що типові слідчі ситуації допомагають сформулювати стратегії для подальшого розслідування, спрогнозувати можливі варіанти розвитку подій і вибрати ефективні стратегії для досягнення істини [16, с. 377].

Особливості розслідування злочинів на окупованих територіях вимагають урахування специфічних умов, таких як втручання сторонніх осіб у процес, відсутність матеріальних доказів і використання дистанційних методів збору даних.

Типізація слідчих ситуацій у таких умовах надасть змогу систематизувати інформацію про злочини, виявити закономірності, розробити моделі слідчих ситуацій і стратегії дій слідчого й оперативного підрозділу, вирішити організаційні

проблеми, пов'язані з координацією дій слідчих та розмежуванням обов'язків між членами оперативно-слідчої групи для оптимізації ресурсів.

Таким чином, типізація слідчих ситуацій є важливою основою для розробки методики розслідування, оптимізації тактики дій слідчого та підвищення ефективності кримінального процесу щодо розслідування злочинів на окупованих територіях.

2.5 Типові слідчі ситуації при розслідуванні злочинів на окупованих територіях: практичний алгоритм дій

При розслідуванні злочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях, виникають типові слідчі ситуації, кожна з яких передбачає специфічний набір слідчих (розшукових) та процесуальних дій. Ми наведемо основні ситуації та заходи, які доцільно застосовувати залежно від обставин.

Слідча ситуація 1. Надходження інформації про вчинення злочину на тимчасово окупованій території, яка перебуває під контролем РФ за відсутності встановленої особи підозрюваного.

Це специфічна слідча ситуація, яка потребує комплексного підходу для організації досудового розслідування. Для неї характерна фіксація даних, попередній аналіз інформації, на підставі якої слідчий та прокурор приймають рішення про внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та визначають кваліфікацію правопорушення. На початковому етапі проводяться допити потерпілих і свідків, вилучаються речі з ознаками злочину, відео- та фотоматеріали, які підлягають огляду. За необхідності такі допити проводяться дистанційно в режимі відеоконференції для показань із безпечних зон.

Одночасно витребовуються інформація від військових адміністрацій, оперативних підрозділів Служби безпеки України (далі – СБУ), Національної поліції (далі – Нацполіції), Державного бюро розслідувань (далі – ДБР), військових формувань Збройних сил України, Головного управління розвідки Міноборони України (далі – ГУР МОУ), Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ), Служби зовнішньої розвідки України (далі – СЗРУ) тощо про військові частини РФ на окупованій території, перехоплені радіо- та телефонні переговори, які свідчать про злочини, відомості про обставини правопорушення, отримані за допомогою дронів та квадрокоптерів, що працювали в недоступних зонах. Також аналізуються мобільні пристрої, вилучені у військовополонених, на яких можуть бути зафіксовані злочини.

Витребовується інформація через вебплатформи та спеціалізовані ресурси, такі як портал «Дія», чат-бот «e-Епету», спеціалізовані сайти dokaz.gov.ua і warcrimes.gov.ua, які дозволяють громадянам надсилати цифрові матеріали воєнних злочинів.

Слідчий залучає оперативні підрозділи для пошуку відеозаписів, аналізу цифрової інформації з відкритих джерел (OSINT-розвідки).

Запитуються дані в Державного космічного агентства України про супутникові знімки, аерофотозйомку та дистанційне зондування Землі. Паралельно

організовується взаємодія зі спеціалістами цього відомства, які забезпечують структурування та візуалізацію подій за допомогою сучасних супутникових навігаційних систем. Для відновлення повної картини злочину застосовуються методи картографування, топографії, 3D-моделювання та технології віртуальної реконструкції, що дозволяють максимально точно відтворити обставини події.

Співпраця налагоджується з міжнародними організаціями, такими як ОБСЄ, Червоний Хрест, Human Rights Watch, Amnesty International, Truth Hound, благодійні фонди та громадські організації, що можуть надати відповідну інформацію. Аналізуються відеозаписи з камер спостереження, які залишаються активними на окупованих територіях, за участю відповідних підрозділів кібербезпеки СБУ або Нацполіції.

Під час досудового розслідування проводяться допити полонених осіб, які перебували на окупованих територіях, та їх впізнання за фотознімками.

Ідентифікація підозрюваних здійснюється шляхом пред'явлення потерпілим або свідкам фотознімків із баз даних, таких як «WAR CRIMINAL», «Воєнні злочинці РФ» тощо.

Для пошуку осіб у соціальних мережах, установлення геолокацій та міток часу на фото використовуються інструменти Clearview AI та Artellence. Акаунти в соціальних мережах також аналізуються з метою виявлення зв'язків підозрюваного. Впізнання також може відбуватися за голосом із застосуванням технологій Palantir Technologies та Microsoft.

Використання технологій штучного інтелекту, таких як Clearview AI, Artellence, під час розслідування злочинів має здійснюватися відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства, що регулює збір, фіксацію й оцінку доказів. Для забезпечення процесуальної допустимості даних, отриманих за допомогою цих технологій, необхідно документально фіксувати весь алгоритм їх застосування, етапи збору інформації, використані технічні засоби, програмне забезпечення, а також джерела даних (наприклад, бази даних, відеозаписи, перехоплені переговори).

Отримані результати слід підкріплювати висновками судових експертиз (портретознавчої, фоноскопичної, лінгвістичної тощо), що підтверджують автентичність, належність та допустимість доказів.

На завершальному етапі здійснюються процесуальні заходи, серед яких заочне повідомлення про підозру, оголошення розшуку, отримання дозволу суду на затримання, доручення затримання підозрюваного оперативним підрозділам. У разі встановлення місцезнаходження підозрюваного за межами РФ у країнах Європейського Союзу чи інших державах, направляється клопотання про міжнародно-правову допомогу або екстрадицію.

Слідча ситуація 2. Вихідні дані щодо окупації території залишаються ті самі, потерпілий загинув, особа підозрюваного відома, але її місцезнаходження не встановлене (громадянин України, колаборант).

Ця ситуація потребує комплексу заходів із установлення місцеперебування підозрюваного, його розшуку й затримання, збору доказів для підтвердження

його причетності до злочину. Варто проаналізувати наявну інформацію про підозрюваного, вивчити його особисті дані, соціальні зв'язки, попередні місця проживання, роботи чи перебування, здійснити моніторинг акаунтів підозрюваного в соціальних мережах, зокрема платформ, які використовуються в Україні та за її межами.

Далі слід витребувати дані шляхом використання ресурсів Нацполіції, СБУ, ДБР та інших правоохоронних органів із відповідних реєстрів, баз даних, від мобільних операторів та банків для відстеження фінансових транзакцій через банківські установи.

Шляхом надання відповідних доручень необхідно залучити оперативні підрозділи до оперативно-розшукових заходів, включаючи спостереження за колом спілкування підозрюваного, а також ініціювати співпрацю з компетентними правоохоронними органами інших держав, якщо наявна інформація про те, що підозрюваний перебуває за кордоном.

Водночас необхідно вирішити питання щодо заочного повідомлення про підозру, оголосити підозрюваного в міжнародний розшук, розмістити про нього інформацію у відповідних розшукових базах МВС та СБУ, отримати дозвіл слідчого судді на затримання підозрюваного та доставку в суд для обрання запобіжного заходу, а також спрямувати запит про міжнародну правову допомогу або екстрадицію в разі підтвердження перебування підозрюваного за межами України.

У разі не встановлення точного місцеперебування підозрюваного та країни, в якій він перебуває, через Департамент міжнародного поліцейського співробітництва МВС України слід залучити міжнародні організації Інтерпол та Європол до його розшуку, затримання, особистого обшуку та допиту, а також проведення обшуку житла та іншого місця володіння, де може мешкати останній, із вилученням одягу, взуття, зброї та інших доказів.

Через засоби масової інформації, громадські платформи та міжнародні правозахисні організації варто провести роз'яснювальну роботу з населенням із метою пошуку свідків із тимчасово окупованих територій про можливе місцезнаходження підозрюваного та забезпечення збору додаткової інформації про обставини злочину.

Ефективною може бути ідентифікація підозрюваного за допомогою програм розпізнання осіб Clearview AI та Artellence для аналізу зображень із камер спостереження та соцмереж, особливо якщо підозрюваний пересувався через контрольовані території або прикордонні пункти України.

СЗРУ, ГУР МОУ, ДПСУ та СБУ спрямувати доручення щодо аналізу перехоплених телефонних розмов військовослужбовців РФ на предмет встановлення обставин кримінального правопорушення й ідентифікації голосу підозрюваного з використанням технологій Palantir Technologies або Microsoft.

Також потрібно призначити відповідні судові експертизи: фоноскопичну, лінгвістичну, психолого-психіатричну та ін.

Слідча ситуація 3. Особа підозрюваного встановлена (військовослужбовець РФ або найманець), але його місцезнаходження невідоме.

Ця ситуація вимагає збору доказів і вжиття заходів для розшуку підозрюваного, який може перебувати на території РФ або окупованих територіях.

Першочергово слідчі та прокурори фіксують обставини злочинів й аналізують отримані докази, зокрема показання потерпілих, свідків, фото- та відео-матеріали. Визначають дані про підозрюваного, його належність до військових підрозділів РФ, а також можливі пересування на основі перехоплених розмов та повідомлень у соцмережах.

Здійснюється взаємодія з військовою розвідкою ГУР МО України щодо підрозділів РФ або найманців, до яких належить підозрюваний. Запитуються також дані в міжнародних організаціях, таких як ОБСЄ, Червоних Хрест України, Human Rights Watch та Amnesty International, які могли зафіксувати дії підозрюваного. Крім того, здійснюється аналіз баз даних військових злочинців, таких як «WAR CRIMINAL», «Книга катів українського народу», «eyeWitness to Atrocities».

Для розшуку використовуються технології розпізнавання облич (Clearview AI, Artelligence) та аналіз перехоплених розмов за допомогою Palantir Technologies і Microsoft. Аналізується активність підозрюваного в соцмережах.

Публікується в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора заочне повідомлення про підозру та оголошення підозрюваного у внутрішньодержавний розшук та міжнародний розшук, спрямовується запит до інших країн про правову міжнародно-правову допомогу або екстрадицію.

Для підтвердження ідентичності підозрюваного можуть призначатися судово-портретні, лінгвістичні, фоноскопичні та інші експертизи.

Слідча ситуація 4. Затримання особи військовополоненого РФ, який зізнався в правопорушенні.

У цій ситуації важливо дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій, забезпечуючи належне поводження з військовополоненими.

Першим етапом є документування затримання: складання протоколу з чітким зазначенням усіх обставин. Військовополоненому потрібно забезпечити право на правову допомогу. Його допит має бути проведений із відеофіксацією всіх повідомлених обставин. За необхідності варто залучити перекладача.

Перевірка повідомлених ним фактів здійснюється через співставлення з іншими доказами, показання свідків, речовими доказами та документами, особа пред'являється для впізнання. За потреби призначаються відповідні експертизи (судово-медичні, генетичні, балістичні тощо).

Далі підозрюваному вручається повідомлення про підозру, до суду спрямовується клопотання про обрання щодо нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Зібрані докази, в тому числі зізнання, повинні бути належно оформлені та збережені для забезпечення їх допустимості в суді.

За необхідності можуть бути залучені міжнародні механізми для кримінального переслідування через Міжнародний кримінальний суд.

Слідча ситуація 5. Надходження інформації від іноземних правоохоронних органів про затримання підозрюваного.

Після надходження інформації про затримання, першим кроком є перевірка достовірності даних та з'ясування обставин. Якщо затримання відбулося за міжнародним ордером або угодою про правову допомогу, слід перевірити наявність підстав для екстрадиції чи інших міжнародних процедур.

Оцінюється матеріали кримінального провадження, визначається кваліфікація правопорушення та розробляється план екстрадиційних заходів.

З Офісу Генерального прокурора направляється клопотання до компетентних органів іноземної держави про видачу особи в Україні та проведення необхідних слідчих (розшукових) дій.

Готується оперативна група для етапування затриманого та збираються докази згідно з попередніми типовими слідчими ситуаціями.

ВИСНОВКИ

Моделювання типових слідчих ситуацій має важливе значення для розслідування злочинів на окупованих територіях, оскільки правильне визначення слідчої ситуації сприяє формуванню версій, плануванню дій і досягненню ефективних результатів завдяки злагодженій взаємодії слідчого, прокурора та оперативного підрозділу.

Запропоновані нами п'ять типових слідчих ситуацій дають змогу чітко структурувати процесуальні дії та оперативно-розшукові заходи, зменшуючи ризики тактичних помилок та підвищуючи ефективність розслідування.

Результати дослідження мають сприяти вдосконаленню діяльності правоохоронних органів та підготовці фахівців у сфері кримінального процесу та криміналістики, є практичними рекомендаціями для слідчих, прокурорів та оперативних працівників із метою оптимізації їх роботи в особливих умовах та створення якісної доказової бази для судового розгляду.

Розроблена методика може стати підґрунтям для нових досліджень та подальшого розвитку на предмет адаптації до сучасних викликів та ефективного реагування на зміни в методах вчинення злочинів на окупованих територіях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Аленін Ю. П. Теоретичні та практичні основи розкриття і розслідування осередків злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1997. 48 с.
- [2] Артюх О. М. Класифікація типових слідчих ситуацій, що виникають при виявленні та розслідуванні протидії законній господарській діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 1. С. 85–88.

- [3] Борисова Л. В. Типові слідчі ситуації при розслідуванні розкрадань наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Форум права*. 2011. № 2. С. 97–102.
- [4] Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 14 с.
- [5] Веліканов С. В. Підходи до типізації слідчих ситуацій. *Наукові дослідження*. 2011. № 21. С. 210–219.
- [6] Весельський В. К. Слідча ситуація як категорія криміналістичної тактики. *Боротьба з організованою злочинністю та корупцією (теорія і практика)*. 2011. № 25. С. 193–199.
- [7] Волобуєв А. Ф. Особливості механізму вчинення сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях та його розслідування. *Криміналістичний вісник*. 2023. № 1(39). С. 39–51.
- [8] Дуфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 46–56.
- [9] Журавель В. А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2006. № 6. С. 30–36.
- [10] Журавель В. А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2009. № 8. С. 102–108.
- [11] Керівництво Росії наказало нищити будь-які докази злочинів своєї армії в Україні. *Головне управління розвідки Міністерства оборони України*. 2024. 21 лют. URL: <https://gur.gov.ua/content/kerivnytstvo-rosii-nakazalo-nyshchyty-budiaki-dokazy-zlochyniv-svoiei-armii-v-ukraini.html> (дата звернення: 04.03.2025).
- [12] Колесніченко О. М. Наукові і правові основи методики розслідування окремих видів злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1967. 32 с.
- [13] Лисиченко В. К., Батюк О. В. Слідча ситуація та її значення в криміналістиці та слідчій практиці. *Криміналістика та судова експертиза*. 1988. № 36. С. 4–9.
- [14] Логінова В. В. Поняття та значення слідчих ситуацій у методиці розслідування злочинів. *Форум права*. 2010. № 3. С. 278–283.
- [15] Лук'янчиков Б. Є., Лук'янчиков Є. Д. Типові слідчі ситуації і шляхи їх розв'язання в окремих позавидових методиках розслідування. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2001. № 1(4). С. 261–268.
- [16] Марко С. І., Сорока С. О. Класифікація типових слідчих ситуацій початкового етапу досудового розслідування злочинів, передбачених ст. 358 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 375–386.
- [17] Матусовський Г. А. Ситуаційний підхід до розслідування злочинів. *Криміналістика : підручник*. Харків : Право, 1998. 375 с.
- [18] На деокупованих територіях України виявили понад 100 російських катівень. *ZMINA. Центр прав людини*. 2023. 07 груд. URL: <https://zmina.info/news/na-deokupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-vyuvavly-ponad-100-rosijskyh-kativen/> (дата звернення: 04.03.2025).
- [19] Настільна книга слідчого. 3-тє вид., переробл. і доповн. / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. Київ : Ін Юре, 2011. 736 с.
- [20] Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 21 с.

- [21] Підпалий В. В., Кислий А. М. Типові слідчі ситуації розслідування крадіжок в умовах великого міста. *Юридична наука*. 2020. №2(104). С. 403–410.
- [22] Салтєвський М. В. Криміналістика: підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.
- [23] Сиводєд І. С. Типові слідчі ситуації, версії та особливості проведення тактичних операцій по встановленню осіб, причетних до вчинення умисних вбивств військовослужбовців під час бойових дій. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. №2(2). С. 209–215.
- [24] Сиводєд І. С. Криміналістичні аспекти визначення типової слідчої ситуації для розслідування правопорушень проти основ національної безпеки України. *Вісник Національної академії правових наук*. 2023. №1(30). С. 250–260.
- [25] Синчук В. Л. Типові слідчі ситуації в методиці розслідування вбивств. *Проблеми криміналістики і судової експертизи*. 2002. №2(29). С. 181–185.
- [26] Смолянінова О. Я. Слідчі ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати митних платежів. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2019. С. 196–200.
- [27] Степанюк Р. Л. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. №3(50). С. 110–115.
- [28] Тарасенко О. І. Типові слідчі ситуації та програми розслідування бандитизму. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. №31. С. 20–26.
- [29] Тіщенко В. В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2003. 34 с.
- [30] Тіщенко В. В. Слідчі ситуації в методиці розслідування злочинів: поняття, класифікація, значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. №22. С. 961–965.
- [31] Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ, 2006. 416 с.
- [32] Шевчишена К. П. Типові слідчі ситуації та програми дій слідчого на початковому етапі розслідування воєнних злочинів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №4. С. 599–602.
- [33] Шевчук В. М. Типові слідчі ситуації та основні напрямки розслідування контрабанди. *Проблеми законності*. 1999. №40. С. 192–201.
- [34] Шевчук В. М. Слідчі ситуації та їх вплив на розробку тактичних операцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. №6(32). С. 125–129.
- [35] Шевчук В. М. Слідча ситуація: поняття, структура, види та їх значення для оптимізації розслідування злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. №1. С. 146–150.
- [36] Шепітько В. Ю., Шепітько М. В., Лагиш К. В., Капустіна М. В., Демидова С. С. Штучний інтелект в протидії злочинності: від правового регулювання до реалій застосування. *Соціально-правові студії*. 2024. №7(1). С. 135–144.
- [37] Особливості документування та розслідування злочинів, учинених на території проведення операції Об'єднаних сил, а також на тимчасово окупованих територіях : наук.-метод. рек. 2-ге вид., доп. і перероб. / О. О. Юхно, В. В. Кікінчук, Р. Л. Степанюк та ін. ; за заг. ред. О. О. Юхна. Харків : ХНУВС, 2020. 140 с.
- [38] Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Teil I. München, 1908. 544 s. URL: https://books.google.com.ua/books?id=BB3ZAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 04.03.2025).

REFERENCES

- [1] Alenin, Y. P. (1997). *Theoretical and practical foundations of detecting and investigating criminal cells* (Doctoral thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [2] Artiukh, O. M. (2015). Classification of typical investigative situations arising in the detection and investigation of interference with lawful economic activity. *Southern Ukrainian Legal Journal*, 1, 85–88.
- [3] Borysova, L. V. (2011). Typical investigative situations in the investigation of theft of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues, or precursors. *Forum of Law*, 2, 97–102.
- [4] Velikanov, S. V. (2002). *Classification of investigative situations in forensic methodology* (Candidate thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [5] Velikanov, S. V. (2011). Approaches to typification of investigative situations. *Scientific Research*, 21, 210–219.
- [6] Veselsky, V. K. (2011). Investigative situation as a category of forensic tactics. *Combating Organized Crime and Corruption (Theory and Practice)*, 25, 193–199.
- [7] Volobuyev, A. F. (2023). Features of the mechanism of sexual violence on temporarily occupied territories and its investigation. *Forensic Bulletin*, 1(39), 39–51.
- [8] Dufenyuk, O. M. (2022). Investigation of war crimes in Ukraine: Challenges, standards, innovations. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 1, 46–56.
- [9] Zhuravel, V. A. (2006). Tactical operations in the system of forensic means of combating crime. *Theory and Practice of Forensic Expertise and Criminalistics*, 6, 30–36.
- [10] Zhuravel, V. A. (2009). Situational approach to the formation of separate forensic methodologies for investigating crimes. *Theory and Practice of Forensic Expertise and Criminalistics*, 8, 102–108.
- [11] The Russian leadership ordered the destruction of any evidence of crimes committed by its army in Ukraine. (2024, February). *Main Intelligence Directorate of the Ministry of Defense of Ukraine*. Retrieved from <https://gur.gov.ua/content/kerivnytstvo-rosii-nakazalonyshchyty-budiaki-dokazy-zlochyniv-svoiei-armii-v-ukraini.html>.
- [12] Kolesnychenko, O. M. (1967). *Scientific and legal foundations of the methodology for investigating specific types of crimes* (Doctoral thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [13] Lysychenko, V. K., & Batyuk, O. V. (1988). Investigative situation and its significance in forensics and investigative practice. *Forensics and Judicial Expertise*, 36, 4–9.
- [14] Lohinova, V. V. (2010). The concept and significance of investigative situations in the methodology of criminal investigation. *Forum of Law*, 3, 278–283.
- [15] Lukyanchykov, B. Y., & Lukyanchykov, Y. D. (2001). Typical investigative situations and ways of their resolution in certain non-divisional methodologies of investigation. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine*, 1(4), 261–268.
- [16] Marko, S. I., & Soroka, S. O. (2013). Classification of typical investigative situations at the initial stage of pre-trial investigation of crimes under Article 358 of the Criminal Code of Ukraine. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 375–386.
- [17] Matusovskyi, H. A. (1998). *Situational approach to criminal investigation*. Forensics. Kharkiv, Ukraine: Pravo.
- [18] The deoccupied territories of Ukraine have revealed over 100 Russian torture chambers. (2023, December). *ZMINA Human Rights Center*. Retrieved from <https://zmina.info/news/na-deokupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-vyyavyly-ponad-100-rosijskyh-kativen/>.

- [19] Panov, M. I., Shepitko, V. Yu., Konovalova, V. O., & al. (2011). *Investigator's handbook* (3rd ed., revised and expanded). Kyiv: In Yure.
- [20] Pazynychn, T. A. (2007). *Forensic characteristics of fraud and the main provisions of their investigation* (Candidate thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [21] Pidpalyi, V. V., & Kysslyi, A. M. (2020). Typical investigative situations in investigating thefts in large cities. *Legal Science*, 2(104), 403–410.
- [22] Saltievskiy, M. V. (2005). *Forensics*. Kyiv: Kondor.
- [23] Syvodied, I. S. (2017). Typical investigative situations, hypotheses, and peculiarities of tactical operations to identify individuals involved in the intentional killings of military personnel during combat operations. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 2(2), 209–215.
- [24] Syvodied, I. S. (2023). Forensic aspects of determining the typical investigative situation for investigating crimes against the national security of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences*, 1(30), 250–260.
- [25] Synchuk, V. L. (2002). Typical investigative situations in the methodology of investigating murders. *Problems of Forensics and Judicial Expertise*, 2(29), 181–185.
- [26] Smoliiianinova, O. Y. (2019). Investigative situations during the investigation of criminal offenses related to evasion of customs duties. *National Legal Journal: Theory and Practice*, 196–200.
- [27] Stepanuk, R. L. (2013). Situational approach in the formation of methodologies for investigating crimes committed in Ukraine's public sector. *Law and Security*, 3(50), 110–115.
- [28] Tarasenko, O. I. (2005). Typical investigative situations and investigation programs for banditry. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 31, 20–26.
- [29] Tishchenko, V. V. (2003). *Conceptual foundations of investigating acquisitive-violent crimes* (Doctoral thesis, Yaroslav the Wise National Law Academy of Ukraine, Kharkiv, Ukraine).
- [30] Tishchenko, V. V. (2004). Investigative situations in the methodology of investigating crimes: concept, classification, significance. *Actual Problems of State and Law*, 22, 961–965.
- [31] Chaplinsky, K. O. (2006). *Tactics of conducting individual investigative actions*. Dnipro.
- [32] Shevchishena, K. P. (2022). Typical investigative situations and action programs for investigators at the initial stage of investigating war crimes in Ukraine. *Legal Scientific Electronic Journal*, 4, 599–602.
- [33] Shevchuk, V. M. (1999). Typical investigative situations and main directions of investigating smuggling. *Problems of Legality*, 40, 192–201.
- [34] Shevchuk, V. M. (2013). Investigative situations and their impact on the development of tactical operations. *Scientific Bulletin of International Humanitarian University*, 6(32), 125–129.
- [35] Shevchuk, V. M. (2014). Investigative situation: concept, structure, types, and their significance for optimizing crime investigation. *Legal Scientific Electronic Journal*, 1, 146–150.
- [36] Shepitko, V. Yu., Shepitko, M. V., Latysh, K. V., Kapustina, M. V., & Demydova, Y. Y. (2024). Artificial intelligence in combating crime: from legal regulation to practical application. *Socio-Legal Studies*, 7(1), 135–144.
- [37] Yukhno, O. O., Kikinchuk, V. V., Stepanuk, R. L., & al. (2020). *Features of documenting and investigating crimes committed in the Joint Forces Operation area and temporarily*

occupied territories. 2nd ed., revised and expanded. In O. O. Yukhno (Ed.). Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs.

- [38] Gross, H. (1908). *Handbook for Investigating Judges as a System of Criminalistics*. Part I. Munich. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=BB3ZAAAAMA AJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Іван Сергійович Сиводед

Кандидат юридичних наук

Доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності

Навчально-науковий інститут права ім. князя Володимира Великого

Міжрегіональної академії управління персоналом

03039, вул. Фрометівська, 2, Київ, Україна

Начальник відділу Офісу Генерального прокурора

01011, вул. Різницька, 13/15, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-2057-9609

Ivan S. Syvodied

PhD in Law

Associate Professor of the Department of Law Enforcement and Anti-Corruption Activities

Prince Volodymyr the Great Educational and Scientific Institute of Law

Interregional Academy of Personnel Management

03039, 2, Frometivska St., Kyiv, Ukraine

Head of Department, Office of the Prosecutor General of Ukraine

01011, 13/15, Riznytska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Сиводед І. С. Типові слідчі ситуації при розслідуванні кримінальних правопорушень на тимчасово окупованих територіях України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 198–219.

Suggested Citation: Syvodied, I. S. (2025). Typical Investigative Situations in the Investigation of Criminal Offenses in the Temporarily Occupied Territories of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 198–219.

Стаття надійшла / Submitted: 04/03/2025

Доопрацьовано / Revised: 04/04/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

ЮРИДИЧНА ОСВІТА

УДК 378.1

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-220>

Роман Вікторович Вереша

Кафедра кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України
Київ, Україна

ІННОВАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. Організація вищої освіти є важливим інструментом реалізації суспільних запитів на підготовку фахових спеціалістів у тій чи іншій галузі життєдіяльності соціуму. Право, як єдиний у нинішньому світі універсальний регулятор суспільних відносин, покликане забезпечувати безперерйне функціонування інституційних та суспільно-владних механізмів взаємодії за будь-яких обставин. Заклади вищої правничої освіти в цих процесах відіграють роль головного постачальника фахових кадрів, зокрема, для системи державного управління, судових на правоохоронних органів, адвокатури, нотаріату. Саме вони забезпечують згадані інституції кваліфікованими фахівцями, не тільки надаючи їм фахові навички, а й у цілому формуючи так званий професійний світогляд. Водночас юриспруденція як наука і навчальна дисципліна є динамічною освітньою галуззю, що безперервно адаптується під актуальні суспільні запити, потребуючи постійного вдосконалення. Ці адаптаційні процеси потребують аналізу й узагальнення для цілісного розуміння напрямків розвитку правничої освіти. Метою цього дослідження є визначення основних завдань, що є найбільш актуальними для сфери правничої освіти на сучасному етапі. Виділяються три основні сфери суспільних змін, що найбільшим чином впливають сьогодні на організацію життя країни. Умовно ці сфери можуть бути визначені як відображення світових процесів глобалізації, проявом якої в сфері освіти є потреба в інтернаціоналізації останньої; відображення сучасних суспільних процесів, найістотнішими для яких стали пандемія COVID-19 і війна рф проти України, а також розвиток новітніх технологій, що призводить до істотних змін в організації як освітньої, так і юридичної діяльності. У статті послідовно розглядаються всі три вказані напрями, аналізується нормативно-правова база, що була створена задля забезпечення вирішення завдань, які постають на кожному з напрямів, визначаються ресурси, що були запропоновані міжнародними інституціями для вирішення сучасних проблем у сфері правничої освіти, які можуть бути використані при вивченні окремих тем. Визначаються аспекти, що є специфічними саме для сфери правничої освіти. Зокрема зауважується на актуальності перегляду змісту навчальних матеріалів у зв'язку з істотними змінами в законодавстві, що відбулися після початку широкомасштабного вторгнення рф. Визначається, що важливим аспектом практичної складової сучасної правничої освіти є не лише тра-

диційні практичні навички юриста, а й користування цифровими інструментами, включаючи систему Електронний суд. Сучасна комунікація визначається не лише як інструмент, а й як об'єкт правового регулювання.

Ключові слова: правова реформа, юридична освіта, пандемія, війна в Україні, академічна мобільність, європейська інтеграція.

Roman V. Veresha

*Department of Criminal and Administrative Law
Academy of Advocacy of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

INNOVATIONS AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF MODERN LEGAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHALLENGES

Abstract. *The organization of higher education is a crucial instrument for addressing societal demands in the training of specialists across various fields of social activity. Law, as the sole universal regulator of social relations in the modern world, is designed to ensure the uninterrupted functioning of institutional and socio-political interaction mechanisms under any circumstances. Institutions of higher legal education play a key role in these processes, serving as the primary suppliers of professional personnel, particularly for the public administration system, judicial and law enforcement bodies, the legal profession, and notarial services. These institutions not only equip professionals with specialized skills but also shape their overall professional worldview. At the same time, jurisprudence as both a science and an academic discipline is a dynamic field of education that continuously adapts to current societal demands, necessitating constant improvement. These adaptation processes require analysis and generalization for a comprehensive understanding of the directions in which legal education is evolving. The aim of this study is to identify the most pressing challenges facing legal education today. Three key areas of societal change are highlighted as having the most significant impact on the organization of national life. These can be broadly categorized as follows: the influence of global globalization processes, which in education manifests as the need for internationalization; the reflection of contemporary societal developments, particularly the COVID-19 pandemic and Russia's war against Ukraine; and the advancement of new technologies, which are driving substantial transformations in both education and legal practice. This article systematically examines all three of these areas, analyzing the regulatory framework established to address the challenges arising in each domain. It also identifies the resources provided by international institutions to address current issues in legal education, which can be integrated into the study of specific topics. Furthermore, the study outlines aspects that are unique to legal education. In particular, it emphasizes the need to revise the content of educational materials in response to significant legislative changes following the full-scale invasion of Russia. A crucial component of modern legal education is the development of traditional legal practice skills and the integration of digital tools, including the Electronic Court system. Contemporary communication is recognized not only as an instrument but also as an object of legal regulation.*

Keywords: *legal reform, legal education, pandemic, war in Ukraine, academic mobility, European integration.*

ВСТУП

В умовах розвитку т.зв. «постіндустріального» або «інформаційного» суспільства, а також викликів для фахівців різних професійних галузей, які супроводжують ці процеси, посилюються вимоги до освітньої галузі. Вища освіта вже не може орієнтуватися виключно на класичні стандарти та методи навчання. Ігнорування сучасних трендів призведе до низької конкурентоспроможності її здобувачів на ринку праці, що неодмінно завдасть негативного впливу на рейтинг самого вищого навчального закладу. У більш глобальному масштабі це матиме негативний вплив на конкурентоспроможність цілих країн або регіональних об'єднань, оскільки швидка й адекватна реакція на виклики, яка потребує висококваліфікованих кадрів, – це те, що забезпечує життєздатність, стабільність та авторитет будь-якої країни в сучасному світі. Водночас розуміння й оцінка таких викликів дозволяє виділити головні вектори розвитку вищої освіти на кожному конкретному етапі суспільного розвитку. Виклики, що обумовлюють сучасні завдання вищої освіти, можуть мати як більш явний, а іноді й агресивний характер, яскравими прикладами яких стала пандемія COVID-19 та російська воєнна агресія проти України, так і більш «повсякденний», іноді майже латентний вигляд, такий як розвиток новітніх технологій, які, за деякими виключеннями, майже непомітно, але істотно змінюють світ.

Сфера освіти є однією з найважливіших базових складових розвитку будь-якої держави. Її значення не може бути переоцінене, тоді як недооцінка може призвести до фатальних наслідків, позбавляючи країну наукової бази для розвитку та кадрового потенціалу, здатного забезпечити потреби й еволюцію суспільства. Так само неможливим у сучасних умовах глобалізації й інформаційного суспільства є автономний розвиток освіти й науки. Глобалізаційні процеси вимагають розширення комунікації й опанування нових її видів, адже лише такий підхід дозволяє успішно інтегруватися в світовій освітній простір, стати його невід'ємною й значущою частиною [1].

Освіта невідступно слідує змінам у політичному, економічному, соціальному житті суспільства та реагує на технологічний розвиток. Своєчасність і актуальність наукових досліджень та відповідність знань, що передаються здобувачам, існуючим реаліям є ознакою актуальності освіти, метою організації освітнього процесу в його широкому розумінні. Проте ця мета залишається актуальною постійно. Як зазначається у Спільній декларації міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти», «надзвичайно важливим є те, щоб незалежність та автономія університетів забезпечували постійну адаптацію систем вищої освіти й наукових досліджень відповідно до нових потреб, вимог суспільства та розвитку наукових знань» [2]. Важливість розвитку адаптивних можливостей вищих закладів освіти яскраво продемонструвала всьому світові пандемія COVID-19, коли одночасно призупинили навчання 220 млн здобувачів вищої освіти [3].

Особлива роль правничої освіти обумовлюється тими завданнями, які стоять перед нею як у сфері розробки наукового підґрунтя в системі регулювання суспільних відносин та забезпечення діяльності органів державного управління й правоохоронних органів, так і в підготовці кадрів для них. Війна ще більше загострила цю проблему, але не зупинила процес реформ. У 2024 році Комітет Верховної Ради України з питань правової політики представив Концепцію проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії [4]. Також питання правничої освіти в Україні визнається актуальним і на міжнародному рівні. Зокрема одним із завдань Плану дій Ради Європи для України «Стійкість, відновлення та реконструкція» 2023–2026 є надання сприяння в здійсненні реформування в сфері юридичної освіти з метою приведення її у відповідність до міжнародних стандартів та права ЄС [5].

Аналітичний ресурс *Liga Zakon* визначив основні юридичні тренди 2024 року, серед яких називається використання в юридичній діяльності можливостей генеративного штучного інтелекту, нормативно-правове регулювання діяльності, пов'язаної зі створенням і використанням новітніх технологій, забезпечення кібербезпеки та конфіденційності даних, відповідність діяльності компаній цілям сталого розвитку, що забезпечує їх інвестиційну привабливість, розробка нових підходів до організації праці (зокрема, більш активне використання віртуального формату) та розширення використання у власній діяльності можливостей новітніх технологій в цілому [6]. Зрозуміло, що підготовка здобувачів вищої правничої освіти без урахування сучасних трендів розвитку галузі значно знижує їх цінність на ринку праці, а разом із цим – і привабливість та авторитет відповідного закладу освіти.

В академічних дослідженнях питанням, пов'язаним із сучасними викликами, що постають перед вищою освітою, та освітнім трендам приділяється постійна увага. Серед національних досліджень останніх років основна увага приділяється питанням, пов'язаним із функціонуванням системи освіти й організацією освітнього процесу під час війни. Так, заходам державної політики в сфері освіти в умовах воєнного стану присвячене дослідження І. І. Усар [7]. Існуючі загрози для сфери освіти та шляхи збереження освітнього потенціалу в часи воєнної агресії розглядають О. І. Денічева та С. Ф. Лук'янчук [8]. Докладний аналіз наслідків воєнних дій для системи вищої освіти України, зроблений на основі статистичних даних стосовно стану інфраструктури, фінансування, кадрового потенціалу, міграції студентів здійснюється І. Б. Шевчук та А. В. Шевчуком [9]. Також зберігається науковий інтерес до викликів, з якими система освіти зіткнулася в період пандемії COVID-19. Хоча висновки з питань, що пов'язані з пандемією, мають уже більшою мірою підсумковий характер, вони є цікавими з позиції подальшого вивчення питання організації функціонування системи освіти в умовах ізоляції та розвитку дистанційного навчання. Серед таких досліджень можна виділити роботу В. Поповича, А. Стадник та О. Ванюшиної, присвячену розгляду питання використання новітніх технологій та сучасних засобів комуні-

кації для організації дистанційного навчання, переваги та ризики дистанційної форми навчання [10]. Серед праць, що стосуються модернізації освіти в цілому заслуговує на увагу дослідження Н. І. Корильчук, Л. С. Дзевицької та С. В. Василюк-Зайцевої [11], присвячене питанню зміни базових підходів до формування навчальних програм, переходу від простого запам'ятовування інформації до її критичної оцінки та переосмислення. Не залишається поза увагою науковців і питання сучасних підходів до організації наукової діяльності [12]. Сфера вищої юридичної освіти також постійно залишається в фокусі як педагогічної, так і юридичної науки. Так, питанню реформування юридичної освіти з позиції формування окремих компетенцій майбутніх юристів присвячене дослідження В. М. Тарнавської [13]. Слід зазначити, що сучасні дослідження охоплюють як широке коло поточних трендів в освіті в цілому, так і окремі питання правничої освіти. Водночас, як окрема сфера освітньої діяльності, правнича освіта вимагає комплексної характеристики викликів, що стоять перед нею на сучасному етапі.

Визначення таких актуальних викликів є необхідною передумовою розробки або пошуку адекватних інструментів для їх подолання. Метою даного дослідження є конкретизація проблем, що виникають у сфері вищої правничої освіти на сучасному етапі її розвитку, і пошук можливих шляхів їх подолання.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження побудоване на основі аналізу представлених в академічній літературі сучасних поглядів на організацію системи освіти в контексті основних напрямків її розвитку, міжнародних актів (Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» від 19.06.1999, Рекомендація CM/REC(2022)16 Рада Європи) [2, 14], а також на аналізі змін, що були внесені до національного законодавства України в сфері організації освітнього процесу. Крім базового Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [15] та постанови КМУ «Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність» від 12.08.2015 № 579 [16], а також деяких нормативно-правових актів, що стосуються періоду пандемії COVID-19 (постанова КМУ «Про встановлення карантину та запровадження посилених протиепідемічних заходів на території зі значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS – CoV-2» від 22.07.2020 № 641; постанова КМУ «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS – CoV-2» від 11.03.2020 № 211) [17, 18], решта нормативно-правових актів належить до періоду після початку широкомасштабного вторгнення рф (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу» від 24.04.2024 № 3642 – IX та пояснювальна записка до відповідного законопроекту; постанова КМУ «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів ви-

щої та фахової передвищої освіти» від 30.08.2024 № 1021; постанова КМУ «Про припинення дії міжнародних договорів в галузі освіти і науки з Російською Федерацією» від 24.03.2022 № 355; наказ МОН України «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану» від 07.03.2022 № 235) [19–23]. Такий вибір обумовлюється тим, що період із початку широкомасштабного вторгнення рф є абсолютно новим із позиції соціально-економічної ситуації, а отже, структура викликів, що стоять перед вищою правничою освітою, істотно змінилася. Крім діючих нормативно-правових актів був розглянутий проект Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії, а також вивчений індивідуальний досвід вищих юридичних закладів освіти в нормуванні роботи в сфері інтернаціоналізації їх діяльності (Стратегія інтернаціоналізації Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого від 30.06.2020) [24]. З метою визначення сучасних трендів та потреб юридичної освіти було використано матеріали юридичних платформ та аналітичних центрів (Liga Zakon, Лабораторія законодавчих ініціатив, Лабораторія інноваційного розвитку ПРООН). Розглянуто ресурси міжнародних інституцій (Ради Європи, Всесвітньої організації інтелектуальної власності) з позиції можливості їх використання в освітньому процесі закладів вищої правничої освіти. Мета дослідження полягає у виділенні й характеристиці сучасних тенденцій розвитку освіти з концентрацією на організації правничої освіти. В якості завдань було обрано з'ясування наступних питань: як вплинув початок воєнних дій на задекларовані Україною реформи вищої освіти й її інтеграцію до європейського світового простору; яким чином змінилися підходи до організації освітнього процесу в умовах глобального впливу на життя країни таких неконтрольованих явищ як пандемія та воєнні дії та яким чином впливають і можуть бути використані при організації підготовки юристів засоби новітніх технологій (у т.ч. використання штучного інтелекту). Окремо виділяються питання, пов'язані з сучасним міжнародним досвідом організації ефективної правничої освіти. Основою для проведення дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних науковців, міжнародно-правові акти, національне законодавство України та аналітичні звіти міжнародних організацій і фондів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Розвиток сучасної правничої освіти є багатовекторним завданням, що включає інтеграційні заходи, спрямовані на її становлення як органічної складової світової освітньої системи; заходи, спрямовані на приведення освітнього й наукового процесу у відповідність до вимог інформаційного суспільства та розвитку сучасних технологій, а також заходи, спрямовані на вирішення актуальних проблем, пов'язаних із викликами сьогодення.

В умовах глобалізації розвиток будь-якої сфери суспільної діяльності потребує не лише комунікації з зарубіжними партнерами, а й становлення її як

невід'ємної складової світового професійного простору. Автономне існування хоча й можливо, проте не лише не дозволяє досягти конкурентноздатного рівня розвитку, а й призводить до поступового занепаду. Сфера освіти не є виключенням із цього загального правила. Саме тому *інтернаціоналізація системи освіти* є необхідною передумовою її нормального функціонування. Приведення стандартів власної діяльності до міжнародних стандартів, комунікація з науковими й освітніми установами інших країн, академічна мобільність дозволяють вищим закладам освіти відповідати світовим критеріям якості в сфері наукового та освітнього процесів, мати доступ до ресурсів один одного, обмінюватися досвідом. Важливим також є те, що саме на етапі отримання освіти закладаються основи для успішного функціонування майбутніх фахівців в умовах глобалізації, адже саме на цьому етапі формуються перші ділові зв'язки та відбувається розуміння специфіки функціонування відповідного професійного середовища в інших країнах. Задля забезпечення отримання саме такої освіти, заклади освіти мають бути самі інтегровані до світової освітньої системи на всіх рівнях організації власної діяльності.

В академічній літературі інтернаціоналізація правничої освіти характеризується як один із головних показників «радикальних суспільних змін». При цьому інтернаціоналізація вищої освіти визначається як «посилення міжнародної складової в діяльності українських ЗВО», а в якості основних її складових називаються «розвиток міжнародної співпраці через програми академічного обміну (академічна мобільність студентів та викладачів), спрощення процедури визнання документів про освіту, розвиток програм для навчання іноземних студентів, розвиток міжнародної співпраці в науковій і дослідницькій сферах» [25, с. 128–129]. Специфіка правничої освіти полягає в тому, що вона міцно пов'язана з національною правовою системою. Водночас це не зменшує ролі сучасних освітніх тенденцій в її розвитку й не є перешкодою для її інтернаціоналізації. Навпаки, відповідність вищої юридичної освіти міжнародним стандартам є необхідною передумовою не лише євроінтеграції, а й зайняття Україною гідного місця у світі в цілому, адже саме якісна юридична освіта забезпечує належний рівень кадрового наповнення системи державного управління, є однією з передумов забезпечення дотримання принципу верховенства права та прав людини як загальноосвітніх цінностей. Створення сучасного освітнього простору також сприяє майбутній трудової мобільності працівників, підвищенню культурного й економічного впливу окремих країн, що є вже важливими елементами державної політики кожної з них.

На державному рівні одним із основних напрямів інтернаціоналізації освітнього процесу є участь України в Болонському процесі, спрямованому на створення єдиного європейського простору вищої освіти, до якого вона приєдналася ще двадцять років тому, в 2005 році. З того часу реформи, спрямовані на приведення національної освітньої системи у відповідність до європейських стандартів, стали невід'ємною складовою державної політики в сфері освіти. За цей

період в основному було створено законодавчу базу, що забезпечує як вищим закладам освіти можливість інтеграції до світового освітнього простору. Водночас слід зауважити, що така глобальна перебудова системи освіти не може бути здійснена одномоментно, вона потребує часу, урахування національної специфіки організації вищої освіти, підготовки фахівців. Тому казати про систему вищої освіти України як про таку, що повною мірою відповідає європейським і світовим стандартам, було б передчасним. Продовженням цього процесу стало прийняття в квітні 2024 року *Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу»* (далі – *Закон від 24.04.2024*) [19]. Як зазначалося розробниками відповідного законопроекту, метою змін, що вносяться до законів України «Про вищу освіту» та «Про освіту» стало як розширення персональних можливостей здобувачів освіти, так і підвищення рівня автономії закладів вищої освіти [20]. Законом від 24.04.2024 було запроваджено поняття індивідуальної освітньої траєкторії в сфері вищої освіти як такої її орієнтації на потреби конкретного здобувача вищої освіти, що забезпечує максимальну реалізацію ним можливостей щодо вибору змістовної й організаційної складової освітнього процесу. Також вводяться поняття міждисциплінарної предметної області та предметної області, а також поняття предметної спеціальності. Було уточнено такі базові поняття в сфері вищої освіти як кваліфікація, кредит Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (ЄКТС), освітня програма, спеціалізація, спеціальність, а також зміст вимог до стандарту вищої освіти. В умовах функціонування інформаційного суспільства важливою новелою Закону від 24.04.2024 стало запровадження можливості використання алгоритму визнання знань, умінь і навичок, що були здобуті суб'єктом навчання шляхом неформального чи інформального навчання. Зокрема, вказується, що вищі заклади освіти мають «здійснювати визнання результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та інформальної освіти, у порядку, затвердженому центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки» [19].

У представленій у 2024 році Комітетом Верховної Ради України з питань правової політики Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії [4] підкреслюється надзвичайна роль саме вищої юридичної освіти в забезпеченні Україною стандартів у сфері верховенства права та прав людини, що є необхідною передумовою для членства в Європейському Союзі. Крім того, вимога щодо наявності саме вищої юридичної освіти є необхідною передумовою для доступу до цілої низки посад у системі державного управління. Розробники Концепції звертають увагу на наявні в сучасній системі юридичної освіти України невідповідності як міжнародним, так і європейським стандартам. Зокрема йдеться про здійснення підготовки правників за двома окремими спеціальностями, а саме «Право» та «Міжнародне право». Також звертається увага на низькі показники рівня підготовки за зазначеними спеціальностями (за результатами ЄДКІ-2023), тоді як кількість осіб, які

здобувають юридичну освіту, має найбільший показник серед усіх спеціальностей, а кількість закладів освіти, що здійснюють підготовку за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» є значно більшою, ніж кількість аналогічних закладів освіти в країнах-членах ЄС. Спостерігається значна відмінність у рівні знань студентів денної та заочної форми навчання, а також низький рівень практичних навичок випускників через формальний підхід до проходження ними практики. У зв'язку з цим Концепцією передбачаються як заходи із забезпечення рівного доступу до юридичної освіти, так і зміна структури останньої (включаючи відмову від таких неоднозначних моментів в її організації, як існування рівнів підготовки фаховий молодший бакалавр, молодший бакалавр і бакалавр права; заочна форма навчання та її заміщення змішаною формою (очна плюс дистанційна), а також посилення практичної складової в підготовці фахівців у системі юридичної освіти. Водночас перші кроки вже фактично було зроблено. Так, у серпні 2024 року було прийнято постанову КМУ «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» [21]. Постанова вносить зміни до Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти. Зокрема, починаючи з 2025 року не передбачається здійснювати підготовку рівня «фахова передвища освіта» за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» (0421 Law відповідно до Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013).

Процес інтернаціоналізації знаходить відображення не лише в державних документах, а є також невід'ємною складовою діяльності самих ЗВО. Зокрема, в якості прикладу може бути наведена прийнята в 2020 році Вченою радою Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого Стратегія інтернаціоналізації [24]. Стратегія пропонує загальне визначення інтернаціоналізації як процесу «інтеграції міжнародного або міжкультурного виміру в навчальні та дослідницькі функції установи» [24, с. 2]. Також виділяється інтернаціоналізація на рівні самого університету як процес його перетворення з національного на інтернаціональний, що означає включення міжнародних аспектів до кожного з компонентів управління ним. Таким чином, інтернаціоналізація полягає в розвитку міжнародної співпраці не як окремого виду діяльності Університету, а як невід'ємної складової організації роботи кожного з його підрозділів, що має значно підсилювати інтернаціоналізаційні процеси. Стратегія визначає внутрішню й зовнішню інтернаціоналізацію. Перша полягає у формуванні відповідної культури й клімату всередині самого закладу освіти, тоді як друга включає активізацію міжнародного обміну освітніми продуктами, послугами та технологіями. Стратегія також визначає цілі, форми та конкретизує складові інтернаціоналізації на кожному рівні: адміністрації закладу освіти, науково-педагогічних працівників і співробітників та здобувачів вищої освіти. Важливим із позиції практичної реалізації є включення до Стратегії системи індикаторів інтернаціоналізації університету, адже це дозволяє забезпечити підхід, за яким положення Стратегії не залишаться

декларативними, оскільки наявність критеріїв оцінки дозволяє побачити динаміку розвитку інтеграційних процесів.

У контексті інтернаціоналізації правничої освіти слід також ще раз підкреслити, що освіта й наука не можуть існувати в умовах ізоляції. **Результативна комунікація в багатокультурному середовищі й культурні компетенції (компенсації)** є одним із найважливіших інструментів інтернаціоналізації вищої освіти. Вона охоплює всі складові сфери вищої освіти й стосується як діяльності здобувачів вищої освіти, так і науковців. Новітні технології істотно розширили можливості комунікаційного процесу. Сучасні месенджери та онлайн-платформи роблять можливим не лише продуктивне спілкування між окремими особами, а й проведення колективних заходів. Не є перешкодою для спілкування й мовні відмінності, адже інструменти штучного інтелекту вже здатні забезпечувати переклад досить високої якості. Водночас те, що не може бути подолано автоматично, це культурна специфіка кожної країни. В академічній літературі пропонується поняття культурної компетентності, що визначається як «здатність ефективно спілкуватися в різних культурних контекстах, яка має численні компоненти, що включають мотивацію, знання про себе та інших, толерантність до незнайомого тощо» [26]. Це питання потребує особистої уваги кожного учасника комунікаційного процесу, що насправді не є проблемою в умовах доступу практично до будь-якої інформації.

З позиції підготовки майбутніх правників слід зауважити, що стиль комунікації, межі дозволеного, а також можливі негативні наслідки так званої «мови ворожнечі» є сьогодні об'єктом уваги не лише окремих країн, а й міжнародних інституцій. Зокрема, Радою Європи було запроваджено онлайн-курс Combating Hate Speech [27]. Основою для його подальшого оновлення стала Рекомендація CM/REC(2022)16 про боротьбу з розпилом ненависті (2022) [14]. Розглядаючи питання комунікації з позиції прав людини, Рада Європи вказує на те, що питання запобігання мові ворожнечі істотним чином пов'язано з іншими правами людини (право на повагу до приватного та сімейного життя, право на свободу вираження поглядів, право на свободу від дискримінації) [14]. Таким чином, із позиції правничої освіти питання комунікації слід розглядати не лише в контексті налагодження процесу спілкування, а й з позиції розуміння проблем комунікації як складової правових норм.

Розглядаючи питання комунікації в сучасному світі слід також зауважити, що воно розуміється сьогодні дуже широко й не обмежується системою людина-людина. Компетенції сучасної комунікації включають також навички користування різноманітними каналами обміну інформацією, а також використовувати можливості штучного інтелекту [28]. У даному аспекті йдеться як про практичні навички користування відповідними інструментами, так і про процес спілкування, коли йдеться про штучний інтелект. Звичайно, таке спілкування є скоріше квазікомунікацією, проте розуміння основних принципів функціонування ШІ, а також усвідомлення того, що навчання ШІ відбувається на основі вже наявної

інформації, а сам інструмент не є гарантованим від можливого впливу з боку розробників, ставить питання про необхідність формування в майбутніх правників здатності до критичної оцінки будь-якої інформації.

Ще однією невід'ємною складовою інтернаціоналізації освіти є *академічна мобільність*. Академічна мобільність визначається ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» як «можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому закладі вищої освіти (науковій установі) на території України чи поза її межами» [15]. Законодавство України визначає широке коло осіб, що можуть бути учасниками академічної мобільності, включаючи до нього, крім громадян України, також іноземців, осіб без громадянства, осіб, які мають статус закордонного українця, осіб, які мають статус біженців чи є такими, що потребують додаткового захисту [16]. Академічна мобільність забезпечується програмами академічної мобільності, що функціонують на основі угод між закладами вищої освіти. Вона спрямована на вирішення цілої низки завдань, як безпосередньо пов'язаних із професійною (майбутньою професійною) діяльністю осіб, що беруть участь у відповідних програмах, так і спрямованих на реалізацію (у кінцевому підсумку) політики м'якої сили, зокрема через популяризацію української культури і мови.

Значним випробуванням для систем освіти країн світу стала *пандемія COVID-19*. Два базових права людини – право на охорону здоров'я й право на освіту опинилися на межі компромісу, коли повне припинення освітнього процесу та припинення дії міжнародних освітніх програм на початкових етапах пандемії стало необхідним заходом для забезпечення безпеки здоров'я націй. Відповідно до постанови КМУ «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS – CoV-2» на всій території України було встановлено карантин починаючи з 12 березня 2020 року. Всі заклади освіти було закрито, що на початку пандемії повністю зупинило освітній процес. Одним із найскладніших моментів слід вважати організацію зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), адже саме за його результатами здійснювався набір на перші курси вищих закладів освіти. Із запровадженням у липні 2020 року адаптивного карантину [17] прийняття рішення стосовно вибору форми організації навчання було покладено на місцеву владу. Здебільшого рекомендованою для вищих закладів освіти була дистанційна форма навчання. Налагодження дистанційного навчання може мати певні складності, у тому числі й пов'язані з наявністю цифрового розриву, що має прояв насамперед у відсутності доступу до цифрових технологій, відсутності базових цифрових навичок у різних груп населення [29]. Говорячи про дистанційну форму занять у системі правовичної освіти, варто зазначити, що вона не має тих перешкод, що можуть виникати при вивченні дисциплін, пов'язаних із лабораторними дослідженнями тощо. До того ж деякі вищі заклади освіти, вже мали досвід організації дистанційних занять (в якості прикладу може бути названа Національна академія внутрішніх справ). Водночас заклади вищої освіти, що не мали

досвіду організації дистанційних занять і, відповідно, онлайн-платформ для їх організації, отримали можливість безкоштовно скористатися відповідними інструментами компанії Google. Серед проблем організації освітнього процесу в закладах вищої освіти називається заміна деякими викладачами дистанційних занять на письмові роботи, що не забезпечувало якісного засвоєння матеріалу й призводило до надмірного завантаження студентів. До того ж доволі негнучкі підходи з боку МОН до організації освітнього процесу й недостатня автономія вищих закладів освіти призвели до проблеми забезпечення відтермінування захисту кваліфікаційних робіт [30]. З одного боку, пандемія завдала значного негативно впливу на функціонування системи вищої освіти. З іншого боку, яким би парадоксальним це не здавалося, вона змусила заклади освіти активізуватися в напрямку більш широкого використання новітніх технологій, організації дистанційного навчання, засвоєння нових форм комунікації.

Складнощі в сфері освіти в період пандемії COVID-19 стали загальноосвітовою проблемою. У звіті, що присвячений наслідкам пандемії, UNESCO вказує не лише на їх загальну оцінку як таких, що спричинили серйозну шкоду вищим закладам освіти, а й звертає увагу на те, що наслідки пандемії були різними для різних країн, регіонів та соціальних груп. Загальний рівень економічного добробуту став при цьому одним із визначальних критеріїв, що впливав на рівень спричиненої шкоди та довготривалість її наслідків. Так, наприклад, якщо показники кількості студентів, що постраждали через припинення очного доступу до закладів освіти в країнах Європи й Центральної Азії склали 46%, то в країнах Південної Африки їх кількість сягала 95% [3]. Також звертається увага на ускладнення в реалізації дослідницьких проєктів, особливо таких, що пов'язані з лабораторними дослідженнями. Важливим фактором впливу на сферу вищої освіти стало ускладнення комунікації. Причому йдеться не лише про комунікацію на рівні студент-студент чи викладач-студенти, а й проблеми з налагодженням контактів у науковому середовищі, а також контактів між випускниками та потенційними роботодавцями [3]. Таким чином, для вищої освіти наслідки пандемії можна охарактеризувати як такі, що виходять за межі виключно освітнього чи наукового процесу. Слід звернути увагу на розроблені UNESCO рекомендації в сфері організації вищої освіти. На міжнародному й регіональному рівні особлива увага має бути приділена посиленню співробітництва через створення університетських асоціацій, посилення співпраці з UNESCO, активізації академічної мобільності (у т.ч. у віртуальному форматі). Питанню відповіді освіти на кризові явища має бути приділена окрема увага в наукових дослідженнях. Також актуальним залишається посилення технічних можливостей вищих закладів освіти з метою забезпечення ефективного освітнього процесу в дистанційному форматі. Зкладам вищої освіти рекомендується переглянути підходи до організації управління, освітнього процесу й організації наукових досліджень. Головним чином йдеться про відхід від традиційних моделей у бік більшого використання можливостей сучасних технологій. Такий підхід потребує й перегляду автономності вищих за-

кладів освіти, зокрема щодо прийняття рішень і пошуку джерел фінансування, адже обмежені державні ресурси неодмінно будуть гальмувати процес технічної перебудови. Зокрема йдеться про необхідність створення кожним вищим закладом освіти власної віртуальної навчально-наукової платформи. Запровадження дистанційної або змішаної форми навчання має поєднуватися з турботою про психічний і фізичний стан студентів, їх соціальну активність, для чого також необхідне створення відповідної онлайн-платформи, що стане місцем спілкування студентів і викладачів [3]. Аналіз наведених рекомендацій дозволяє зробити висновок про їх спрямованість на стимулювання закладів вищої освіти до більш активного освоєння віртуального простору. Крім того, поступове запровадження змішаного підходу до організацій освітнього процесу дозволяє підготувати студентів і викладачів до більш толерантного сприйняття переходу на дистанційне навчання в разі виникнення такої необхідності. Водночас, як показав подальший досвід України, все це працює виключно в умовах наявності електрики і зв'язку.

Тоді як світ повертається до нормального порядку здійснення освітнього процесу, Україна продовжує його в екстремальних умовах. Відстоювання свого права на самостійний вибір політичного курсу перетворилося на справжню боротьбу за незалежність, насамперед – від імперських амбіцій рф. Проте воєнна агресія росії не лише не примусила відмовитися, а й посилила європейські прагнення України. Більш того, посилення міграційних процесів значно актуалізувало проблему реформування системи освіти від більш широких завдань, таких як забезпечення академічної мобільності та прискорення приведення її у відповідність до європейських стандартів, до більш «повсякденних» завдань, таких як організація освітнього процесу не просто в дистанційному форматі, а й в умовах виникнення постійних технологічних проблем. Питання забезпечення безпечного навчального середовища набуло в умовах воєнного стану нового сенсу. Дистанційний формат навчання залишився пріоритетним не лише з питань безпеки, а й внаслідок фізичного руйнування будівель багатьох закладів вищої освіти або їх залишення на тимчасово окупованих територіях. Крім того, масові міграційні процеси призвели до іноді фізичної неможливості продовження навчання чи наукової роботи в конкретному закладі освіти. У такій ситуації особливого значення набула організація співпраці між вищими закладами освіти. Зокрема, крім питань, пов'язаних із забезпечення захисту учасників освітнього процесу, працівників і майна закладів освіти та організації евакуації, Міністерство освіти і науки України звернулося до закладів вищої освіти, які не перебувають на території або в безпосередній близькості до зони проведення воєнних дій із прохання підготувати інформацію щодо наявних можливостей здійснити прийом евакуйованих здобувачів фахової передвищої та вищої освіти, науково-педагогічних працівників, персоналу ЗВО, що евакуюються, та членів їх сімей; визначити можливості щодо надання власних онлайн-платформ та здійснення інших організаційних заходів для відновлення евакуйованими ЗВО освітнього процесу [23].

Таким чином, неможливо заперечувати, що реакція на ті чи інші виклики безпосередньо пов'язана з характером останніх. Слід погодитися з висновком О. І. Денічевої та С. Ф. Лук'янчук про те, що існують виклики, зокрема такі, як гаряча фаза війни, коли універсальні алгоритми забезпечення функціонування системи освіти не працюють у силу об'єктивних причин [8, с. 127]. Так само І. І. Усар звертає увагу на те, що функціонування освіти в умовах воєнного стану потребує не просто вжиття негайних засобів заради збереження національної системи освіти, а й пошуку нових стратегічних підходів у сфері організації наукового й освітнього процесів [7]. При розгляді специфіки організації освітнього процесу в умовах війни, подальшого розвитку набув зроблений раніше В. Поповичем, А. Стадник та О. Ванюшеної [10] висновок щодо того, що пандемія COVID-19 стала не лише викликом, а й стимулом для розвитку нових форм комунікації й організації освітнього процесу, зокрема – дистанційної освіти. Дійсно, в період гарячої фази війни досвід дистанційної освіти виявився актуальним, але вже через інші причини – масову міграцію викладачів та студентів, руйнування інфраструктури закладів вищої освіти, необхідності забезпечення безпеки учасників освітнього процесу.

Важливий аспект, на який також слід звернути увагу в контексті підготовки здобувачів вищої освіти в сфері права, полягає в тому, що початок широкомасштабної війни призвів до швидкої зміни законодавства, причому не лише в галузях, що безпосередньо стосуються воєнного права. В якості прикладу можна навести фактичний дозвіл на укладання дистанційних шлюбів, що прямо суперечить сімейному законодавству України або істотні зміни в сфері оформлення спадщини. Таким чином, освітні матеріали не лише підлягали корегуванню, а й сам підхід до донесення певних положень до здобувачів повинен був базуватися насамперед на спонуканні їх до критичного сприйняття інформації, розуміння необхідності всебічного аналізу правових норм під час їх застосування.

Ще одним важливим аспектом, що набув у академічній літературі характеристики «освітнього тренду» стало питання організації комунікації між закладами вищої освіти та потенційними роботодавцями або базами практики. Як указує О. Юденкова, у сучасних умовах «тільки використання результатів науки, нових технологій та інновацій, а також стратегій ефективної комунікації з підприємцями, як замовниками кадрів, може допомогти закладам вищої освіти побудувати нові підходи до практичної підготовки майбутніх фахівців та сприяти у досягненні високого рівня якості освіти» [31]. Така позиція є цілком слушною, адже іноді формальний підхід до проходження практики, що часто мав місце в довоєнний період, сьогодні вже не працює. Водночас як ніколи актуальною є проблема так званого «кадрового голоду». За даними Конфедерації роботодавців України, лише за перший рік війни Україна втратила з тих чи інших причин 5,5 млн працездатних громадян, що складає майже третину працездатного населення [32]. У таких умовах роботодавці як ніколи зацікавлені в кваліфікованих кадрах, що загострює перед закладами вищої освіти завдання із забезпечення та-

кого рівня підготовки випускників, щоб вони могли починати трудову діяльність з мінімальним періодом адаптації безпосередньо на робочому місці. Водночас саме проблема розриву між теорією і практикою все ще продовжує залишатися однією з основних при підготовці юристів в Україні [33].

Крім того, війна призвела до перегляду можливості продовження співпраці з деякими партнерами в сфері освіти. Так, національне законодавство України містить низку обмежень стосовно держав, чії дії створюють загрозу національній безпеці України. Зокрема, громадяни держави-агресора, держави-окупанта, а також держави, що визнає тимчасово окуповані території України таким, що більше їй не належать, не можуть брати участь у програмах академічної мобільності, що пропонуються національними закладами вищої освіти [16]. З початком широкомасштабного вторгнення рф на територію України було припинено дію угод з рф щодо співробітництва в галузі освіти та в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, а також про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і вчені звання [22].

В аналітичному звіті «Вища освіта в Україні: зміни через війну», підготовленому Є. Ніколаєвим, Г. Рієм та І. Шемелинцем за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні, особливої актуальності внаслідок, спочатку, пандемії COVID-19, а потім – війни рф проти України, набуло питання так званих «освітніх втрат», які визначаються як «загальні або конкретні втрати знань або навичок через тривалу прогалину чи розрив в освітній програмі учня» [34]. Водночас із початком війни почали активно розвиватися зарубіжні онлайн-площадки для надання підтримки системі вищої освіти України. Серед них згадуються інформаційна сторінка ERA4Ukraine розміщена на вебсайті Єврокомісії та спеціальна інформаційна сторінка Європейської навчальної фундації [34].

Кажучи про правничу освіту, особливу увагу слід приділити також навчальним ресурсам міжнародних інституцій. Насамперед ідеться про освітній проєкт Ради Європи Help. Сам по собі проєкт не є новим. Він спрямований на поширення знань у сфері прав людини серед представників державних та правоохоронних органів, а також усіх бажаючих. У рамках проєкту пропонується співпраця з національними закладами освіти, пов'язаними з підготовкою й підвищенням кваліфікації кадрів у сфері судочинства, системі прокуратури й адвокатури. Другим напрямом реалізації проєкту є платформа онлайн-навчання, що містить низку спеціалізованих курсів у сфері прав людини. Третім напрямом діяльності проєкту є розробка методології навчання прикладних дисциплін і освітніх курсів у сфері прав людини. Насамперед програми проєкту орієнтовані на представників юридичних спеціальностей (адвокатів, суддів, працівників правоохоронних органів), проте доступні також для всіх, хто цікавиться питаннями захисту прав людини. З початком воєнної агресії рф проти України значно збільшилася кількість курсів, вивчення яких доступно українською мовою. До того ж було розроблено чи оновлено низку курсів, що стосуються прав людини в умовах воєнного стану (Депортація дітей під час воєнних конфліктів; Права людини в збройних силах; Тимчасовий захист в Європейському Союзі).

Ще одним цікавим навчальним ресурсом для майбутніх правників є курси Всесвітньої академії інтелектуальної власності, що діє в структурі Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ). Слід також підкреслити, що Академія ВОІВ надає можливості не лише дистанційного, а й очного навчання, організуючи спільно з національними закладами вищої освіти Літню школу інтелектуальної власності, що дає можливість поглибленого вивчення окремих аспектів інтелектуальної власності в умовах багатокультурного мультимовного середовища. Остання можливість обмежена для України через воєнні дії, водночас доступ до онлайн-курсів залишається відкритим. Матеріали курсів, представлених зазначеними міжнародними організаціями, можуть як вивчатися здобувачами вищої правничої освіти самостійно, так і використовуватися викладачами під час вивчення відповідних курсів.

Кажучи про виклики, що стоять перед сучасною системою освіти, неможливо оминати питання про те, як змінюються *підходи до вибору способів та методів проведення наукових досліджень*. Як уже вказувалося раніше, можливі перешкоди на шляху до фізичного доступу до необхідних ресурсів спонукають до пошуку нових підходів. Водночас другою складовою змін, що відбуваються у цій сфері, є зміна інструментарію досліджень, зокрема все більш широке використання в цьому процесі новітніх технологій, включаючи інструменти *штучного інтелекту*. Кажучи про інновації саме в сфері правничої науки слід зауважити, що остання, маючи більш виражений гуманітарний характер, здається такою, що не має тісного зв'язку з технологіями в інших аспектах, ніж ті, що пов'язані з пошуком та обробкою інформації. Водночас огляд сучасних досліджень стосовно інноваційних підходів саме в сфері правничих наук доводить обмеженість такого підходу. Слід відмітити наукові розробки, присвячені застосуванню інноваційних технологій у діяльності слідчих органів (зокрема щодо впровадження новітніх техніко-криміналістичних засобів), цифровізації судочинства [35]. Інноваційним підходом у сфері криміналістики присвячено дослідження В. М. Шевчука, який характеризує стан криміналістичної науки як такої, всередині якої було накопичено достатню кількість емпіричного матеріалу, що дозволяє говорити про криміналістичні інновації як окремий напрям досліджень. Водночас вчений звертає увагу на те, що криміналістичні інновації розвиваються у відриві від практики, коли більшість із них ніколи не застосовуються на практиці, причиною чому часто стає відсутність зв'язку науки й практики. Криміналістичні інновації, таким чином, мають забезпечувати такий зв'язок [36]. Водночас у сфері менш пов'язаних із технологіями галузях правової науки, зокрема – теорії й історії права, питання інноваційного підходу до наукових досліджень також не обходиться увагою науковців. Зокрема, Н. О. Левицька, Л. А. Луць і Б. З. Якимович, досліджуючи сучасні методологічні підходи до вивчення питань, що торкаються таких областей, як історія і право, виділяють зміст історико-правового метода. Звертаючи увагу на специфіку історичного розвитку державно-правових явищ, учені вказують на недостатність історичного метода для їх повного розумін-

ня, адже вони є відображенням не просто розвитку суспільства, а перебувають на межі перетікання історичної та правової науки, що робить неприпустимим отожднення історичного й історично-правового методів [37].

Так само, як і питання інновацій, питання *застосування штучного інтелекту* також уявляється обмеженим у сфері правничих дисциплін і правничої освіти. Зазвичай воно пов'язується насамперед із питанням академічної доброчесності та неприпустимості використання генеративного штучного інтелекту для підготовки студентських і наукових робіт. Водночас питання штучного інтелекту в освітній діяльності виходить далеко за межі означених проблем. Сам штучний інтелект, як невід'ємна складова цифрових технологій, уже давно використовується в багатьох сферах правничої діяльності. Яскравим прикладом такого використання є так званий «Електронний суд». Слід зазначити, що Вищою школою адвокатури НААУ постійно проводяться вебінари з ознайомлення адвокатів із функціонуванням «Електронного суду». Цікавим інструментом, побудованим на основі ШІ, є також запропонована системою Liga Zakon можливість прогнозування результатів судового розгляду. У цьому контексті, також привертає увагу розробка автором альтернативного проєкту Кримінального кодексу України з використанням інтерфейсу штучного інтелекту. Володіння відповідними інструментами, або, принаймні ознайомлення з основами їх функціонування, має стати невід'ємною практичною складовою сучасної правничої освіти.

Безумовно, реформування вітчизняної системи вищої правничої освіти неможливо без вивчення та врахування *світових практик та міжнародних стандартів*. Зазначена тематика доволі широко представлена в науковій юридичній літературі, що є цілком обґрунтованим з огляду на триваючий процес перебудови як правничої освіти, так і системи судоустрою, правоохоронної системи тощо. Так, аналізуючи сучасні моделі юридичної освіти на прикладі досвіду Німеччини й США А. А. Серединко вказує на те, що побудова системи вищої юридичної освіти в цих країнах має істотні відмінності (зокрема, у США вона взагалі є сукупністю кількох моделей і перевага надається вузькій спеціалізації), тоді як юридичні вищі заклади освіти Німеччини готують юристів широкого профілю, а питання спеціалізації вирішується самим здобувачем при виборі сфери діяльності після завершення навчання. Водночас об'єднуючим підходом є значна увага до практичної підготовки та дуже серйозне ставлення до підсумкової атестації [38]. Отже, модель організації правничої освіти може залишатися внутрішньою справою кожної країни, тоді як її якість не може бути предметом компромісу. Таким чином, створення належного наукового підґрунтя є необхідною передумовою дієвості будь-яких змін, а міжнародний і зарубіжний досвід може запропонувати як уже готові відповіді, так і стати поштовхом для напрацювання власних рішень.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу ряду актуальних викликів, що постають перед сучасною правничою освітою, можна виділити три основні напрями, які потребують особливої

уваги. Першим із таких напрямків є реакція з боку як держави, так і закладів вищої правової освіти на тенденції глобалізації, що потребують її інтернаціоналізації. Незважаючи на те, що правнича діяльність міцно пов'язана з національною правовою системою, її інтернаціоналізація є необхідною передумовою для формування світогляду майбутніх юристів та розширення їх професійних можливостей. Для закладів вищої освіти інтернаціоналізація є не окремим напрямом роботи, а процесом, що є невід'ємною складовою діяльності кожного підрозділу.

Організація роботи закладів вищої освіти зазнала принципових змін. Вимушена ізоляція у зв'язку з карантинними заходами під час пандемії стала поштовхом для пошуку альтернативних засобів наукової комунікації й організації освітнього процесу. Закінчення пандемії не зупинило цей процес. Подальшого вирішення на державному рівні потребують проблеми, пов'язані з наявністю цифрового розриву, адже саме вони є основною перешкодою на шляху розвитку цифрової комунікації. Також актуальним є більш активне впровадження в освітній процес матеріалів, що пропонуються міжнародними інституціями, зокрема проектом Help Ради Європи, Всесвітньою академією інтелектуальної власності ВОІВ тощо.

Початок широкомасштабного вторгнення РФ на територію України наглядно продемонстрував значення технічної готовності до організації освітнього процесу в нетиповій ситуації, де важливу роль зіграв набутий за часи пандемії досвід організації дистанційного навчання. Перехід освіти до віртуального середовища дозволив не лише значною мірою вирішити проблему забезпечення безпеки як студентів, так і науково-педагогічних працівників, а й налагодити роботу тих вищих закладів освіти, інфраструктура яких була зруйнована. Також нового значення набула інтернаціоналізація освіти як основа для можливості продовження навчання українськими громадянами, які отримали тимчасовий захист за кордоном. Війна також висунула перед правничою освітою нові вимоги щодо змісту навчальних програм, які було викликано швидкою зміною законодавства й набуттям актуальності юридичних питань, пов'язаних із війною (зокрема, необхідність посилення знань у сфері гуманітарного права, прав людини, військового права тощо).

Швидкий розвиток новітніх технологій вимагає вивчення вже на етапі здобуття вищої правової освіти інструментів, пов'язаних із цифровізацією судової системи (зокрема, системи Електронний суд, інструментів системи Liga Zakon), та інших цифрових сервісів, що використовуються юристами при наданні юридичних послуг. Результатом має стати чітке розуміння студентами принципів роботи відповідних алгоритмів, а також знання правил інформаційної безпеки при роботі з такими інструментами.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Представлені в дослідженні результати й висновки можуть бути використані при складанні відповідних навчальних планів і програм для закладів вищої правової

освіти, а також як основа для подальших досліджень щодо актуальних питань організації правничої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Leaders in Law. 2024. Globalization and Legal Education: How Worldwide Trends Impact Legal Training. URL: <https://www.leaders-in-law.com/legal-news/globalization-and-legal-education-how-worldwide-trends-impact-legal-training/> (дата звернення: 22.01.2025).
- [2] Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти»: міжнарод. договір від 19.06.1999. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text (дата звернення: 22.01.2025).
- [3] Impact of COVID – 19 on higher education. UNESCO, 2022. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389860> (дата звернення: 22.01.2025).
- [4] Концепція проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії. *Комітет ВРУ з питань правової політики*. URL: <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34720.pdf> (дата звернення: 22.01.2025).
- [5] Resilience, Recovery and Reconstruction: Action Plan for Ukraine 2023–2026. Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023–2026-eng/1680aa8280> (дата звернення: 22.01.2025).
- [6] 5 світових юридичних трендів 2024 року. *Liga Zakon*. 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/225455_5-svtovikh-yuridichnikh-trendv-2024-roku (дата звернення: 22.01.2025).
- [7] Усар І. І. Державна політика в сфері вищої освіти: виклики сьогодення. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2024. Т. 35(74). №2. С. 99–103. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.2/17>.
- [8] Денічева О. І., Лук'янчук С. Ф. Виклики вищої освіти в умовах сучасних освітніх реалій. *Інноваційна педагогіка*. 2024. Т. 75. С. 127–130. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/2663–6085/2024/75.24>.
- [9] Шевчук І., Шевчук А. Освітня аналітика крізь призму війни: виклики та можливості для вищої школи України. *Економіка та суспільство*. 2022. Т. 39. С. 1–11. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/2524–0072/2022-39-80>.
- [10] Попович В., Стадник А., Ванюшина О. Вища освіта в умовах пандемії COVID – 19: виклики та загрози. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2022. Т. 25. №2. С. 65–71. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.15421/172225>.
- [11] Корильчук Н. І., Дзевницька Л. С., Василюк-Зайцева С. В. Проблеми та перспективи сучасної освіти України: спроби наукової рефлексії. *Академічні візії*. 2023. Т. 16. С. 1–13. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.5281/zenodo.7664630>.
- [12] Мантур-Чубата О. С., Дубілей Ю. А., Міхалець А. В. Особливості наукового дослідження у сучасному світі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Т. 21(2). С. 9–11. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nvuumevcg%5F2018%5F21%282%29%5F%5F4 (дата звернення: 22.01.2025).
- [13] Тернавська, В. М. Сучасні тенденції реформування вищої юридичної освіти в Україні (конституційно-правовий аспект). *Нове українське право*. 2022. №. 2. С. 142–148. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.20>.

- [14] Рекомендація CM/REC(2022) 16. Рада Європи, 2022. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2022-16-on-combating-hate-speech-ukrainian-versi/1680a9b672> (дата звернення: 22.01.2025).
- [15] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556 – VII. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 22.01.2025).
- [16] Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність : постанова Каб. Міністрів України від 12.08.2015 № 579. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.01.2025).
- [17] Про встановлення карантину та запровадження посилених протиепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS – CoV-2 : постанова Каб. Міністрів України від 22.07.2020 № 641. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/641-2020-%D0%BF#n185> (дата звернення: 22.01.2025).
- [18] Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID – 19, спричиненої коронавірусом SARS – CoV-2 : постанова Каб. Міністрів України від 11.03.2020 № 211. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.01.2025).
- [19] Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу : Закон України від 24.04.2024 № 3642-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text> (дата звернення: 22.01.2025).
- [20] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/97c62e63-578c-49a5-aba9-3e38e16e5d52> (дата звернення: 22.01.2025).
- [21] Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти : постанова Каб. Міністрів України від 30.08.2024 № 1021. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.01.2025).
- [22] Про припинення дії міжнародних договорів в галузі освіти і науки з Російською Федерацією : постанова Каб. Міністрів України від 24.03.2022 № 355. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.01.2025).
- [23] Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану : наказ М-ва освіти і науки України від 07.03.2022 № 235. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text> (дата звернення: 22.01.2025).
- [24] Стратегія інтернаціоналізації Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. *Протокол Вченої ради Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого* №9 від 30.06.2020. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2020/06/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F-%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0>

- D1%86%D1%96%D1%97-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8–2020. pdf (дата звернення: 22.01.2025).
- [25] Булда А. А., Корецька А. С. Інтернаціоналізація правової освіти як важливий чинник удосконалення професійної підготовки правознавців. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18: Право*. 2017. Т. 32. С. 128–132. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35942/Bulda%20A.pdf?sequence=1> (дата звернення: 22.01.2025).
- [26] Василенко О. Міжкультурна компетентність : поняття, структура, принципи та методи розвитку. *Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи*. 2022. Т. 2(22). С. 59–67. DOI: [https://doi.org/https://doi.org/10.35387/od.2\(22\).2022.59-67](https://doi.org/https://doi.org/10.35387/od.2(22).2022.59-67).
- [27] Council of Europe. Combating Hate Speech, 2024. URL: <https://help.elearning.ext.coe.int/course/view.php?id=1759> (дата звернення: 22.01.2025).
- [28] Кашуба О. М., Кравчук Т. О. Міжкультурна комунікація як один із кроків успішної професійної діяльності. Стратегії міжкультурної та іншомовної комунікації крізь призму лінгводидактичної парадигми : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2024. 339 с. URL: <http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/33150/1/Strateg.pdf> (дата звернення: 22.01.2025).
- [29] Удовик О., Москаленко О., Килимник Є., Сахарова А. Подолання цифрового розриву в Україні: людиноцентричний підхід. UNDP. 2020. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/blog/podolannya-tsyfrovoho-rozryvu-v-ukrayini-lyudynotsentrychnyy-pidkhdid> (дата звернення: 22.01.2025).
- [30] Сирбу О., Назаренко Ю., Когут І. Коронавірус та освіта: аналіз проблем і наслідків пандемії. *Cedos*. 2020. URL: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii/> (дата звернення: 22.01.2025).
- [31] Юденкова О. Роль ефективної комунікації в розвитку партнерства між закладами вищої освіти та підприємствами як сучасний освітній тренд. *Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти міжмовної комунікації та формування комунікативної компетентності сучасного фахівця* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Ломжа, Польща, 2024). Ломжа : Міжнародна Академія Прикладних Наук в Ломжі, 2024. С. 180–187. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/740128/> (дата звернення: 22.01.2025).
- [32] Мірошинченко О. Як Україні компенсувати втрату 30% трудового потенціалу. *Конфедерація роботодавців України*. 2023. URL: <https://employers.org.ua/news/id2487>
- [33] Юридична освіта: чи задоволені студенти якістю викладання права? *Лабораторія законодавчих ініціатив*. 2024. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/yurydychna-osvita-chy-zadovoleni-studenty-yakistyu-vykladannya-prava/> (дата звернення: 22.01.2025).
- [34] Nikolaev Ye., Riy G., Shemelynets I. War in Ukraine: Reshaping the Higher Education Sector. Kyiv : Borys Grinchenko Kyiv University, 2023. 74 p. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/04/HigherEd-in-Times-of-War-EN.pdf> (дата звернення: 22.01.2025).
- [35] Husieva V., Avdieiev O., Kornienko V., Kryvoruchko L. Innovative technologies as alternative means of improving the efficiency of criminal justice in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. № 11(52). P. 260–268. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.34069/AI/2022.52.04.28>.
- [36] Shevchuk V. M. Scientific prerequisites for the formation of criminalistic innovation and some prospective directions of its development. *Experimental and Theoretical Research*

in Modern Science : sci. coll. «InterConf» : with the proceedings of the 1 st intern. sci. and practical conf. (Kishinev, Moldova, 16–18 Nov. 2020). Kishinev : InterConf, 2020. №2. P. 305–316. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/18229?locale=uk> (дата звернення: 22.01.2025).

- [37] Levytska N., Luts L., Yakymovych B. Modern scientific approaches to historical, historical and legal methodology: coincidences and parallels. *East European Historical Bulletin*. 2022. №22. P. 226–239. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.24919/2519-058X.22.253749>.
- [38] Серединко А. Сучасні моделі юридичної освіти (на прикладі США та Німеччини). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №10. С. 50–53. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/8>.

REFERENCES

- [1] Leaders in Law (2024). Globalization and Legal Education: How Worldwide Trends Impact Legal Training. Retrieved from <https://www.leaders-in-law.com/legal-news/globalization-and-legal-education-how-worldwide-trends-impact-legal-training/>.
- [2] Joint Declaration of the Ministers of Education of Europe «European Higher Education Area»: international treaty (1999, June). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text.
- [3] Impact of COVID-19 on higher education (2022). *UNESCO*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389860>.
- [4] Concept of the draft Law of Ukraine on Higher Legal Education and Primary Access to the Legal Profession. Retrieved from <https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/34720.pdf>.
- [5] Resilience, Recovery and Reconstruction: Action Plan for Ukraine 2023–2026. *Council of Europe*. Retrieved from <https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-eng/1680aa8280>.
- [6] 5 global legal trends for 2024 (2024). *Liga Zakon*. Retrieved from https://jurliga.ligazakon.net/news/225455_5-svtovikh-yuridichnikh-trendv-2024-roku.
- [7] Usar, I. I. (2024). State policy in the sphere of higher education: today's challenges. *Scientific notes of the V. I. Vernadsky TNU. Series: Public management and administration*, 35(74), 2, 99–103. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.2/17>.
- [8] Denicheva, O. I., & Lukyanchuk, S. F. (2024). Challenges of higher education in the conditions of modern educational realities. *Innovative pedagogy*, 75, 127–130. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/75.24>.
- [9] Shevchuk, I., & Shevchuk, A. (2022). Educational analytics through the prism of war: challenges and opportunities for higher education in Ukraine. *Economy and Society*, 39, 1–11. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-80>.
- [10] Popovych, V., Stadnyk, A., & Vanyushina, O. (2022). Higher Education in the Convention of the COVID-19 Pandemic: Challenges and Threats. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(2), 65–71. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.15421/172225>.
- [11] Korilchuk, N. I., Dzevytska, L. S., & Vasilyuk-Zaytseva S. V. (2023). Problems and prospects of modern education in Ukraine: attempts at scientific reflection. *Academic visions*, 16, 1–13. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.5281/zenodo.7664630>.
- [12] Mantur-Chubata O. S., Dubilei Yu. A., & Mikhalets A. V. (2018). Peculiarities of scientific research in the modern world. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 21(2), 9–11. Retrieved from http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/

cgiiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvuumevcg%5F2018%5F21%282%29%5F%5F4.

- [13] Ternavska, V. (2022). Contemporary tendencies of the reforming the higher legal education in Ukraine (constitutional and legal aspect). *New Ukrainian Law*, 2, 142–148. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.20>.
- [14] Recommendation CM/REC(2022) 16 (2022). Council of Europe. Retrieved from <https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2022-16-on-combating-hate-speech-ukrainian-versi/1680a9b672>.
- [15] On Higher Education: Law of Ukraine (2014, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
- [16] On approval of the Procedure for implementing the right to academic mobility: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2015, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF#Text>.
- [17] On the establishment of quarantine and the introduction of enhanced anti-epidemic measures in the territory with a significant spread of acute respiratory disease COVID-19, caused by the SARS-CoV-2 coronavirus: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2020, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/641-2020-%D0%BF#n185>.
- [18] On preventing the spread of acute respiratory disease COVID-19, caused by the SARS-CoV-2 coronavirus, in the territory of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2020, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text>.
- [19] On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Development of Individual Educational Trajectories and Improvement of the Educational Process: Law of Ukraine (2024, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text>.
- [20] Explanatory note to the draft Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Development of Individual Educational Trajectories and Improvement of the Educational Process in Higher Education». Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/97c62e63-578c-49a5-aba9-3e38e16e5d52>.
- [21] On amendments to the list of fields of knowledge and specialties in which applicants for higher and professional pre-higher education are trained: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2024, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2024-%D0%BF#Text>.
- [22] On the termination of international agreements in the field of education and science with the Russian Federation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2022-%D0%BF#Text>.
- [23] On some issues of organizing the work of institutions of professional pre-higher and higher education during martial law: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>.
- [24] Internationalization Strategy of the Yaroslav Mudryi National Law University. Minutes of the Academic Council of the Yaroslav Mudryi National Law University No. 9 (2020, June). Retrieved from <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2020/06/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F-%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8-2020.pdf>.

- [25] Bulda A. A., & Koretska A. C. (2017). Internationalization of legal education as an important factor in improving the professional training of lawyers. *Scientific journal of the National Polytechnic University named after M. P. Dragomanov. Series 18: Law*, 32, 128–132. Retrieved from <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35942/Bulda%20A.pdf?sequence=1>
- [26] Vasylenko, O. (2022). Intercultural competence: concepts, structure, principles and methods of development. *Adult Education: Theory, Experience, Prospects*, 2(22), 59–67. DOI: [https://doi.org/https://doi.org/10.35387/od.2\(22\).2022.59-67](https://doi.org/https://doi.org/10.35387/od.2(22).2022.59-67).
- [27] Council of Europe (2024). Combating Hate Speech. Retrieved from <https://help.elearning.ext.coe.int/course/view.php?id=1759>.
- [28] Kashuba, O. M., & Kravchuk, T. O. (2024). Intercultural communication as one of the steps of successful professional activity. In *Strategies of intercultural and foreign language communication through the prism of the linguodidactic paradigm: collective monograph*. Ternopil: TNPU, 339. Retrieved from <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/33150/1/Strateg.pdf>.
- [29] Udovik, O., Moskalenko, O., Kilymnyk, E., & Sakharova A. (2020). Overcoming the digital divide in Ukraine: a human-centric approach. UNDP. Retrieved from <https://www.undp.org/uk/ukraine/blog/podolannya-tsyfrovoho-rozryvu-v-ukrayini-lyudynotsentrychnyy-pidkhid>.
- [30] Sirbu, O., Nazarenko, Y., & Kohut, I. (2020). Coronavirus and education: analysis of the problems and consequences of the pandemic. *Cedos*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-ta-osvita-analiz-problem-i-naslidkiv-pandemii/>.
- [31] Yudenkova, O. (2024). The role of effective communication in the development of partnership between higher education institutions and enterprises as a modern educational trend. Ukrainian language and culture in modern humanitarian time and space: aspects of interlingual communication and the formation of communicative competence of a modern specialist: collection of materials of the International Scientific and Practical Internet Conference (Łomża, Poland, 2024). Łomża: International Academy of Applied Sciences in Łomża, 180–187. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/740128/>.
- [32] Miroshnychenko, O. (2023). How to compensate Ukraine for the loss of 30% of labor potential. *Confederation of Employers of Ukraine*. Retrieved from <https://employers.org.ua/news/id2487>.
- [33] Legal Education: Are Students Satisfied with the Quality of Law Teaching? (2024). *Legislative Initiatives Laboratory*. Retrieved from <https://parlament.org.ua/analytics/yurydychna-osvita-chy-zadovoleni-studenty-yakisty-vykladannya-prava/>.
- [34] Nikolaev, Ye., Riy, G., & Shemelynets, I. (2023). War in Ukraine: Reshaping the Higher Education Sector. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 74. Retrieved from <https://osvitanalitika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/04/HigherEd-in-Times-of-War-EN.pdf>.
- [35] Husieva, V., Avdieiev, O., Kornienko, V., & Kryvoruchko, L. (2022). Innovative technologies as alternative means of improving the efficiency of criminal justice in Ukraine. *Amazonia Investiga*, 11(52), 260–268. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.34069/AI/2022.52.04.28>.
- [36] Shevchuk, V. M. (2020). Scientific prerequisites for the formation of criminalistic innovation and some prospective directions of its development. *Experimental and Theoretical Research in Modern Science* : sci. coll. «InterConf» : with the proceedings of the 1 st intern. sci. and practical conf. (Kishinev, Moldova, 16–18 Nov. 2020). Kishinev :

InterConf, No. 2. 305–316. Retrieved from <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/18229?locale=uk>.

- [37] Levytska, N., Luts, L., & Yakymovych, B. (2022). Modern scientific approaches to historical, historical and legal methodology: coincidences and parallels. *East European Historical Bulletin*, 22, 226–239. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.24919/2519-058X.22.253749>.
- [38] Seredynko, A. (2022). Modern models of legal education (us examples of the USA and Germany). *Juridical scientific and electronic journal*, 10, 50–53. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/8>.

Роман Вікторович Вереша

Доктор юридичних наук, професор

Кафедра кримінального та адміністративного права

Академія адвокатури України

01032, бульв. Тараса Шевченка, 27, Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-4996-0283>

e-mail: veresha.roman6629@ukr.net

Roman V. Veresha

Doctor of Law, Professor

Department of Criminal and Administrative Law

Academy of Advocacy of Ukraine

01032, 27, Tarasa Shevchenka Blvd., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Вереша Р. В. Інновації та перспективи розвитку сучасної правничої освіти в умовах глобальних викликів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 220–244.

Suggested Citation: Veresha, R. V. (2025). Innovations and Development Prospects of Modern Legal Education in the Context of Global Challenges. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 220–244.

Стаття надійшла / Submitted: 31/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 31/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

Олександр Васильович Скрипнюк

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Київ, Україна

Дмитро Олександрович Беззубов

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Київ, Україна

НАУКОВА СПАДЩИНА В. М. КОРЕЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ: ДО 135-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ФУНДАТОРА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ ВОЛОДИМИРА МИХАЙЛОВИЧА КОРЕЦЬКОГО

Анотація. У статті досліджено наукові надбання фундатора української правової науки В. М. Корецького. Аналізується його спадщина в ракурсі формування сучасних правових засад міжнародної безпеки. Визначаються основні напрями досліджень В. М. Корецького та їх значення для структури міжнародної безпеки сучасного стану міжнародних відносин. Систематизуються надбання вченого у формуванні теорії та практики міжнародного права. Досліджується місце й роль В. М. Корецького в створенні та функціонуванні органів ООН та структур безпеки міжнародного рівня. У статті детально проаналізовано значення наукової спадщини В. М. Корецького для сучасності, встановлення проблем правосуб'єктності держави, її права на захист власних інтересів та кордонів. Здійснений практичний аналіз кількох напрямів надбань В. М. Корецького, зроблений висновок, що дискусія про спадок ученого й формування міжнародної безпеки органічно влітається у широкий контекст розвитку сучасного міжнародного права. У статті зосереджена увага на відновленні ефективної дії принципу верховенства права в міжнародних відносинах. Подається думка, що політичні інтереси, сфери впливу та можливість примусового тиску превалюють над правовими інструментами. Зроблений проміжний висновок, що йти винятково шляхом «правової каральності» для порушників теж недоцільно, оскільки це може призвести до ще більшої ескалації у світі, якщо не поєднувати правовий аспект із дипломатичним. Визначається, що найбільш дієвим видається згаданий синтетичний підхід: формування культу міжнародного права, вдосконалення судових механізмів, протидія агресії санкціями й при цьому модернізувати універсальні та регіональні організації міжнародної безпеки, щоб вони могли гнучкіше реагувати на гострі кризові виклики. Наголошено, що Україна, маючи власний досвід збройного протистояння та порушення своєї територіальної цілісності, може й повинна стимулювати міжнародну спільноту до перегляду наявних механізмів, у тому числі пропонуючи практичні рішення з метою підвищення дієвості міжнародних інституцій.

Ключові слова: безпека, міжнародна безпека, правосуб'єктність, міжнародне право, національне право, правові механізми, джерела права.

Oleksandr V. Skrypniuk

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

Dmytro O. Bezzubov

Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF V. M. KORETSKI IN THE CONTEXT OF THE FUNCTIONING OF LEGAL INSTITUTES OF INTERNATIONAL SECURITY: TO THE 135-TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF THE FOUNDER OF UKRAINIAN LEGAL SCIENCE VOLODYMYR MYKHAYLOVYCH KORETSKI

Abstract. *The article examines the scientific achievements of the founder of Ukrainian legal science, V. Koretsky. His legacy is analyzed in the perspective of the formation of modern legal principles of international security. The main areas of research by V. Koretsky and their significance for the structure of international security in the current state of international relations are determined. The achievements of the scientist in the formation of the theory and practice of international law are systematized. The place and role of V. Koretsky in the creation of the UN and international security structures are studied. The article analyzes in detail the significance of V. Koretsky's scientific heritage for modern times, establishing the problems of the legal personality of the state, its right to protect its own interests and borders. A practical study of several areas of V. Koretsky's achievements is carried out, and it is concluded that the discussion about the legacy of the scientist and the formation of international security is organically intertwined in the broad context of the development of modern international law. The article focuses on the restoration of the effective operation of the principle of the rule of law in international relations. The opinion is expressed that political interests, spheres of influence and the possibility of coercive pressure prevail over legal instruments. An interim conclusion is made that it is also inappropriate to follow exclusively the path of «legal punishment» for violators, since this can lead to even greater confrontation in the world if the legal aspect is not combined with the diplomatic one. It is determined that the most effective seems to be the aforementioned synthetic approach: the formation of a cult of international law, the improvement of judicial mechanisms, the counteraction of aggression with sanctions, and at the same time modernizing universal and regional organizations of international security so that they can respond more flexibly to acute crises. It is emphasized that Ukraine, having its own experience of armed confrontation and violation of its territorial integrity, can and should stimulate the international community to review existing mechanisms, including by proposing practical solutions to increase the effectiveness of international institutions.*

Keywords: *security, international security, legal personality, international law, national law, legal mechanisms, sources of law.*

ВСТУП

Наукова спадщина Володимира Михайловича Корецького як провідного науковця-міжнародника та фундатора української академічної юридичної науки й освіти значно вплинув на формування сучасних підходів до міжнародної безпеки. Його теоретичні доробки та практична діяльність, зокрема в контексті розбудови інституційних засад Інституту держави і права НАН України, а також закладення основ міжнародно-правових досліджень в Україні, мають суттєве значення для наукового, освітнього та державного розвитку.

У наукових працях В. М. Корецького питання міжнародної безпеки розглядалися як комплексне явище, що охоплює політичні, економічні, соціальні та правові аспекти. Він наголошував на тому, що міжнародне право не може бути ефективним без розробки дієвих механізмів попередження збройних конфліктів і без встановлення відповідних міжнародно-правових санкцій за їх ініціювання [1]. На його думку, головна роль у забезпеченні миру на планеті мала належати Організації Об'єднаних Націй, але водночас він визнавав необхідність регіональної інтеграції й створення регіональних організацій безпеки, які могли б швидше реагувати на локальні конфлікти й сприяти їх розв'язанню [2].

В. М. Корецький виходив із універсальних принципів, закріплених у Статуті ООН, зокрема, з принципів невтручання у внутрішні справи, відмови від агресії та застосування сили, вирішення суперечок виключно мирними методами [5]. У своїх дослідженнях він застосовував порівняльний підхід: проводив паралелі між різними системами безпеки, що існували до Другої світової війни (наприклад, Ліга Націй), і тими формами, які розвивалися після 1945 року. Детально аналізуючи причини неефективності Ліги Націй і передумови її розпаду, він сформулював низку вимог до нової структури, яка мала бути більш всеосяжною, мати широкі повноваження й реальні засоби впливу на держави-порушниці.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Історична ретроспектива аналізу спадщини В. М. Корецького визначається в першу чергу багатьма аспектами, які розкривають сутність цього фундатора української правової науки як основоположника ООН та його інститутів.

Наукову спадщину В. М. Корецького в різні роки досліджували такі вчені як В. Н. Денисов, К. О. Савчук, О. А. Поєдинок та інші вчені в галузі міжнародного права.

Проте на сьогодні залишається мало досліджуваною проблемою внесок В. М. Корецького в сферу міжнародної безпеки.

Для аналізу спадщини В. М. Корецького було обрано два основних методи: перший – це історичний метод пізнання, який дозволив прослідкувати хронологію становлення науковця та основні етапи його діяльності і другий – наукового пізнання, який дозволив виокремити вклад В. М. Корецького в розвиток міжнародної безпеки, правових основ її функціонування та гарантій дотримання.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Аналізуючи питання участі держав у глобальній та регіональній системах колективної безпеки, учений не лише заклав підвалини для вивчення міжнародного публічного права в Україні, а й допоміг сформулювати комплексні методологічні підходи до розуміння функціонування міжнародних організацій та механізмів. Його бачення ролі правових норм у вирішенні конфліктів та в підтриманні стійкого миропорядку, сформульоване в численних працях і публікаціях, залишається актуальним нині, коли світова спільнота зіткнулася з новими викликами безпеці. Як же спадок В. М. Корецького позначається на формуванні сучасної системи міжнародної безпеки, які законодавчі підвалини слугують базою для реалізації його ідей та які дискусійні позиції існують серед науковців і практиків щодо цього питання?

Спершу варто відзначити, що становлення української академічної юридичної науки, в якому визначну роль відіграв В. М. Корецький, відбувалося на тлі активних процесів кодифікації міжнародного права у ХХ ст. Його увага до питань кодифікації, уніфікації та ефективності міжнародно-правових норм виражалася в низці дослідницьких робіт, присвячених проблемам тлумачення, застосування і взаємодії правових систем («Перша сесія Комісії міжнародного права» (1949), «Про проєкт Філда. З історії проєктів кодифікації міжнародного права» (1956), «Історія кодифікації міжнародного морського права» (1962)). Вважалося, що для запобігання загрозам миру та стабільності міжнародне право повинно бути не лише системою декларованих норм, а й реально діючим інструментом, який сприяє справедливості та рівноправному співробітництву держав. Саме тому В. М. Корецький підкреслював: без належного розвитку культури правозастосування, без чіткого розуміння державами своїх міжнародно-правових зобов'язань та без визнання пріоритету загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права неможливо досягти ефективної системи безпеки [8]. Його наукові ідеї реалізувалися в дослідженні ролі міжнародних організацій, включно з ООН, яка на підставі Статуту ООН 1945 року задекларувала підтримку миру та безпеки як одну з фундаментальних цілей. Цей комплексний підхід мав відлуння в українському державному будівництві після відновлення незалежності, зокрема під час імплементації в національну правову систему норм міжнародного права й участі України в різних форумах колективної безпеки. Згідно зі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, є частиною національного законодавства України [3]. Таке положення відображає ідею, що обстоював В. М. Корецький: гармонійне співіснування внутрішньодержавного законодавства та міжнародного права є критично важливим для сталого розвитку та безпеки [1].

Один із центральних аспектів, які вчений аналізував у своїх працях, стосується механізмів мирного вирішення міжнародних спорів та запобігання збройним конфліктам. На його думку, ключовою ланкою в системі колективної безпеки має бути підвищення ролі міжнародної юрисдикції, особливо Міжнародного суду

ООН [2]. Це цілком узгоджується з положеннями Статуту ООН, які закріплюють юрисдикцію Суду в питаннях тлумачення та застосування міжнародних договорів, а також із принципами, викладеними у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, котра закликала держави до добросовісного виконання взятих зобов'язань (*pacta sunt servanda*). В. М. Корецький активно обстоював ідею, що каральні механізми у вигляді міжнародної кримінальної відповідальності за тяжкі злочини є невід'ємною ланкою системи міжнародної безпеки. При цьому він наголошував, що притягнення до відповідальності не може бути вибіркоким і має ґрунтуватися на чітких засадах законності. У межах цих ідей він вивчав досвід Нюрнберзького та Токійського трибуналів, а пізніше – на працювання, які лягли в основу Міжнародного кримінального суду. Хоча сам МКС був створений уже після смерті В. М. Корецького (Статут МКС, ухвалений у Римі 1998 р., набрав чинності 2002 р. [10]), проте концептуальні ідеї, викладені в працях ученого, значною мірою узгоджуються з принципами, на яких базується цей суд. Із сучасної точки зору особливо цікаво простежити, як сформульовані В. М. Корецьким підвалини відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид перегукуються з положеннями Римського статуту, що підтверджує глибоку далекоглядність його наукової думки.

В. М. Корецький підкреслював важливість визнання державами обов'язкової юрисдикції Міжнародного суду ООН і вважав, що така практика здатна зміцнити міжнародно-правовий порядок та попередити загрози колективній безпеці [11]. Водночас він звертав увагу на те, що розширення компетенції Суду й активне користування державами його послугами буде неможливим без належної волі політичних еліт. У цьому контексті доречно навести паралелі з сучасним правовим режимом, коли, попри формальну дію міжнародного права, політична доцільність часто переважає зобов'язання держав, що призводить до гальмування використання колективних безпекових механізмів.

З точки зору законодавчої бази, дослідження В. М. Корецького в Україні заклали правові основи для більш глибокого осмислення сутності міжнародних договорів, зокрема того, яким чином вони стають частиною національного законодавства та забезпечують міжнародну безпеку. В українському правопорядку це регулюється Законом України «Про міжнародні договори України» [7], який визначає процедури укладання, виконання та припинення дії міжнародних договорів. Положення цього закону значною мірою корелюють із принципами, сформульованими у Віденській конвенції про право міжнародних договорів, що підкреслює важливість доброї волі учасників міжнародних відносин. Саме такі теоретичні погляди вченого, адаптовані до сучасних реалій, формують підґрунтя української дипломатії та правової науки при розробленні стратегії зовнішніх зв'язків, особливо у сфері безпеки. Для реалізації спадку Корецького на практиці важливо, щоб Україна продовжувала інтегруватися до європейської та світової системи колективної безпеки, водночас зберігаючи власну правову ідентичність. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», Конституція

України та інші правові акти містять положення, що втілюють цю ідею й визначають принципи мирного врегулювання міжнародних конфліктів, розвитку двосторонніх і багатосторонніх відносин, а також участі в роботі міжнародних організацій, як-от ООН, ОБСЄ чи Ради Європи.

Проте попри позитивну тенденцію зближення національного законодавства з міжнародно-правовими стандартами, залишається низка проблем, які окреслюють сучасну дискусію щодо спадку В. М. Корецького у формуванні міжнародної безпеки. На практиці продовжують траплятися випадки невиконання державами своїх міжнародних зобов'язань, і це не лише ставить під сумнів ефективність роботи органів колективної безпеки, а й підважує ідею верховенства права в міжнародних відносинах. Одним із ключових прикладів тут може слугувати практика ухвалення резолюцій Ради Безпеки ООН, яка має нести основну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Водночас право вето постійних членів Ради Безпеки часто блокує ухвалення ефективних рішень чи рішень, що безпосередньо спрямовані на попередження чи припинення акту агресії. Хоча, як теоретик, В. М. Корецький сподівався, що внутрішні механізми ООН із часом удосконаляться, на практиці ці системні недоліки зберігаються донині, породжуючи сумнів щодо реальної дієвості колективної безпеки на глобальному рівні.

Саме це становить ключову проблему, про яку свого часу застерігав В. М. Корецький: без реальної поваги до норм і принципів міжнародного права, без розвитку міжнародних судових інституцій і без удосконалення процедур ухвалення рішень у Раді Безпеки ООН усі позитивні досягнення теорії колективної безпеки лишатимуться на рівні ідей [5]. Наукова спадщина В. М. Корецького звертає нас до того, що розв'язання міжнародних конфліктів неможливе винятково воєнними методами чи політичною ізоляцією, адже стабільний мир вимагає спільного бачення міжнародного правопорядку. Натомість суб'єктивний підхід держав, які здатні ігнорувати такі правила чи тлумачити їх у власних інтересах, знижує ефективність міжнародного права. На додаток, сучасні виклики, такі як тероризм, кібербезпека, гібридні загрози, змушують міжнародну спільноту постійно переосмислювати підхід до безпеки. На жаль, універсальні механізми, що передбачені Статутом ООН, часом виявляються недостатньо гнучкими, щоб реагувати на новітні загрози. Отже, постає питання, як практично використати ідеї В. М. Корецького щодо важливості міжнародної юрисдикції, правової культури та пріоритету засадничих принципів міжнародного права, аби адаптувати їх до сучасних реалій.

Важливим напрямом осмислення спадку вченого є й те, як правові ідеї, розроблені ним, впливають на розвиток регіональних систем безпеки. Свого часу він обстоював думку, що універсальний характер системи ООН обов'язково має доповнюватися діяльністю регіональних об'єднань, які здатні ефективніше враховувати специфіку кожного окремого регіону [11]. Зокрема, це набуло розвитку через заснування Організації з безпеки і співробітництва в Європі, а пізніше – за-

вдяки посиленню ролі інших регіональних утворень. На рівні Європи величезне значення для континентальної стабільності мало ухвалення Гельсінського заключного акту 1975 року [13], який закріпив основоположні принципи взаємодії між державами в Європі, такі як непорушність кордонів, повага до суверенітету, мирне вирішення спорів тощо. Хоча вчений не міг безпосередньо долучитися до розвитку саме цих документів (він закладав методологічний підхід ще раніше), але його ідеї про важливість регіональних режимів безпеки, і ми не раз у цьому переконувалися, надали теоретичне підґрунтя подальшим юридичним дискусіям і практичним крокам. Натомість у XXI ст. регіональний підхід показав свою неоднозначність, коли виникають конфлікти інтересів між певними державами, що гальмує колективні зусилля з безпеки, або коли регіональні організації не мають належної інституційної потужності, аби реально впливати на складні ситуації. Постає дилема: чи здатні регіональні механізми, попри потужні політичні та військові виклики, утвердитися як надійні інструменти міжнародного правопорядку? Деякі дослідники стверджують, що зміцнення регіональних союзів і формування локальних механізмів безпеки більш ефективно враховує локальні потреби й сприяє швидкому реагуванню на кризи [9]. Інші ж наголошують на універсалізмі міжнародного права й застерігають від ризику розпорошення правових стандартів на численні регіональні «платформи», що може призвести до неоднакових підходів і, врешті-решт, до послаблення єдності системи ООН у питаннях підтримання миру та безпеки [6].

Проте в контексті вчення В. М. Корецького, який розглядав право як інтеграційний фактор співпраці держав, більш перспективним видається баланс між універсальною й регіональною складовою. З одного боку, без універсальних принципів і норм системи ООН, що мають бути загальнообов'язковими, важко очікувати ефективності міжнародного права в глобальному масштабі. З іншого боку, регіональні організації можуть слугувати передовими «лабораторіями» для апробації нових форматів безпеки та для підтримання стабільності там, де всесвітні механізми виявляються недостатніми. Власне, учений наголошував, що регіональна й універсальна складова не суперечать, а доповнюють одна одну, особливо коли діяльність регіональних інституцій узгоджується зі Статутом ООН. Згідно з главою VIII Статуту ООН регіональні органи можуть проводити заходи з підтримання миру та безпеки, але не мають приймати рішень, що суперечать цілям і принципам ООН. Ця регіонально-універсальна синергія, в підсумку, найбільше наближується до бачення В. М. Корецького, який вважав, що право – це насамперед інструмент спільної відповідальності держав і який має включати й механізми оперативного реагування, і ґрунтовне правове обґрунтування будь-яких дій [4].

З огляду на безпрецедентні виклики, спричинені військовою агресією рф проти України, спадок В. М. Корецького набуває особливого значення в контексті аналізу співпраці нашої держави з міжнародними інституціями. Активна взаємодія України з ООН, ОБСЄ, Радою Європи та іншими організаціями не лише

зміцнює її зовнішньополітичний статус, а й підкреслює відданість принципам міжнародного права, що лежать в основі світової системи безпеки. Водночас неспроможність наявних механізмів колективної безпеки оперативно реагувати на порушення територіальної цілісності та суверенітету демонструє нагальну необхідність їхньої глибокої реформи. Досвід України у боротьбі за незалежність і міжнародну підтримку засвідчує, що міжнародне право потребує оновлення й адаптації до нових викликів, щоб ефективно протидіяти агресії та забезпечувати реальний захист миру та стабільності. Тому доробок Корецького слід залучати не лише в аспекті юридичної методології, а й як мотивацію, аби просувати український науковий і дипломатичний голос у дискусіях, пов'язаних зі зміцненням інституційної спроможності ООН та інших організацій. Йдеться про модернізацію принципів роботи Ради Безпеки, про додаткові повноваження Генеральної Асамблеї ООН і про вироблення дієвих санкційних чи превентивних механізмів, спроможних нейтралізувати агресію. За логікою В. М. Корецького, саме право, а не механічний розподіл сил, повинно визначати головні контури вирішення будь-якого конфлікту.

Для розуміння нинішніх дискусій щодо міжнародної безпеки корисно поглянути на декілька концептуальних позицій, що виростили із загального поля вчення В. М. Корецького й отримали подальший розвиток у правовій доктрині. Перша позиція передбачає, що посилення міжнародної безпеки має базуватися передусім на невідворотності покарання за агресію та злочини проти людяності: держава, яка порушує базові норми міжнародного права, має нести політичну, економічну і, головне, правову відповідальність. Згідно з цією логікою розбудова Міжнародного кримінального суду (Римський статут 1998 р.), розширення юрисдикції Міжнародного суду ООН та поглиблення правових засобів впливу на держави-порушницю створить умови, за яких агресивна поведінка стане надто ризикованою і не вигідною. Сутність цього підходу полягає в тому, що загально-визнані принципи міжнародного права, такі як непорушність кордонів та принцип незастосування сили чи погрози силою (ст. 2 Статуту ООН [12]), повинні підкріплюватися неминучими та дієвими правовими санкціями. Цей підхід, який значною мірою розвивав В. М. Корецький, базується на тому, що з посиленням ролі міжнародного судочинства зникає можливість безкарного порушення норм міжнародного права.

Однак військова агресія РФ проти України наочно продемонструвала кризу ефективності механізмів міжнародної безпеки та правосуддя. Попри численні резолюції ООН та рішення міжнародних судових інституцій, агресор ігнорує міжнародні норми, що свідчить про необхідність їх удосконалення. Зокрема, реформа системи міжнародного правосуддя повинна передбачати механізми, які унеможливлять блокування рішень великими державами та гарантуватимуть невідворотність покарання за агресію та воєнні злочини. Виходячи з «корецького» акценту на верховенстві права, саме розвиток такої системи відповідальності є принципово важливим для зміцнення міжнародного правопорядку.

Інша позиція, яка також сягає методології В. М. Корецького, зосереджена на запобіганні конфліктам шляхом розбудови гнучких багатосторонніх союзів і регіональних об'єднань. Якщо перша позиція наголошує на ролі правосуддя й суворого покарання порушників, то друга – на важливості створення дієвих дипломатичних форматів і довгострокових механізмів запобігання конфліктам, насамперед через регіональні структури. Такі союзні формати та регіональні мережі безпеки можуть оперативніше реагувати на локальні виклики, налагоджувати діалог між потенційними противниками й у такий спосіб запобігати загостренню чи ескалації. Прибічники цієї позиції нерідко нагадують про досвід Європейського Союзу, в якому економічна інтеграція слугувала запобіжником проти нових воєн між європейськими державами, створюючи вкрай щільні зв'язки співзалежності. Проте на відміну від першої позиції, яка покладається на універсальний характер міжнародно-правових норм і судових органів, ця концепція спирається на твердження, що без плідної міжнародної співпраці на регіональному рівні та без ефективної дипломатії серйозні конфлікти неминучі навіть за наявності судових механізмів. Утім надмірна фрагментація й перехресна належність держав до різних союзів можуть ускладнювати узгодження політик і викликати конкуренцію норм, якщо їхня діяльність не узгоджена з універсальними принципами ООН.

У науковому полі існує й проміжна точка зору, яка намагається об'єднати обидва підходи: сильні міжнародні судові органи та механізми відповідальності мають поєднуватися з активною дипломатією й підтримкою регіональних інституцій безпеки, адже тільки сукупна дія цих двох чинників забезпечить найвищу результативність у протидії агресії. Отож найбільш перспективною є саме ця синтетична позиція, тому що вона враховує обмеження суто «карального» підходу в умовах політизації міжнародних інституцій, і водночас зберігає пріоритет правової бази, яка, безперечно, лежить у фундаменті міжнародної безпеки. Вона корелює з поглядами В. М. Корецького, котрий у своїх роботах наголошував, що ефективна міжнародна безпека вимагає як механізмів стримування, покарання й компенсації, так і довгострокового партнерства між державами для запобігання новим загрозам. Розбудова регіональних альянсів може надати оперативні інструменти впливу й стабілізації, а міжнародні суди – підтримувати загальний правовий порядок та легітимність дій [1].

Водночас необхідно усвідомити, що реалізація цієї синтетичної позиції наштовхується на низку перешкод. По-перше, багато держав усе ще керуються політикою суверенного егоїзму, коли міркування національної безпеки та економічної вигоди витісняють повагу до норм міжнародного права. По-друге, потужні геополітичні суперечності ускладнюють механізми глобальної колективної безпеки, оскільки великі держави нерідко воліють розв'язувати питання силовим шляхом або на двосторонній основі, ігноруючи потенціал універсальних і регіональних організацій. По-третє, у світі бракує дієвих інструментів, що могли б упевнено гарантувати невідворотність юридичної відповідальності за злочини

агресії, якщо йдеться про держави, які мають значний військово-політичний або економічний вплив на міжнародній арені. Нарешті, існує питання узгодженості між універсальним правопорядком і внутрішніми правовими системами: у багатьох країнах, де відсутні традиції дотримання міжнародних зобов'язань, повноцінна імплементація міжнародного права ускладнена. У цьому аспекті постає ще одна теза В. М. Корецького: поширення правової культури та освіти. Учений вважав, що формування поваги до права починається з юридичної освіти та наукових досліджень, і що ті країни, які ставлять міжнародне право на маргінесі правової політики, ризикують залишитися поза бортом безпекових процесів. Саме тому для України надзвичайно важливо розвивати наукову й освітню інфраструктуру, аби виховувати нові покоління фахових юристів-міжнародників і дипломатів. Це підтверджує й факт, що Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заснований за активної участі самого науковця, має й дотепер бути тим осередком, у якому формуються правові підходи до найбільш актуальних викликів сучасної геополітики та внутрішньої правової трансформації.

У цьому контексті постає запитання: як саме використати спадок В. М. Корецького, аби вдосконалити норми та механізми міжнародної безпеки з урахуванням нинішніх реалій? Певною мірою відповідь можна знайти в комплексній моделі, що передбачає поєднання зміцнення міжнародної судової системи (Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, спеціалізовані трибунали) з розвиненою системою регіональних безпекових домовленостей. Водночас необхідно реформувати діяльність Ради Безпеки ООН, обмеживши використання права вето у випадках масових порушень прав людини чи злочинів проти миру. Зрозуміло, що така реформа вимагає глобального політичного компромісу, якого нині не просто досягти. Проте дотримуючись настанов В. М. Корецького, науковці та державні діячі можуть працювати над поширенням ідеї верховенства права на міжнародній арені, доводячи, що без цього прогрес у сфері безпеки залишатиметься під загрозою. Практичним прикладом може бути робота українських представників у міжнародних організаціях над ініціативами, що покликані «розкріпачити» механізми колективної безпеки. Це може включати пропозиції щодо процедур, які дозволять Генеральній Асамблеї або іншим органам ООН ухвалювати обов'язкові рішення в разі блокування Радою Безпеки. Безперечно, це радикальні варіанти, проте без доктринального переосмислення ролі ООН і безоплатного доступу держав до міжнародного судочинства дійти до ефективної системи безпеки неможливо.

Зважаючи на уроки В. М. Корецького, слід також наголосити, що міжнародна безпека полягає не лише в запобіганні збройним конфліктам, а й у всебічній підтримці прав людини, економічної стабільності та стійкого розвитку. Ця концепція відображена в багатьох міжнародних документах, включно з Загальною декларацією прав людини 1948 року та низкою резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, що розглядають розвиток і дотримання прав людини як невіддільну складову глобального порядку. У спадщині В. М. Корецького простежується чіткий

зв'язок між повагою до прав людини, міцністю інститутів внутрішньої державної влади та здатністю держав бути передбачуваним і відповідальним членом міжнародної спільноти. Він указував, що численні конфлікти виникають саме через нехтування фундаментальними правами та свободами або через те, що внутрішнє законодавство тієї чи іншої держави побудоване на дискримінаційних принципах. Якщо держава не поважає права людини всередині, то годі чекати від неї сумлінного виконання міжнародно-правових зобов'язань. Тому питання внутрішньої демократичної культури та відповідності національних законів міжнародним стандартам – це ще один пласт спадку В. М. Корецького, який прямо пов'язаний із забезпеченням мирного співіснування країн.

Проаналізувавши кілька напрямів, можна дійти висновку, що дискусія про спадок ученого і формування міжнародної безпеки органічно вплітається у широкий контекст розвитку сучасного міжнародного права. Щодо проблем, окреслених у статті, то насамперед необхідно зосередитися на відновленні ефективної дії принципу верховенства права в міжнародних відносинах. Поки що політичні інтереси, сфери впливу та можливість примусового тиску превалюють над правовими інструментами. Проте йти винятково шляхом «правової каральності» для порушників теж недоцільно, оскільки це може призвести до ще більшого протистояння у світі, якщо не поєднувати правовий аспект із дипломатичним. Відтак найбільш дієвим видається згаданий вище синтетичний підхід: формувати культ міжнародного права, вдосконалювати судові механізми, протидіяти агресії санкціями й при цьому модернізувати універсальні та регіональні безпекові органи, щоб вони могли гнучкіше реагувати на гострі кризи. Україна, маючи власний досвід збройного протистояння та порушення своєї територіальної цілісності, може й повинна стимулювати міжнародну спільноту до перегляду наявних механізмів, у тому числі пропонуючи практичні рішення з метою підвищення дієвості міжнародних інституцій.

ВИСНОВКИ

Таким чином, аналізуючи наукову спадщину В. М. Корецького та її вплив на формування сучасної системи міжнародної безпеки, варто зробити кілька принципових висновків. По-перше, учений заклав концептуальні підвалини для розуміння того, що право може й повинно бути активним чинником, який обмежує свавілля окремих держав і сприяє міжнародній стабільності. По-друге, наполягав він на тому, що без розвиненої правової культури та визнання державами обов'язковості міжнародної юрисдикції жодні теоретичні засади колективної безпеки не спрацюють. По-третє, упровадження цих ідей є можливим лише тоді, коли універсальні системи (такі як ООН) та регіональні об'єднання діють узгоджено, доповнюючи один одного там, де кожен рівень має свої переваги. По-четверте, зміцнення міжнародної безпеки повинне включати й механізми невідворотності відповідальності, й превентивні інструменти, і комплекс заходів для підтримки прав людини та розвитку демократичних інституцій. По-п'яте, підхід, який об'єднує судові,

дипломатичні й політичні методи, залишається найперспективнішим шляхом розбудови ефективної системи міжнародної безпеки, і саме такий погляд відповідає суті пропозицій, висловлених В. М. Корецьким у його працях.

Зрештою, резонуючи з поглядами вченого, хотілося б наголосити, що наша епоха потребує не лише формальної взаємодії держав у межах міжнародних організацій, а й автентичного розуміння того, чому ці організації виникли. Метою, вочевидь, є не накопичення статусів і ратифікацій, а реальне забезпечення миру, безпеки та захисту фундаментальних прав. Відтак найліпша шана спадкові В. М. Корецького – це не просто цитування його класичних праць, а активне залучення його ідей про вищість права в кожній дипломатичній чи судовій ініціативі. Якщо Україна, спираючись на надбання національної правової школи, долучатиметься до формування порядку денного міжнародних організацій і просуватиме реформу колективних безпекових механізмів, це буде найкращим прикладом того, як спадок великого науковця трансформується в реальні зміни. У цьому сенсі доробок В. М. Корецького не втрачає актуальності, а радше набуває нового звучання в умовах турбулентного світу, коли питання справедливості, рівноправності та миру стоять гостріше, ніж будь-коли.

Отже, можна стверджувати, що ідеї В. М. Корецького відкривають широкі методологічні перспективи для подальших досліджень правових механізмів забезпечення міжнародної безпеки й наголошують на пріоритеті міжнародного права як чинника глобальної стабільності. У сучасному правовому полі вони формують дискусійне тло, де на передньому плані стоїть поєднання універсальних і регіональних інструментів, розвиток дієвої міжнародної юрисдикції, а також глибока інтеграція принципів демократії і прав людини в безпекову парадигму. Завдання науковців і практиків нині полягає в тому, щоб, розвиваючи й адаптуючи спадок В. М. Корецького, закріпити такі підходи в правотворчості, дипломатичній діяльності й освітніх програмах, забезпечуючи реальний внесок у формування світу, побудованого на верховенстві права та взаємній довірі держав. Спираючись на наукову платформу, створену ученим, Україна має шанси відігравати проактивну роль у цих процесах і доводити перспективність тих ідей, які ґрунтуються на єдності міжнародної правосвідомості та повазі до центральних інституцій глобальної й регіональної безпеки. У підсумку, якщо міжнародне право стане дієвим запобіжником від свавілля та інструментом ефективного вирішення конфліктів, це стане найкращою реалізацією настанов великого українського вченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Корецький В. М. Декларації прав і обов'язків держав. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 153 с.
- [2] Денисов В. Н. Корецький в Організації Об'єднаних Націй. Кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права (до 130-річчя від дня народження). *Правова держава*. 2021. Вип. 32. С. 13–40. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001262670>

- [3] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
- [4] Міжнародно-правова суб'єктність Української РСР. *Українська радянська енциклопедія*. Київ : Головна редакція УРЕ, 1965. Т. 17. С. 627.
- [5] Корецький В. М. Загальні принципи права в міжнародному праву. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. 52 с.
- [6] Поєдинок О. А. Універсализм і партикуляризм у сучасній науці міжнародного права. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 40–47.
- [7] Про міжнародні договори України : Закон України від 02.01.2020 № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
- [8] Проблема основних прав і обов'язків держав в міжнародному праві. 1959.
- [9] Регіональні підсистеми міжнародних відносин : навч. посіб. / відп. ред. О. П. Іваницька. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2018. 444 с.
- [10] Римський статут міжнародного кримінального суду. 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
- [11] Савчук К. О. Академік Володимир Корецький – гордість української юридичної науки. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/istoriya-advokaturi/akademik-volodimir-koreckiy--gordist-ukrayinskoyi-yuridichnoyi-nauki.html>.
- [12] Статут ООН. URL: https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/Part/un_charter.pdf.
- [13] Гельсінський Заключний акт. ОБСЄ. 1975. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505>.

REFERENCES

- [1] Koretsky, V. M. (1962). *Declarations of the Rights and Duties of States*. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.
- [2] Denisov, V. N. (2021). Koretsky in the United Nations. Codification and progressive development of international law (to the 130th anniversary of his birth). *Rule of Law*, 32, 13–40. Retrieved from <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001262670>
- [3] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- [4] International legal subjectivity of the Ukrainian SSR. *Ukrainian Soviet Encyclopedia* (1965). Kyiv: Main editorial office of the URE, 17, 627.
- [5] Koretsky, V. M. (1957). General principles of law in international law. Kyiv: Publishing house of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.
- [6] Poedynok, O. A. (2009). Universalism and particularism in modern science of international law. *Current problems of politics*, 38, 40–47.
- [7] On international treaties of Ukraine: Law of Ukraine (2020, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
- [8] *The problem of fundamental rights and obligations of states in international law*. (1959).
- [9] *Regional subsystems of international relations*. (2018). In O. P. Ivanytska (Ed.). Vinnytsia: Nilan-LTD.
- [10] Rome Statute of the International Criminal Court. 1998. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
- [11] Savchuk, K. O. *Academician Volodymyr Koreckiy – the pride of Ukrainian legal science*. Retrieved from <https://yur-gazeta.com/publications/istoriya-advokaturi/akademik-volodimir-koreckiy--gordist-ukrayinskoyi-yuridichnoyi-nauki.html>.

- [12] UN Charter. Retrieved from https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/Part/un_charter.pdf.
- [13] Helsinki Final Act. OSCE. 1975. Retrieved from <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505>.

Олександр Васильович Скрипнюк

Доктор юридичних наук, професор
Дійсний член (академік) НАПрН України
Віцепрезидент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Директор

Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7052-3729>

Oleksandr V. Skrypniuk

Doctor of Law, Professor
Vice President of the NALS of Ukraine
Full Member (Academician) of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Hryhorii Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Director

Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
01001, 4, Tryokhsviatitelska St., Kyiv, Ukraine

Дмитро Олександрович Беззубов

Доктор юридичних наук, професор
Відділ проблем державного управління та адміністративного права
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7183-5206>

Dmytro O. Bezzubov

Doctor of Law, Professor
Department of Public Administration and Administrative Law of Koretsky
Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
01001, 4, Tryokhsviatitelska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Скрипнюк О. В., Беззубов Д. О. Наукова спадщина В. М. Корецького в контексті функціонування правових інститутів міжнародної безпеки: до 135-річчя від дня народження фундатора української правової науки Володимира Михайловича Корецького. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 245–259.

Suggested Citation: Skrypniuk, O. V., & Bezzubov, D. O. (2025). The Scientific Heritage of V. M. Koretski in the Context of the Functioning of Legal Institutes of International Security: to the 135-th Anniversary of the Birth of the Founder of Ukrainian Legal Science Volodymyr Mykhaylovych Koretski. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 245–259.

Стаття надійшла / Submitted: 08/04/2025

Доопрацьовано / Revised: 08/05/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

УДК 343.2:001.32

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-260>

Юрій Анатолійович Пономаренко

*Кафедра кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

Юрій Васильович Баулін

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна
Кафедра кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна,*

Вячеслав Іванович Борисов

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна
Кафедра кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна,*

Людмила Миколаївна Демидова

*Кафедра кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

Володимир Ілліч Тютюгін

*Кафедра кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна*

НАУКОВА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА В СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. *Стаття присвячена аналізу творчої спадщини видатного українського ученого-криміналіста академіка В. В. Сташиса в контексті сучасного кримінально-правового дискурсу. Передусім, висувається пропозиція про найменування відповідного напрямку наукових досліджень «персональною доктриналогією» і відтак застосовується персонально-доктринологічний підхід до вивчення наукових ідей, суджень та пропозицій, сформульованих В. В. Сташисом. Зокрема, викладаються його ідеї, які були висловлені ним під час робіт із підготовки проєктів КК УРСР 1960 р. та КК України 2001 р., показується, як ці ідеї вплинули на зміст названих кримінальних законів, а також – на практику їх застосування. Крім того, аналізуються матеріали наукових*

публікацій В. В. Сташиса, передусім – з проблем інституту покарання та норм кримінального права про відповідальність за кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я людини та у сфері господарської діяльності. В першу чергу, показані ідеї науковця щодо формування системи й окремих видів покарань, про заміну смертної кари довічним позбавленням волі, про трансформацію субінституту умовного засудження в субінститут звільнення від відбування покарання з випробуванням та ін. Далі розглядаються ідеї В. В. Сташиса щодо норм про відповідальність за кваліфіковані склади умисного вбивства, а також деякі інші кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я людини. Нарешті, висвітлені його ідеї щодо відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності та показаний їх розвиток у науці до сьогодення. Окремо звернута увага на питання використання наукових здобутків академіка В. В. Сташиса під час підготовки навчальної літератури, а також – науково-практичних коментарів до кримінального законодавства України. Констатовано, що творча спадщина вченого стала позачасовим надбанням юридичної науки й активно використовується не лише для подальшого розвитку наукових досліджень чи в університетському викладанні, але й у практиці законотворення, а так само – й у практиці правозастосування.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, покарання, умисне вбивство, кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, наука кримінального права, персональна доктриналогія.

Yuriy A. Ponomarenko

Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

Yuriy V. Baulin

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine,

Viacheslav I. Borysov

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine,

Liudmyla M. Demydova

Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

Volodymyr I. Tiutiuhin

Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ACADEMICIAN V. V. STASHYS IN MODERN CRIMINAL LAW DISCOURSE

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the scientific heritage of the outstanding Ukrainian criminalist academician V. V. Stashys in the context of modern criminal law discourse. First, a proposal is made to name the corresponding direction of scientific research «personal doctrinology» and then a personal-doctrinological approach is applied to the study of scientific ideas and proposals formulated by V. V. Stashys. In particular, his ideas, which were expressed by him during the work on the preparation of the drafts of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 and the Criminal Code of Ukraine of 2001, are presented, it is shown how these ideas influenced the content of the mentioned criminal laws, as well as the practice of their application. In addition, the materials of scientific publications of V. V. Stashys are analyzed, primarily on the problems of the institution of punishment and the norms of criminal law on liability for criminal offenses against human life and health and in the sphere of economic activity. First of all, the ideas of the scientist on the formation of the system and individual types of punishments are shown, on the replacement of the death penalty with life imprisonment, on the transformation of the sub-institute of conditional conviction into the sub-institute of release from serving a sentence with probation, etc. Next, the ideas of V. V. Stashis on the norms of liability for qualified elements of intentional murder, as well as some other criminal offenses against human life and health are considered. Finally, his ideas on liability for criminal offenses in the field of economic activity are highlighted and their development in science to the present day is shown. Separate attention is paid to the issue of using the scientific achievements of Academician V. V. Stashis during the preparation of educational literature, as well as scientific and practical comments on the criminal legislation of Ukraine. It is stated that the scientist's creative heritage has become a timeless asset of legal science and is actively used not only for the further development of scientific research or in university teaching, but also in the practice of lawmaking, as well as in the practice of law enforcement.*

Keywords: *criminal law, criminal offense, criminal liability, punishment, intentional homicide, criminal offenses in the field of economic activity, science of criminal law, personal doctrinology*

ВСТУП

Кожна галузь науки, у тому числі й науки юридичної, в якості необхідної й невід'ємної своєї складової має дослідження питань власного розвитку, у тому числі – питань формування окремих наукових теорій, напрямів, учень та шкіл. Останні ж чи не найзмістовніше і, безумовно, найяскравіше розкриваються через дослідження творчого спадку видатних науковців, оцінку подальшого розвитку їхнього внеску в науку в роботах послідовників, використання їхніх ідей у сучасному науковому дискурсі. В сучасній українській науці кримінального права такі

дослідження вже становлять усталений і виокремлений з-поміж інших самостійний напрям. До нього належать як роботи, в яких вивчається творча спадщина видатних українських криміналістів відносно давноминулих часів, так і роботи, в яких аналізуються наукові здобутки тих, чийми сучасниками нам пощастило бути.

Значущість і об'ємність цього напрямку наукових досліджень є такою, що він, з нашого погляду, вже може претендувати навіть на отримання власного найменування. Оскільки предметом цього напрямку є вивчення доктринальних проблем самої науки, а зміст такого вивчення фокусується на творчій спадщині окремих її представників, вважаємо за доцільне висунути на роль найменування цього напрямку термін «персональна доктринологія». Адже «доктринологією» в наукознавстві називають вивчення окремих наукових доктрин, учень, теорій тощо, а слово «персональна» вказуватиме на те, що йдеться про творчу спадщину конкретного ученого. Універсальність цього терміна не перешкоджатиме його використанню також і в інших галузевих юридичних науках, а також і в інших галузях науки загалом.

Окремим предметом вивчення юридичної персональної доктринології вже стає творча спадщина видатного українського юриста, ученого, педагога й організатора вищої школи, академіка Національної академії правових наук України, професора кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Володимира Володимировича Сташиса (10.07.1925–02.11.2011). У пам'яті своїх сучасників і для майбутніх поколінь він назавжди залишився відданим державником, видатним керівником, талановитим організатором, мудрим наставником, людиною щирої й відкритої душі. Водночас, він зробив неоціненний внесок у становлення і розвиток української юридичної науки загалом і Харківської школи кримінального права, зокрема. Осягнення його творчого спадку, опрацювання його ідей і пропозицій, їх осмислення в контексті сучасного наукового дискурсу є одним із актуальних завдань сучасної персональної доктринології. Це завдання може бути ефективно розв'язане лише цілим циклом ґрунтовних наукових досліджень, а тому метою цієї статті ми вбачаємо лише окреслення загальної рамки оцінки наукової спадщини академіка В. В. Сташиса в сучасному кримінально-правовому дискурсі.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Наукова спадщина професора В. В. Сташиса є обширною і багатогранною. Навіть її письмове втілення охоплює понад 235 достеменно встановлених наукових, науково-практичних, навчально-методичних, науково-популярних та інших публікацій його авторства. У багатьох інших виданнях він був редактором чи рецензентом. Мабуть, не можна виключати й того, що окремі з його публікацій, особливо ті, які мали місце у 1950–1960-х роках, а також і ті, що хоч і були опубліковані відносно недавно, але не в центральних виданнях, наразі не відомі дослідникам і будуть відкриті тільки наступними поколіннями. Відома ж бібліогра-

фія творчої спадщини професора передусім і стала матеріалом для дослідження.

Крім того, великі учені часом залишають свою наукову спадщину не в своїх текстах, а в своїх ідеях, подарованих учням, у пропозиціях та аргументах, висловлених під час дискусій із колегами. Добре відомо, що великий Сократ не написав жодного рядка тексту, а все його учення дійшло до нас тільки у викладі його учнів, з якими він вів свої знамениті сократівські бесіди. Так само і Володимир Володимирович щедро дарував свої наукові ідеї своїм численним учням. Тільки під його офіційним науковим керівництвом було захищено 29 кандидатських, а під науковим консультуванням – 9 докторських дисертацій. Фактично ж, усі аспіранти, докторанти та викладачі кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту (Національного юридичного університету), які навчалися чи працювали на кафедрі в історичному проміжку від 1960-х до 2010-х років, мають повне право вважати себе його учнями. Своїм Учителем вважають професора В. В. Сташиса й усі автори цієї статті, які в якості матеріалу дослідження використовують також і ті ідеї, пропозиції й аргументи, які професор висловлював у спілкуванні з ними.

Стаття написана з використанням традиційних для історико-біографічних та персонально-доктринологічних досліджень у правознавстві. Зокрема, основним методом став конкретно-історичний метод вивчення наукової спадщини В. В. Сташиса, який полягав у тому, що всі його наукові судження, ідеї, висновки та пропозиції автори оцінювали в контексті тих соціально-політичних, правових, економічних та інших умов, у яких вони формулювалися, брали до уваги їх історичний контекст і тільки виходячи з нього екстраполювали творчу спадщину академіка на сучасність. Крім того, широко використовувався й історико-правовий (генетичний) метод, який дозволив вивчити наступність і розвиток у сучасному кримінально-правовому дискурсі творчої спадщини В. В. Сташиса. Нарешті, в дослідженні використовувалися й інші методи, а саме: системно-структурний – при вивченні наукової спадщини В. В. Сташиса як цілісного кримінально-правового учення, що поєднує окремі ідеї, судження, висновки, аргументи тощо, які перебувають у тісному взаємозв'язку між собою; формально-юридичний (догматичний) – при вивченні положень кримінального законодавства, до створення яких мав відношення В. В. Сташис; логічні методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції – при дослідженні окремих складових творчої спадщини ученого тощо.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Предметом наукових досліджень В. В. Сташиса охоплено широке коло проблем кримінального права як із Загальної, так і з Особливої частин, розв'язання яких суттєво збагатило вітчизняну кримінально-правову науку, чинне кримінальне законодавство та практику його застосування [2, с. 14]. Важливо зазначити, що насамперед це пояснюється широтою світогляду В. В. Сташиса, філософією його життя й наукової діяльності. Він був критично мислячим філософом, з особливим

внутрішнім сприйняттям світу і всіх процесів, що в ньому відбувалися, крізь призму загальної його культури і знань, ставлення до добра, справедливості, прав і свобод людини. Він відстоював позиції позитивістів, а також із глибоким розумінням суті та значення ставився до міркувань прихильників природної теорії права. Як фахівець у галузі кримінального права він, маючи таку могутню особисту інтелектуальну й моральну основу для наукової діяльності, працював як стратег і тактик у багатьох правових напрямках державної кримінально-правової політики.

Як відомо, будучи ще молодим ученим, В. В. Сташис брав участь у розробці проекту ще КК України 1960 р., який на той час цілком відповідав потребам боротьби зі злочинністю, бо надавав чітке законодавче визначення злочину, його принципівим ознакам (ст. 7), виключав можливість використання кримінального закону за аналогією (ч. 1 ст. 7), визнавав єдиною підставою кримінальної відповідальності наявність у діянні особи ознак конкретного складу злочину (ч. 1 ст. 3), встановлював розгорнуту систему покарань (ст. 23) тощо. Однак уже в 1990-ті роки, коли ще не було створено нового КК незалежної України, виникла потреба в кардинальному «очищенні» змісту КК 1960 р. від приписів, які були проявом радянського минулого й не відповідали потребам становлення і розвитку нашої країни. В. В. Сташис та його колеги – академіки М. І. Бажанов та В. Я. Тацій – взяли активну участь у цій роботі. У тому числі й за їх пропозицією були вилучені у 1992 р. із системи покарань такі його види, як заслання (п. 2 ч. 1 ст. 23), вислання (п. 3 ч. 1 ст. 23), а у 2000 р. – і смертна кара (ст. 24), які не тільки не відповідали, а навіть суперечили соціально-політичним та економічним умовам розвитку нашої держави та суспільства. Коли було створено роботу групу Кабінету Міністрів України з підготовки проекту нового КК України, особливо яскраво і блискучо проявився великий законотворчий талант академіка В. В. Сташиса. Стосовно кожного положення проекту цього КК відбувалися тривалі й ретельні обговорення, а іноді – й бурхливі дискусії, незмінним учасником яких був Володимир Володимирович. Зупинимось лише на декількох моментах, що стосувалися його внеску в розроблення інститутів покарання, його призначення та звільнення від нього.

Так, за часів чинності КК України 1960 р. було не зовсім зрозуміло, за яким принципом, на підставі якого критерію побудований у ст. 23 законодавчий перелік видів покарань, у якому закріплено їх систему? З цього приводу точилися численні дискусії, бо одні фахівці вважали, що в основу побудови цього переліку законодавець поклав ступінь суворості окремих видів покарань (від більш до менш суворих), а інші, посилаючись на виділення в ч. 2 ст. 23 КК України групи додаткових покарань, виходили з того, що в основу побудови цього переліку покладено порядок (спосіб) призначення покарань. Дискусії з цього приводу точилися й у робочій групі. В процесі обговорення цього питання В. В. Сташис спільно з М. І. Бажановим запропонували побудувати цей перелік за єдиним принципом певних «сходів», у якому кожному окремому виду покарань буде від-

ведено свій «щабель» у послідовності від менш до більш суворого. Причому, В. В. Сташис запропонував, щоб такий порядок розташування видів покарань у цьому переліку не залежав ні від порядку призначення покарання (основне чи додаткове), ні від того, належать вони до строкових, безстрокових чи одноактних. За такого підходу, наприклад, позбавлення волі завжди буде більш суворим видом покарання ніж будь-який інший його вид, незалежно від того, на який саме строк це позбавлення волі призначається судом. Обґрунтував свою позицію академік і стосовно того, що законодавчий перелік видів покарань повинен розпочинатися з менш (а не більш) суворого його виду, бо суд повинен звертатися до більш суворого виду покарання, передбаченого в альтернативній санкції, лише тоді, коли дійде висновку, що менш суворий вид покарання не здатен досягти поставленої перед ним мети. Цілком слушні зауваження висловив В. В. Сташис і стосовно необхідності виключення із системи покарань таких їх видів, які існували в КК України 1960 р., як громадська догана (п. 7 ч. 1 ст. 23) та позбавлення батьківських прав (п. 3 ч. 2 ст. 23), бо перше з них має, скоріше, моральний, а не каральний характер, а питання стосовно позбавлення особи батьківських прав, у силу великої важливості й делікатності цього питання, навряд чи доцільно вирішувати в межах кримінального провадження. Після тривалого обговорення цих питань із такими пропозиціями В. В. Сташиса погодилися й члени робочої групи, її підтримав і законодавець, що знайшло своє відображення в ст. 51, ч. 2 ст. 65 КК України 2001 р.

Дуже цікавою як з наукової, так і практичної точки зору була думка В. В. Сташиса, яка стосувалася, на перший погляд, не такої вже й значимої проблеми. Так, коли обговорювалося питання про так зване *умовне засудження*, яке в КК України 1960 р. саме під такою назвою було передбачено в ст. 46, академік В. В. Сташис звернув увагу на те, що засудження само по собі не може бути умовним – особа може бути або засуджена, або не засуджена і ніякої умовності тут бути не може. Він підкреслював, що умовним може бути не засудження, а звільнення засудженої особи від відбування покарання під певною умовою, коли протягом відповідного (іспитового) строку вона повинна довести, що звільнення її від реального відбування покарання було цілком виправданим, вона не порушила умов такого звільнення й довела своє виправлення. Виходячи саме з цієї ідеї в КК України 2001 р. й з'явилася ст. 75, яка здобула назву, що відповідає сутності цього субінституту – звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Серед різносторонніх напрямів наукової творчості В. В. Сташиса вагоме місце зайняли дослідження питань кримінальної відповідальності за злочини (тепер – кримінальні правопорушення) проти життя і здоров'я людини. Варто зазначити, що дослідження питань із цієї проблематики не відразу стало центром його творчої уваги, оскільки на початку наукового шляху В. В. Сташис надав перевагу вирішенню питань, пов'язаних із злочинами у сфері господарської діяльності. Що ж стосується злочинів проти життя та здоров'я людини, то перші прояви

поглибленого інтересу В. В. Сташиса до цієї проблематики, як уявляється, були пов'язані із залученням його як члена державної комісії до роботи над проектом КК УРСР 1960 р.

У своїх спогадах у колі розробників уже чинного КК України 2001 р. науковець розповідав про доволі жваві дискусії, що точилися навколо формування нормативних визначень умисних вбивств, акцентуючи при цьому увагу на умисних вбивствах за обтяжуючих обставин. Дійсно, порівняння тексту ст. 138 КК УСРР 1927 року з визначеннями умисних вбивств за обтяжуючих обставин, що були надані в ст. 93 КК УРСР 1960 р., показує, що підстав для критичного сприйняття положень ст. 138 КК УСРР 1927 року було достатньо. Так, п. «а» цієї статті, серед обставин, що обтяжували відповідальність, містив вкрай невизначену за обсягом змісту вказівку «та інших низьких мотивів». Коментуючи цю обставину, викладач кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту Л. М. Сугачов іронічно зауважував, що важко уявити умисне вбивство, вчинене не із низьких мотивів [8, с. 13]. Цю обставину, а також вбивство з ревнощів, особливо, на обов'язку якої лежить особливе піклування про убитого, та вчинене з використанням безпорадного стану убитого, розробники проекту КК УРСР 1960 р. не визнали такими, що повинні обтяжувати відповідальність за ст. 93 КК УРСР 1960 р. У свою чергу, до вичерпного переліку достатньо чітко визначених обставин, що обтяжують відповідальність, розробниками проекту були додані: вбивство з хуліганських мотивів, вбивство, вчинене у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, вбивство двох або більше осіб, вбивство, поєднане зі зґвалтуванням, вбивство, вчинене особливо небезпечним рецидивістом. Зазначені обставини, за винятком вбивства, вчиненого особливо небезпечним рецидивістом, витримали перевірку часом та були включені у ч. 2 ст. 115 чинного натепер КК України 2001 р. Крім того, саме за пропозиціями В. В. Сташиса розділ II Особливої частини цього КК було доповнено новими нормами, які встановлюють відповідальність за такі кримінальні правопорушення, як катування (ст. 127), незаконна лікувальна діяльність (ст. 138), незаконне проведення дослідів над людиною (ст. 142), насильницьке донорство (ст. 144); були виділені в окремий розділ статті, що встановлюють відповідальність за статеві кримінальні правопорушення, тощо.

Складні почуття, у контексті дотримання принципів пропорційності та справедливості, повинна була викликати й санкція ст. 138 КК УСРР 1927 р., якою передбачалося покарання за вбивство за обтяжуючих обставин у виді позбавлення волі на строк до десяти років. Таке рішення законодавця того часу чітко відображало пануючу в суспільстві ідеологію стосовно ставлення влади до найважливіших особистих інтересів окремої людини. На тлі масових репресій, що потрясали впродовж кількох десятиріч радянське суспільство, життя окремої людини не виглядало для держави якоюсь виключною соціальною цінністю, а, отже, й караність на законодавчому рівні протиправного позбавлення іншої людини життя передбачалась відносно несуровою.

В умовах зростання в перші роки після Другої світової війни насильницької злочинності та засудження на офіційному рівні державної політики «культу особи» було прийняте рішення кардинально змінити підходи до караності умисних вбивств. Так, санкцією ст. 93 КК 1960 р. «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах» було передбачено покарання «позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років із засланням на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою, з конфіскацією, крім того, майна у випадках, передбачених пунктом «а» (*з корисливих мотивів – авт.*) цієї статті.

Тут буде доречним ще раз звернутися до поглядів В. В. Сташиса на смертну кару як виключний вид покарання. Після проголошення незалежності України й обрання курсу європейської інтеграції в середовищі науковців-правників поширилися дискусії щодо необхідності відмови від смертної кари як виду покарання. Розмірковуючи над вирішенням цього питання в розроблюваному тоді проєкті КК України, що був прийнятий у 2001 р., В. В. Сташис у 1996 році звернувся на засіданні кафедри кримінального права Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого з питанням щодо позиції членів кафедри з цього приводу. Переважною більшістю голосів кафедра висловилася за відмову від смертної кари як виду покарання. Така позиція була відтворена в черговому варіанті проєкту КК, який саме приводився у відповідність до Конституції України. Розробники проєкту запропонували замінити смертну кару як вид покарання на довічне позбавлення волі. При цьому було зауважено, що довічне позбавлення волі не може бути застосовано до осіб, які вчинили злочин у віці до 18 років, до жінок, а також до чоловіків у віці понад 65 років. Передбачалася можливість умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі після відбуття 25 років цього покарання. Разом із тим автори проєкту не стали повністю відмовлятися від смертної кари, зазначивши, що в умовах воєнного стану спеціальним законом може бути передбачено застосування покарання у виді смертної кари [1, с. 28].

Те, що В. В. Сташис зацікавився науковою проблематикою злочинів проти особи і, зокрема, проти життя людини, підтверджується низкою публікацій, для початку у виді окремих статей, рецензій, виступів на наукових конференціях. Так, у 1966 р. науковець разом із викладачем Харківського юридичного інституту І. М. Даншиним опублікували рецензію на монографію Е. Ф. Побегайла «Умисні вбивства та боротьба з ними», в якій, на відміну від позиції автора, висловили своє бачення систематизації умисних вбивств за обтяжуючих обставин [7, с. 94–95]. У 1978 р. разом із професором М. І. Бажановим він опублікував рецензію на монографію О. В. Кузнецова «Кримінальне право та особистість» [6, с. 30–31]. Перша наукова стаття з цього напрямку досліджень на тему «Відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» була надрукована В. В. Сташисом у 1976 році в республіканському збірнику наукових праць «Проблеми соціалістичної законності». Це був перший випуск збірника, заснованого Харківським юридичним інститутом, а тому до розмі-

щення в ньому статей були запрошені провідні науковці України [4, с. 89–96]. У цьому ж році науковець разом із професором М. І. Бажановим опублікували монографію «Злочини проти особи в КК УРСР та судовій практиці». Робота викликала широкий інтерес в Україні як серед науковців, викладачів і студентів, так і серед практичних працівників, а тому надалі вона витримала ще три видання (1981, 1987, 1996 рр.). Останнє було під назвою «Особа – під охороною кримінального закону».

Особливе місце в наукових дослідженнях В. В. Сташиса протягом усього його життя, починаючи з вибору теми кандидатської дисертації, посідали проблеми кримінальної відповідальності за господарські злочини. Економіка як основа функціонування й розвитку держави і питання її кримінально-правової охорони завжди були в центрі уваги дослідника. У 1954 році В. В. Сташис блискуче захистив кандидатську дисертацію на тему «Боротьба зі спекуляцією за радянським кримінальним правом» (науковий керівник В. С. Трахтеров) [3]. Як і будь-яке інше, це дослідження, безумовно, слід вивчати в контексті часу його написання. А час тоді характеризувався тим, що: (1) лише 9 років пройшло після завершення Другої Світової війни, під час якої економіка на території України була фактично знищеною; (2) то був радянський період державності з плановою економікою й єдиною державною формою власності, а також (3) жорсткими заходами припинення індивідуальної праці чи використання будь-яких інших можливостей для одержання незаконної за радянськими правилами вигоди та (4) мали місце численні складнощі й непоодинокі зловживання в слідчій та судовій практиці при застосуванні ст. 127 КК УРСР 1927 р. Дисертація В. В. Сташиса стала першою науковою працею, яка відповідала на сучасні їй виклики.

Показово, що дисертація починалася з історичного аспекту боротьби з досліджуваним кримінально-карним діянням. У цьому проявлялося розуміння В. В. Сташисом значення історико-правового підходу для всебічного пізнання предмету наукового інтересу, що і в подальшому було впроваджено й розвинуто вченим у його наукових пошуках. Увага до історії розвитку подій, що вивчаються в площині кримінального права, набула значення принципу дослідницької діяльності вчених Харківської школи кримінального права, одним із засновників якої був В. В. Сташис.

Внеском у розвиток кримінально-правової науки стали його судження щодо значення інтересу для визначення безпосереднього об'єкта досліджуваного злочину, невдалого визначення предмета спекуляції в ст. 127 КК УРСР 1927 р., суспільної небезпечності діяння, помилковості слідчої й судової практики при кваліфікації цього злочину, вчиненого на стадіях готування чи замаху, та інші. Низка підходів науковця визнана й сучасною наукою кримінального права, а також упроваджені в судову практику. Йдеться, зокрема, про значення інтересу для визначення об'єкта кримінального правопорушення, що розвинуто в працях професора В. Я. Тація; про правила кваліфікації діянь, поєднаних зі зловживаннями службовими особами їх службовим становищем, тощо.

Господарським злочинам присвячені й інші дослідження В. В. Сташиса. Зокрема, в опублікованому в 1969 р. науково-практичному коментарі до КК УРСР він одноосібно коментує статті 147–163 (Господарські злочини) і це позитивно вплинуло як на наукову дискусію щодо застосування зазначених статей, так і на судову практику. У 1971 році вчений опублікував відомий навчальний посібник щодо господарських злочинів [5] і в подальшому ця тематика була однією з основних як у його особистій науковій діяльності, так і у співавторстві з його учнем В. Я. Тацієм. Результатами цих досліджень є вирішення актуальних проблем кримінально-правової охорони економіки і фінансової системи як тогочасного, так і сучасного періодів. Послідовні напрацювання з питань відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, як-от статті, монографії, коментарі, відповідні розділи в підручниках та навчальних посібниках, доповіді на конференціях, пропозиції, адресовані законодавцю, залучення до цієї проблематики своїх учнів – усе це показники потужної наукової школи академіка В. В. Сташиса, відомої як в Україні, так і за межами нашої держави. Найбільш помітно розвинув ідеї свого вчителя В. Я. Тацій у своїй докторській дисертації «Проблеми відповідальності за господарські злочини: об'єкт та система» (1984) [2, с. 16–17].

Значну увагу приділяв Володимир Володимирович тлумаченню норм законодавства про кримінальну відповідальність, коментуванню й роз'ясненню його положень. Тут вважаємо за необхідне підкреслити, що намагання бути в своїх наукових працях максимально корисним для практичного застосування кримінального закону було показовою рисою творчості видатного науковця. У 1969 році в Україні, після сорокарічної перерви, було видано науково-практичний коментар до КК УРСР 1960 р. Попередні коментарі до кримінального законодавства УСРР (УССР) були видані протягом 1924–1929 рр. Їх авторами були відомі вчені, які працювали в наукових та освітніх установах Харкова, а саме: професори М. М. Гродзинський, С. М. Канарський, В. С. Трахтеров, Г. І. Волков та ін. [10]. У новому ж виданні В. В. Сташисом були прокоментовані статті 147–163 («Господарські злочини») і статті 187–191 КК («Злочини проти порядку управління»). Статті глави 3 «Злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи» були прокоментовані доц. Л. М. Сугачовим, який був із 1966 р. першим завідуючим кафедри кримінології і виправно-трудового права Харківського юридичного інституту. Наступні видання цього коментаря були здійснені в 1978 і 1985 рр. У них статті глави 3 КК 1960 р. були прокоментовані професором В. В. Сташисом (статті 93–107) і професором М. І. Бажановим (статті 108–131).

У 2001 р. було прийнято перший КК незалежної України. Враховуючи потужні наукові можливості кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, В. В. Сташис і В. Я. Тацій, який очолював кафедру з 1991 р., прийняли рішення видавати науково-практичні коментарі, а також паралельно й підручники з навчальних дисциплін «Кримінальне право України» силами науковців кафедри. За їх відповідальною редакцією були видані

науково-практичні коментарі до КК України 2001 р. у 2003, 2004, 2006, 2008 рр., а також підручники із Загальної та Особливої частин кримінального права України за їх та професора М. І. Бажанова редакцією, які натепер витримали 6 видань. У всіх цих виданнях В. В. Сташисом матеріали, пов'язані з аналізом посягань на життя та здоров'я людини, були виконанні на високому теоретичному рівні особисто. Зважаючи на велике значення, яке стали відігравати підручники з кримінального права для підготовки фахівців у сфері кримінальної юстиції, 8 викладачів кафедри на чолі з В. В. Сташисом були державою в 2006 р. визнані Лауреатами Державної премії України в галузі науки і техніки.

Багато інших положень творчої спадщини академіка В. В. Сташиса знайшли своє відображення як у чинному кримінальному законодавстві, так і в навчальній та науковій літературі. Це свідчить про те, що його творча спадщина стала позачасовим надбанням юридичної науки й активно використовується не лише для подальшого розвитку наукових досліджень чи в університетському викладанні, а й у практиці законотворення, а так само – і в практиці правозастосування.

ВИСНОВКИ

Наукова спадщина академіка В. В. Сташиса полягає не тільки в численних наукових статтях, монографіях, науково-практичних коментарях і підручниках, автором (співавтором) яких він був. Не обмежується вона й тими його учнями, яким він свого часу дав путівку в наукове життя, будучи науковим керівником чи консультантом по їх кандидатських та докторських дисертаціях, науковим редактором їх наукових праць. Вагоме місце в цій спадщині посідає і його активна й ефективна законотворча діяльність. Наведені напрацювання та особисті судження академіка В. В. Сташиса свідчать про ту велику увагу, яку видатний учений приділив проблематиці кримінального права, а висновки та пропозиції з його наукових досліджень трансформовані до чинного кримінального законодавства України [9, с. 12].

Все це обумовлює той факт, що й за спливом майже півтора десятиліть після відходу у вічність професора В. В. Сташиса, його наукові здобутки залишаються предметом наукового дискурсу його наступників. Зокрема, в сучасній українській кримінально-правовій науці активно досліджуються не тільки окреслені в цій статті питання учення про систему і види покарань, про призначення покарання та про звільнення від нього, про відповідальність за кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я людини та у сфері господарської діяльності, а й ціла низка інших питань, що ним досліджувалися. Це й загальні питання методології реформування і розвитку кримінального законодавства, і питання учення про підставу кримінальної відповідальності, і відповідальність за організовану та рецидивну злочинну діяльність, і широке коло інших питань. Викладене свідчить про те, що творча спадщина академіка В. В. Сташиса є значимим і цінним предметом для персонально-доктринологічних досліджень у кримінальному праві.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

У статті висунуто ідею про те, що наукові дослідження творчої спадщини видатних представників науки становлять собою окремий напрям вивчення в межах кожної галузі науки і запропоновано цей напрям іменувати персональною доктриналогією. Автори вважають, що подальший розвиток цього напрямку в правознавстві загалом, і науці кримінального права зокрема, стане запорукою не лише узагальнення й систематизації накопичених наукових знань, а й вироблення на цій основі стратегічних напрямків розвитку наукових досліджень, а відтак – і розвитку законодавства та практики його застосування.

Застосувавши персонально-доктринологічний підхід до вивчення творчої спадщини академіка В. В. Сташиса, автори встановили, що ідеї, висновки та пропозиції, сформульовані ним у наукових публікаціях та в особистому спілкуванні з учнями й колегами, становлять наукову й практичну цінність і на сучасному етапі розвитку юридичної науки, законодавства та практики його застосування. З огляду на це, автори висувають рекомендацію про подальший розвиток персонально-доктринологічних досліджень творчої спадщини академіка В. В. Сташиса, а в цьому контексті – і про загальний розвиток цього напрямку наукознавчих досліджень в науці кримінального права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Борисов В. І. Кримінальний кодекс України 2001 року: хроніки підготовки та прийняття. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. №2 (18). С. 16–33. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.267491>
- [2] Володимир Володимирович Сташис. До 85-річчя від дня народження та 60-річчя науково-педагогічної і громадської діяльності / упоряд. : В. І. Борисов, В. І. Тютюгін, Л. М. Демидова ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2010. 108 с.
- [3] Сташис В. В. Боротьба зі спекуляцією за радянським кримінальним правом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 1954. 17 с.
- [4] Сташис В. В. Відповідальність за умисне вбивство, скоєне в стані сильного душевного хвилювання. *Проблеми соціалістичної законності*. 1976. Вип. 1. С. 89–96.
- [5] Сташис В. В. Господарські злочини за радянським кримінальним правом : навч. посібн. Харків : Вища шк., 1971. 58 с.
- [6] Сташис В. В., Бажанов М. І. Рецензія на книгу Кузнецова О. В. «Кримінальне право та особистість». *Радянська юстиція*. 1978. №6. С. 30–31.
- [7] Сташис В. В., Даньшин І. М. Рецензія на книгу Побегайла Е. П. «Умисні вбивства та боротьба з ними». *Соціалістична законність*. 1966. №11. С. 94–95 ().
- [8] Сугачев Л. М. Про злочини проти життя за новим Кримінальним кодексом УРСР. *Вчені записки Харківського юридичного інституту, кафедра кримінального права та процесу, кафедра криміналістики*. Вип. 16. Питання кримінального права, кримінального процесу та криміналістики. Харків, 1962. С. 13–18.
- [9] Тацій В. Я., Борисов В. І., Панов М. І., Демидова Л. М. Передмова до видання: Сташис В. В. Вибрані праці / уклад. : В. Я. Тацій, В. І. Борисов, Л. М. Демидова ; відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Право, 2015. С. 7–25.
- [10] Кримінальний кодекс. Текст та постатейний коментар за редакцією С. Канарсько-го. 3-тє вид. зі змін. від 20 лютого 1928 р. Харків : Держвидав України, 1928. 588 с.

REFERENCES

- [1] Borysov, V. I. (2022). The Criminal Code of Ukraine of 2001: Chronicles of Preparation and Adoption. *Bulletin of the Criminal Law Association of Ukraine*, 2 (18), 16–33. <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.267491>
- [2] Volodymyr Volodymyrovych Stashis. *To the 85th anniversary of his birth and 60th anniversary of scientific, pedagogical and public activity*. (2010). In V. I. Borysov, V. I. Tiutiuhin, L. M. Demydova (Ed.); National Acad. of Law. Sciences of Ukraine. Kharkiv: Pravo.
- [3] Stashis, V. V. (1954). *Fighting Speculation in Soviet Criminal Law* (Candidate thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [4] Stashis, V. V. (1976). Liability for intentional murder committed in a state of strong mental excitement. *Problems of socialist legality*, 1, 89–96.
- [5] Stashis, V. V. (1971). *Economic crimes under Soviet criminal law*. Kharkiv: Higher School.
- [6] Stashis, V. V., & Bazhanov, M. I. (1978). Review of the book Kuznetsova A. V. «Criminal law and personality». *Soviet justice*, 6, 30–31.
- [7] Stashis, V. V., & Danshin, I. N. (1966). Review of the book Pobegaila E. F. «Intentional killings and the fight against them». *Socialist legality*, 11, 94–95.
- [8] Sugachev, L. N. (1962). About crimes against life under the new Criminal Code of the Ukrainian SSR. *Academic notes of the Kharkiv Institute of Law, Department of Criminal Law and Procedure, Department of Criminology. Issues of criminal law, criminal procedure and criminalistics*, 16, 13–18.
- [9] Tatsiy, V. Ya., Borysov, V. I., Panov, M. I., & Demydova, L. M. (2015). *Foreword to the publication: Stashis V. V. Selected works*. Compiled by: V. Ya. Tatsiy, V. I. Borysov, L. M. Demydova. In V. Ya. Tatsiy (Ed.). Kharkiv: Pravo, 7–25.
- [10] *Criminal Code. Text and article commentary edited by S. Kanarsky*. 3-rd ed. with change on February 20 (1928). Kharkiv: State Publishing House of Ukraine.

Юрій Анатолійович Пономаренко

Доктор юридичних наук, доцент

Завідувач кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1030-1072>

Yuriy A. Ponomarenko

Doctor of Law, Associate Professor

Head of Department of Criminal Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Юрій Васильович Баулін

Доктор юридичних наук, професор

Дійсний член (академік) НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Професор кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-8764-3567>

Yuriy V. Baulin

Doctor of Law, Professor
Full Member (Academician) of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Professor of Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Вячеслав Иванович Борисов

Доктор юридичних наук, професор
Дійсний член (академік) НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Професор кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-8764-3567>

Viacheslav I. Borysov

Doctor of Law, Professor
Full Member (Academician) of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Professor of Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Людмила Николаївна Демидова

Доктор юридичних наук, професор
Професор кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1248-5001>

Liudmyla M. Demydova

Doctor of Law, Professor
Professor of Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Володимир Ілліч Тютюгін

Кандидат юридичних наук, професор
Професор кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1174-3075>

Volodymyr I. Tiutiuhin

Candidate of Law, Professor
Professor of Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Пономаренко Ю. А., Баулін Ю. В., Борисов В. І., Демидова Л. М., Тютюгін В. І. Наукова спадщина академіка В. В. Сташиса в сучасному кримінально-правовому дискурсі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 260–275.

Suggested Citation: Ponomarenko, Yu.A., Baulin, Yu.V., Borysov, V. I., Demydova, L. M., & Tiutiuhin, V. I. (2025). The Scientific Heritage of Academician V. V. Stashis in Modern Criminal Law Discourse. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 260–275.

Стаття надійшла / Submitted: 15/05/2025
Доопрацьовано / Revised: 15/06/2025
Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-276>

Олександр Васильович Скрипнюк

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
Київ, Україна

ПАМ'ЯТІ ЛЮДИНИ, ФУНДАТОРА ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ, ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА

Анотація. Стаття присвячена аналізу багатогранної наукової та науково-організаційної діяльності академіка Юрія Сергійовича Шемишченка, яка полягає в системному поєднанні наукових досліджень, освітньої діяльності та участі в державотворчих процесах в Україні. Юрій Сергійович Шемишченко – видатний український учений-правознавець, організатор академічної юридичної науки, педагог, громадський діяч, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України та НАПрН України, іноземний член багатьох міжнародних наукових інституцій. Весь його життєвий і творчий шлях є прикладом служіння науці та Україні, високої громадянської відповідальності та наукової доброчесності. Виокремлено концептуальні ідеї вченого щодо розвитку правничої науки, розбудови ефективної правової системи, захисту прав і свобод людини, а також творення досконалих адміністративно-правових механізмів. Показано, що його наукова творчість й організаторська діяльність в умовах становлення й модернізації вітчизняної правничої сфери суттєво вплинули на формування національної юридичної школи, а також на інтеграцію української правової думки у світовий інтелектуальний простір. Акцентовано на вагомій ролі Юрія Шемишченка у формуванні сучасного погляду на державу, екологічне та космічне право. Завдяки його зусиллям були створені численні наукові підвалини для майбутнього розвитку правосвідомості, забезпечення верховенства права та встановлення відповідальності органів влади перед суспільством. Розкрито важливість його наукової школи як для правотворення та правозастосування, так і для підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі права.

Ключові слова: Юрій Шемишченко, правнича наука, державотворення, інтеграція науки та освіти, правосвідомість, правова система, екологічне право, конституціоналізм.

Oleksandr V. Skryniuk

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

IN MEMORY OF A MAN, FOUNDER OF LEGAL SCIENCE AND EDUCATION, PUBLIC ACTIVIST

Abstract. This article analyzes the multifaceted scientific and organizational activities of Academician Yuriy Serhiyovych Shemshuchenko, which consist in the systematic combination

of scientific research, educational activities, and participation in state-building processes in Ukraine. Yuriy Serhiyovych Shemshuchenko is a prominent Ukrainian legal scholar, organizer of academic legal science, educator, public figure, Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, and foreign member of many international scientific institutions. His entire life and creative path exemplify uncompromising service to science and Ukraine, demonstrating high civic responsibility and scientific integrity. The article highlights the scholar's conceptual ideas regarding the development of legal science, building an effective legal system, protecting human rights and freedoms, and creating refined administrative-legal mechanisms. It demonstrates how his scientific work and organizational efforts during the formation and modernization of the domestic legal sphere significantly influenced the formation of the national legal school, as well as the integration of Ukrainian legal thought into the global intellectual space. The article emphasizes Yuriy Shemshuchenko's significant role in shaping the modern view of the state, constitutional order, and environmental law. Thanks to his efforts, numerous scientific foundations were created for the future development of legal consciousness, ensuring the rule of law, and establishing the accountability of government bodies to society. The importance of his scientific school is revealed both for lawmaking and law enforcement, as well as for training highly qualified specialists in the field of law.

Keywords: *Yuriy Shemshuchenko, legal science, state-building, integration of science and education, legal consciousness, legal system, environmental law, constitutionalism.*

*Юридична наука має бути об'єктивною
і працювати на випередження,
визначаючи розвиток суспільної практики і
головні напрями державотворення і
правотворення в Україні...
Ю. С. Шемшученко*

ВСТУП

Протягом кількох десятиліть українська правнича наука зазнавала глибоких трансформацій, відображаючи масштабні суспільно-політичні зміни та процеси державотворення, що відбувалися на тлі здобуття Україною незалежності й подальшого розвитку її правової системи. У цьому контексті роль учених – працівників правової науки набуває особливого значення, оскільки саме вони формують підвалини для наукового поступу та виступають інтелектуальними дороговказами, на які спирається державотворча практика й освітній простір. Одним із таких відомих діячів, чий творчий доробок і науково-організаційна діяльність залишили вагомий слід в історії української юридичної науки, був академік Юрій Сергійович Шемшученко. Його наукова, організаційна та громадсько-політична діяльність є одним із найяскравіших прикладів інтеграції науки, освіти та державотворення в сучасній Україні.

Науково-педагогічна діяльність академіка представляє собою значний період, протягом якого вчений зробив вагомий внесок у розвиток української правової

науки, зокрема в галузі державного управління, екологічного, космічного права, порівняльного правознавства та історії політико-правових учень. Життєвий і професійний шлях ученого охоплює водночас і глибинні академічні дослідження, і широкий спектр освітньої роботи, і вплив на розбудову державних інституцій, закладаючи таким чином міцний фундамент для інтеграції науки, освіти та державотворення на шляху формування України як правової, демократичної держави. Уже протягом десятиліть його ідеї щодо розвитку правничої науки, формування дієвої системи правозастосування, вдосконалення правової освіти й наукових досліджень у галузі права залишаються актуальними й формують засадничі принципи, на яких сьогодні базується подальше зміцнення національного правопорядку. Саме цим зумовлений науковий та практичний інтерес до дослідження доробку Юрія Шемшученка як науковця, який зробив неоціненний внесок у становлення фундаментальних правознавчих доктрин, конституційного ладу, екологічного права та державного управління. Його новаторство полягало в умінні синтезувати академічний досвід і теоретичні розробки з реаліями суспільного розвитку, випереджаючи запити часу та пропонуючи такі концептуальні рішення, що уможливили застосування юридичної науки для розв'язання найскладніших суспільних проблем. Усе це відбувалося в непростих історичних умовах, коли Україна долала радянську спадщину та водночас створювала нові правові механізми й державні структури, здатні задовольнити демократичні й соціальні прагнення громадян.

Дослідник, педагог, керівник наукових колективів і науково-дослідних проєктів – таким постає Юрій Сергійович у численних свідченнях колег, вихованців і послідовників, які відзначають надзвичайно широкий діапазон його інтересів, працездатність та інноваційний підхід до формування наукової парадигми.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Юрій Сергійович Шемшученко народився 14 грудня 1935 року в місті Глухові Чернігівської (нині – Сумської) області. Ще змалку майбутній науковець засвоїв цінності знання, праці та служіння суспільству. Після закінчення середньої школи в м. Глухові прагнув присвятити себе служінню мистецтву, але доля привела його до юридичного фаху. Він у 1957–1962 роках навчався на юридичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, де формувалися його наукові інтереси та світогляд. Чотири роки працював в органах прокуратури Сумської області. У той час почав друкуватися в наукових юридичних виданнях і місцевій пресі. Першою науковою публікацією була стаття «Дотримуватись законності у діяльності сільських Рад» у другому номері журналу «Радянське право» за 1965 р.¹ Цей період став важливим етапом становлення майбутнього науковця, адже саме тоді він набув практичного досвіду аналізу правових проблем та їх висвітлення для широкого загалу.

¹ Бігун В. С. Академіку НАН України Ю. С. Шемшученку – 70 років. *Проблеми філософії права*. 2005. С. 390–393.

Власне науковий шлях Ю. С. Шемшученка розпочався в 1966 році, коли він вступив до аспірантури Сектора держави і права Академії наук УРСР (нині – Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України). У лютому 1970 р. Ю. С. Шемшученко успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Забезпечення соціалістичної законності в діяльності місцевих органів радянського державного управління засобами прокурорського нагляду (на матеріалах Української РСР)». Вона лягла в основу першої монографічної праці автора, підготовленої в співавторстві з І. Бутко – «Місцеві Ради і забезпечення законності» (1973). У своїх ранніх роботах Ю. С. Шемшученко вже демонстрував системний підхід до аналізу правових явищ, звертаючи увагу на взаємозв'язок правових норм, інститутів та соціальних процесів.

Наукова діяльність Ю. С. Шемшученка в Інституті держави і права розвивалася стрімко: від молодшого (1969) до старшого наукового співробітника (1972), від завідувача відділу до директора цієї провідної академічної наукової установи. З 1979 по 1982 рік він очолював відділ проблем радянського будівництва, що займався дослідженням проблем державного управління та місцевого самоврядування. У квітні 1982 року вченого було призначено завідувачем відділу правових проблем сільського господарства й охорони навколишнього середовища. У цей період Ю. С. Шемшученко розвивав новаторські підходи до розуміння екологічного права. Його ідеї, які випереджали свій час, стали особливо актуальними в період перебудови, а згодом – під час становлення незалежної України та розбудови її правової системи, що принесло вченому широке визнання.

У лютому 1979 року Ю. С. Шемшученко успішно захистив докторську дисертацію «Державне управління охороною навколишнього середовища в СРСР». У своїх наукових працях Ю. С. Шемшученко зарекомендував себе як один із засновників нової наукової школи, присвяченої управлінню якістю довкілля. Основні положення цієї праці лягли в основу реформування екологічного законодавства та вдосконалення механізмів його впровадження.

У жовтні 1985 року Вища атестаційна комісія при Раді Міністрів СРСР присвоїла йому вчене звання професора. У січні 1988 року Загальні збори Академії наук УРСР обрали Ю. С. Шемшученка членом-кореспондентом за спеціальністю «Право». Восени того ж року, після обрання колективами Інституту та Відділення історії, філософії й права АН УРСР, 12 жовтня Президія АН УРСР затвердила його на посаді директора Інституту держави і права АН УРСР¹, на якій він перебував до 2021 року. За час його керівництва Інститут перетворився на провідний науковий центр правових досліджень в Україні, відомий далеко за її межами. Під його керівництвом було здійснено низку фундаментальних досліджень у галузі теорії держави і права, конституційного, адміністративного, космічного, міжнародного, екологічного права, які мали безпосередній вплив на формування правової системи незалежної України. У 1992 році Ю. С. Шемшученка було об-

¹ Бігун В. С. Академіку НАН України Ю. С. Шемшученку – 70 років. *Проблеми філософії права*. 2005. С. 390–393.

рано дійсним членом (академіком) НАН України, що стало визнанням його визначного внеску в розвиток вітчизняної правової науки.

Науковий доробок Ю. С. Шемшученка вражає своєю різноманітністю та глибиною. Він є автором біля 1 000 наукових праць, серед яких індивідуальні та колективні монографії, підручники, статті, енциклопедичні видання, зокрема: «Організаційно-правові питання охорони навколишнього середовища в СРСР» (1976); «Людина, природа, закон» (1983); «Правові проблеми екології» (1989); «Національна державність союзної республіки» (1991, у співавт.); «Юридична наука і освіта в Україні» (1992, у співавт.); «Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література» (1999, у співавт.); «Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (2001, у співавт.).

Ідея видання 10-томної «Антології української юридичної думки» (2002–2005) належить саме Ю. С. Шемшученку, який виступив загальним редактором цього масштабного наукового проекту. Він став головною рушійною силою, інтелектуальним ядром його реалізації. Цей фундаментальний багатотомник став унікальним зібранням найцінніших здобутків української правової науки, охопивши понад два з половиною століття розвитку національної юридичної думки й провідні його автори були удостоєні Державної премії України в галузі науки і техніки.

Ю. С. Шемшученко був головою Комісії при Президентові України з питань громадянства (1994–2004); головою редакційної колегії 6-томної «Юридичної енциклопедії» (1998–2004); першим головою Спілки юристів України (1991–1993); президентом Української асоціації політологів (1991–1994); академіком-секретарем Відділення екологічного та аграрного права Національної академії правових наук України; головою редакційної ради щорічника наукових праць «Правова держава»; керівником та членом багатьох наукових і науково-консультативних рад; ректор (1995–2005) Київського університету права НАН України (з 2006 р. – почесний ректор). Ці праці охоплюють широкий спектр правових проблем і демонструють системний підхід дослідника до аналізу складних правових явищ.

Як уже зазначалось, Ю. С. Шемшученко зробив значний внесок у розвиток екологічного права як самостійної галузі юридичної науки. Він обґрунтував необхідність комплексного підходу до правового регулювання охорони природи, розвинув концепцію екологічного права як інтегрованої галузі, яка охоплює не лише природоохоронні норми, але й регулює раціональне використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. У монографії «Юридична відповідальність у сфері охорони навколишнього середовища» (1978) він детально проаналізував теоретичні та практичні аспекти відповідальності за екологічні правопорушення, заклавши методологічні основи для подальших досліджень у цій сфері. Особливу увагу вчений приділяв проблемам систематизації екологічного законодавства, обґрунтовуючи необхідність його кодифікації та розробки Екологічного кодексу України.

Після проголошення незалежності України в 1991 році Ю. С. Шемшученко активно включився в процес розбудови національної правової системи. Зокрема, долучився до розробки проекту Конституції України та багатьох інших нормативно-правових актів [3]. Як член Конституційної комісії Верховної Ради України, він зробив значний внесок у формування конституційних засад української державності, наполягаючи на необхідності забезпечення принципів поділу влади, верховенства права, захисту прав і свобод людини.

Важливим аспектом наукової діяльності Ю. С. Шемшученка став розвиток порівняльного правознавства. Ці праці мають не лише теоретичне значення, але й практичну цінність, оскільки дозволяють краще зрозуміти особливості функціонування різних правових систем та використати цей досвід для вдосконалення національного законодавства України.

Одним із пріоритетних напрямів наукової діяльності Ю. С. Шемшученка було також дослідження проблем конституціоналізму та конституційного права. У працях «Проблеми теорії конституційного права України: теорія і практика» (2013), «Конституційне право України. Академічний курс» в 2-х томах (2008) він ґрунтовно аналізував теоретичні та практичні аспекти конституційного будівництва в Україні, звертаючи особливу увагу на проблеми реалізації конституційних положень, взаємодії гілок влади, забезпечення конституційних прав і свобод громадян. Учений наголошує на необхідності формування в Україні конституційної правосвідомості та правової культури, які є важливими умовами ефективного функціонування конституційного ладу.

Значний був внесок Ю. С. Шемшученка й у розвиток теорії правової держави та громадянського суспільства. Зокрема він детально проаналізував взаємодію держави і громадянського суспільства, підкреслюючи, що ефективна державна влада можлива лише за умови існування розвиненого громадянського суспільства, яке здійснює контроль за діяльністю державних органів. При цьому вчений наголошував на необхідності дотримання балансу між державою та громадянським суспільством, уникнення як етатизму, так і анархії.

Важливим напрямом наукової діяльності вченого стало дослідження проблем космічного права. Разом із академіком Н. Р. Малишевою він був одним із засновників цієї галузі права в Україні, приділяючи особливу увагу правовому регулюванню космічної діяльності, міжнародному співробітництву в цій сфері, проблемам відповідальності за шкоду, заподіяну космічними об'єктами. Під його керівництвом було розроблено проект Закону України «Про космічну діяльність», який було прийнято в 1996 році та який створив правову основу для розвитку космічної галузі України.

Наукові праці Ю. С. Шемшученка характеризуються системним підходом, глибиною аналізу, увагою до практичних аспектів функціонування права. Він завжди підкреслював, що право має бути не лише теоретично обґрунтованим, але й практично дієвим, спрямованим на вирішення реальних проблем суспільства.

Ця особливість наукового методу вченого робить його праці особливо цінними для розвитку правової системи України.

Важливою рисою наукової діяльності Ю. С. Шемшученка є її міждисциплінарний характер. Науковець досліджував право у взаємозв'язку з політологією, філософією, економікою, історією, що дозволило йому розглядати правові явища в широкому соціальному контексті. Такий підхід сприяв глибшому розумінню сутності права, його ролі в регулюванні суспільних відносин, взаємодії правових норм із іншими соціальними регуляторами.

Поєднання наукової діяльності з педагогічною є характерною рисою професійного шляху Ю. С. Шемшученка. Протягом багатьох років він викладав у провідних закладах вищої освіти України: Київському національному університету імені Тараса Шевченка, Київському університету права НАН України, який він заснував у 1995 році й десять років був його ректором. Під керівництвом Ю. С. Шемшученка підготовлено та захищено понад 30 докторських і кандидатських дисертацій. Його учні успішно працюють у різних сферах юридичної науки та практики, продовжуючи розвивати ідеї свого наукового керівника.

Учений приділяв значну увагу науково-організаційній діяльності. Він був головою спеціалізованої вченої ради з захисту докторських дисертацій при Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України, головою редакційної ради щорічника «Правова держава», співголовою наукової ради журналу «Бюлетень Міністерства юстиції України», членом редколегій багатьох інших наукових видань. Під його керівництвом Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України став центром координації правових досліджень в Україні, місцем проведення численних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів, які сприяли обміну думками між ученими-правознавцями та практиками.

Значним є внесок Ю. С. Шемшученка в розвиток міжнародного співробітництва в галузі правової науки. У 1998 році очолив Міжнародний центр космічного права при НАН України. Був членом Міжнародної академії астронавтики, суддею Міжнародного арбітражного суду в Гаазі, брав участь у багатьох міжнародних наукових конференціях, інших форумах і сесіях Генеральної Асамблеї ООН¹. Це сприяло інтеграції української правової науки в світовий науковий простір, збагаченню її новими ідеями та підходами.

Важливою складовою діяльності Ю. С. Шемшученка була його участь у громадсько-політичному житті України. Він був членом Конституційної комісії Верховної Ради України, членом Комісії з опрацювання проєкту Конституції України (Конституційної Асамблеї), членом Національної конституційної ради. Ю. С. Шемшученко активно виступав у засобах масової інформації з аналізом актуальних правових проблем, брав участь у публічних дискусіях з питань розвитку правової системи України, конституційної реформи, захисту прав людини,

¹ Ювіляри України. Події. Імена. Звершення. 2019 – Шемшученко Юрій Сергійович. URL: <https://web.archive.org/web/20220123105921/https://who-is-who.ua/main/page/yuvilyars-2019/47/689>.

що свідчить про його активну громадянську позицію та прагнення сприяти розвитку правової держави і громадянського суспільства в Україні.

Наукова, педагогічна та громадська діяльність Ю. С. Шемшученка отримала високу оцінку держави та суспільства. Він був нагороджений орденами «За заслуги» I, II, III ступенів, орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України, Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, мав почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», був лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, премії імені М. П. Василенка НАН України та інших нагород. Ці відзнаки є свідченням визнання його видатного внеску в розвиток української правової науки та практики.

ВИСНОВКИ

Отже, життя й діяльність Юрія Сергійовича Шемшученка – це приклад відданого служіння науці та Україні, поєднання глибоких теоретичних досліджень із практичною роботою на благо держави та суспільства. Наукова спадщина академіка Юрія Сергійовича Шемшученка є унікальним явищем в історії української юридичної науки. Вона охоплює широкий спектр галузей права – від теорії держави і права до космічного, від екологічного до міжнародного, поєднує глибокі теоретичні дослідження з практичною спрямованістю, національний контекст із міжнародним виміром.

Багатогранність наукових інтересів, інноваційність ідей, системність підходу до правових проблем дозволили вченому зробити вагомий внесок у розвиток вітчизняного правознавства, вплинути на формування національної правової системи, сприяти інтеграції України у світовий правовий простір. Особливістю діяльності Ю. С. Шемшученка була органічна інтеграція науки, освіти та державотворення. Учений не лише розробляв фундаментальні теоретичні питання, але й активно впроваджував свої ідеї в практику державного будівництва, законотворчості, підготовки фахівців-правників. Його діяльність на посаді директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ректора Київського університету права НАН України, голови Комісії з питань громадянства при Президентові України, участь у Конституційному процесі України забезпечила органічний зв'язок між науковими дослідженнями, освітнім процесом і практикою державотворення.

Останні роки життя Ю. С. Шемшученка були так само насичені науковою та громадською діяльністю. Він продовжував керувати науковими дослідженнями, готувати наукові кадри, брати участь у міжнародних наукових форумах. До кінця життя вчений зберігав ясність думки, наукову принциповість і громадянську позицію. Юрій Сергійович Шемшученко пішов із життя 1 березня 2025 року на 90-му році життя, залишивши багату наукову спадщину, яка продовжує жити в працях його учнів і послідовників, у діяльності створених ним наукових і освітніх інституцій, у розвитку української правової системи та держави.

Надзвичайно цінним є те, що наукова спадщина Юрія Шемшученка зберігає свою актуальність у світлі нових викликів часу. Сьогодні, коли Україна проходить непрості випробування зовнішньою агресією, потребує консолідації суспільства навколо національної ідеї, демократичних цінностей і захисту своїх громадян, значення його наукових ідей проявляється з новою силою. Глибоке осмислення категорії національної безпеки, екологічних ризиків, конституційних гарантій, взаємодії органів влади та громадськості, як і раніше, залишається тим концептуальним підґрунтям, що здатне допомогти у виробленні виважених стратегій розвитку. Свого часу він підкреслював, що здорова правова система – це міцний щит і для внутрішньої стабільності, і для зовнішньої стійкості держави. Тому саме зараз, коли суспільство надзвичайно вразливе й шукає шляхи до відновлення, розбудови післявоєнного порядку й поглиблення європейської інтеграції, доробок академіка Ю. С. Шемшученка дає ідейні орієнтири, підказує, які принципи й методи мають лягти в основу взаємодії між гілками влади, яким чином слід використовувати юридичні інструменти для збереження екологічного балансу й зміцнення територіальних громад, яким має бути суспільний діалог у контексті конституційної реформи й укріплення судової влади. Його поняття про правосвідомість і правову культуру особливо придатні для формування єдності й солідарності в складні часи, адже наголошують на відповідальності кожного громадянина за долю країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Бігун В. С. Академіку НАН України Ю. С. Шемшученку – 70 років. *Проблеми філософії права*. 2005. С. 390–393.
- [2] Ювіляри України. Події. Імена. Звершення. 2019 – Шемшученко Юрій Сергійович. URL: <https://web.archive.org/web/20220123105921/https://who-is-who.ua/main/page/yuvilyars-2019/47/689>.
- [3] Юрій Сергійович Шемшученко: Біобібліографія / упоряд. і авт. вступ. ст. В. І. Семчик; відп. ред. В. В. Цветков. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 64 с.
- [4] Шемшученко Юрій Сергійович. *Національна академія правових наук України. Довідник*. 2024. С. 172–176.

REFERENCES

- [1] Bigun, V. S. (2005). Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Yu. S. Shemshuchenko turns 70. *Problems of Philosophy of Law*, 390–393.
- [2] Celebrities of Ukraine. Events. Names. Achievements. 2019 – Shemshuchenko Yurii Serhiiiovych. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20220123105921/https://who-is-who.ua/main/page/yuvilyars-2019/47/689>.
- [3] Yurii Serhiiiovych Shemshuchenko: Biobibliography / compiled and introductory article by V. I. Semchyk. In V. V. Tsvetkov (Ed.). Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2000.
- [4] Shemshuchenko Yurii Serhiiiovych. (2024). *Natsionalna akademiia pravovykh nauk Ukrainy. Dovidnyk*, 172–176.

Олександр Васильович Скрипнюк

Доктор юридичних наук, професор
Віцепрезидент НАПрН України
Дійсний член (академік) НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Директор

Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7052-3729>

Oleksandr V. Skrypniuk

Doctor of Law, Professor
Vice President of the NALS of Ukraine
Full Member (Academician) of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70, Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Director

Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
01001, 4, Tryokhsviatitelska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Скрипнюк О. В. Пам'яті людини, фундатора юридичної науки та освіти, громадського діяча. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 276–285.

Suggested Citation: Skrypniuk, O. V. (2025). In Memory of a Man, Founder of Legal Science and Education, Public Activist. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 276–285.

Стаття надійшла / Submitted: 16/04/2025

Доопрацьовано / Revised: 16/05/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

РЕЦЕНЗІЇ

Володимир Андрійович Журавель

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

РЕЦЕНЗІЯ

НА МОНОГРАФІЮ «КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЗБИРАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ», ПІДГОТОВЛЕНУ А. В. КОВАЛЕНКОМ¹

Volodymyr A. Zhuravel

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

REVIEW

TO THE MONOGRAPH «THE FORENSIC DOCTRINE ON THE COLLECTION, EXAMINATION, AND USE OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS» PREPARED BY A. KOVALENKO

Рецензована наукова праця за своїми характером та змістом є комплексним виданням, у якому вперше за часів незалежності України обґрунтовано існування окремого криміналістичного вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні, а також систематизовано, осучаснено й детально викладено основні наукові положення цієї теорії.

Зокрема, у першому розділі роботи автором було опрацьовано генезу вказаного криміналістичного вчення та вдало сформульовано концептуальні методологічні положення щодо об'єкта, предмета й суб'єктів формування цієї сфери знань, її мети, завдань і функцій, сукупності методів наукового пошуку, нормативного, теоретичного й емпіричного підґрунтя, власного понятійно-термінологічного апарату, архітектоніки та місця в системі наукового знання.

Окремої уваги заслуговує запропонований А. В. Коваленком у другому розділі монографії криміналістичний погляд на природу та систему засобів кримінального процесуального доказування, серед яких виокремлено специфічний техніко-, тактико- й методико-криміналістичний інструментарій. Автор розкрив зміст та продемонстрував взаємозв'язок збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні, як складових діяльності доказування,

¹ Коваленко А. В. Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Алерта, 2024. 558 с.

детально висвітлив кримінальні процесуальні й криміналістичні засоби кожної з наведених операцій уповноважених суб'єктів із доказами та їх джерелами.

У третьому розділі роботи достатньо вдало визначено сутність збирання доказів у кримінальному провадженні. А. В. Коваленко продемонстрував, що указана складова доказування містить у собі операції уповноважених осіб із виявлення джерела (носія) доказової інформації та фіксації отриманих від нього відомостей. Автор систематизував криміналістичний інструментарій виявлення доказів, а також істотно оновив традиційні погляди на сутність і класифікацію форм фіксації доказових відомостей та обґрунтував виокремлення 3D-сканування як новітньої наочно-образної форми.

У межах четвертого розділу рецензованої праці розглянуто сутність та криміналістичні засоби дослідження доказів (їх джерел та носіїв). Новаторським слід визнати запропонований підхід до застосування терміну «попереднє дослідження доказів». На думку автора, указана категорія описує практичні дії та когнітивні процеси суб'єктів доказування із ознайомлення з джерелом (носієм) доказової інформації та пізнання її змісту поза межами судового провадження. Виокремлено й обґрунтовано експертне дослідження доказів, яке здійснюється уповноваженими суб'єктами шляхом направлення певних об'єктів для проведення судової експертизи й ознайомлення з її висновками. Крім того, А. В. Коваленко вперше на доктринальному рівні розкрив криміналістичні засоби дослідження доказів у провадженні слідчого судді.

Фінальний розділ монографії присвячено обґрунтуванню розуміння використання доказів як прийняття суб'єктами доказування рішень на основі відповідної доказової інформації. Автор визначив сутність, описав ознаки та класифікував рішення учасників кримінального провадження, а також продемонстрував місце доказів і доказової інформації у психологічному механізмі ухвалення таких вольових актів.

У своїх висновках та пропозиціях А. В. Коваленко спирається на результати опрацювання широкого переліку вітчизняних і зарубіжних доктринальних джерел, актуальної нормативно-правової основи та належної емпіричної бази, зокрема узагальнення думок 272 учених і практиків щодо актуальних проблем кримінального процесуального доказування (респондентами виступили досвідчені слідчі, прокурори, адвокати, судді та науковці). Структура праці є логічною й упорядкованою, виклад думок – чітким і зрозумілим, а сформульовані наукові положення – змістовними й обґрунтованими.

Таким чином, рецензована монографія Артема Володимировича Коваленка «Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні» є вдалою, комплексною та системною науковою працею, яка має виняткове значення для теорії кримінального процесу й криміналістики, а також для практики доказової діяльності у вітчизняному кримінальному судочинстві. Викладені в роботі положення, рекомендації й висновки становлять значний науковий інтерес та заслуговують на увагу вчених, аспіран-

тів (ад'юнктів), здобувачів вищої освіти, співробітників органів досудового розслідування, прокурорів, адвокатів і суддів.

Володимир Андрійович Журавель

Доктор юридичних наук, професор

Президент НАПрН України

Дійсний член (академік) НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Volodymyr A. Zhuravel

Doctor of Law, Professor

President of the NALS of Ukraine

Full Member (Academician) of the NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70, Hryhorii Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Журавель В. А. Рецензія на монографію «Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні», підготовлену А. В. Коваленком. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 286–288.

Suggested Citation: Zhuravel, V. A. (2025). Review to the Monograph «The Forensic Doctrine on the Collection, Examination and USE of Evidence in Criminal Proceedings» Prepared by A. Kovalenko. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 286–288.

Рецензія надійшла / Submitted: 15/05/2025

Доопрацьовано / Revised: 15/06/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

Юлія Миколаївна Черноус

*Кафедра криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ
Київ, Україна*

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЮЛЕНЕВА СЕРГІЯ АНАТОЛІЙОВИЧА
«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ РЕЙДЕРСТВОМ»¹**

Iuliia M. Chornous

*Department of Criminology and Forensic Medicine
National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine*

**REVIEW OF A MONOGRAPHIC STUDY
TYULENEVA SERHIA ANATOLIYOVYCHA
«THEORETICAL AND PRACTICAL FUNDAMENTALS
OF CRIMINALISTIC ASSURANCE OF THE INVESTIGATION
OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO RAIDING»**

В умовах тривалої економічної нестабільності в Україні особливої ваги набуває завдання формування передумов для стійкого економічного зростання, укріплення фінансової системи держави та стимулювання зацікавленості іноземних інвесторів. Досягнення таких цілей неможливе без гарантій правової безпеки бізнесу та охорони права власності. Важливою складовою цього процесу є ефективне застосування кримінально-правових інструментів. Однак серйозною загрозою для національної економіки, інвестиційної привабливості й функціонування суб'єктів господарювання залишається рейдерство.

Рейдерство на території України набуло свого поширення наприкінці ХХ століття. Протягом наступних п'ятнадцяти років відбувалась еволюція його механізму, типових форм учинення, приховування тощо, створюючи при цьому серйозну загрозу інтересам суб'єктів господарювання, добросовісній конкуренції та свободі підприємницької діяльності.

Держава, правоохоронні органи та неурядові організації почали звертати увагу на важливість подолання рейдерства та пов'язаних із ним діянь ще з 2006 року. У 2013 році відбулася криміналізація нових «антирейдерських» статей (205–1

¹ Тюленев С. А. Теоретичні та практичні основи криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством : монографія / за заг. ред. В. О. Гусевої. Харків : Право, 2025. 406 с.

та 206–2), а в 2016 році внесено зміни до Кримінального кодексу, зокрема, доповнено ст. 206, якою криміналізовано протидію господарській діяльності. Проте, попри вжиті заходи, кількість фактів учинення рейдерства стрімко зростає у 2014–2020 роках, а у 2021 році це явище набуло ще більшого поширення. Тому питання протидії рейдерству, включаючи кримінально-правові механізми, залишаються актуальними, однак ефективними вони можуть бути лише за умови їх належного наукового обґрунтування. Передусім це стосується визначення поняття та сутності рейдерства, яке є комплексним явищем, які й досі залишаються предметом дискусій у наукових колах. Відсутність законодавчого визначення цього поняття ускладнює як його правозастосування, так і розроблення державної політики у сфері протидії рейдерським схемам. Наприклад, у Постанові Кабінету Міністрів України від 29.11.2006 № 1673 рейдерство розглядається в контексті зловживань на ринку цінних паперів, тоді як в Указі Президента України від 19.03.2014 № 313/2014 воно визначається як незаконне поглинання та захоплення підприємств із позбавленням їхнього права власності.

Проблема ускладнюється трансформацією форм рейдерства: від відвертого фізичного захоплення до більш витончених «інтелектуалізованих» схем, що базуються на юридичних маніпуляціях, підроблених документах та зловживанні реєстраційними процедурами. У цьому контексті наукова праця С. А. Тюленєва «Теоретичні та практичні основи криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством» є вкрай актуальною. Вона є комплексним дослідженням, у межах якого здійснено ґрунтовний аналіз феномена рейдерства як загрози економічній безпеці держави, сформульовано засади криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень цього виду.

У роботі проведено системний аналіз наукових джерел і правозастосовної практики з метою обґрунтування ефективної криміналістичної моделі протидії рейдерству. Видання складається із чотирьох розділів. Монографія поєднує доктринальні підходи та результати вивчення практики досудового розслідування й судового розгляду справ рейдерської спрямованості.

У першому розділі «Загальна характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством» на підставі вивчення й узагальнення положень цивільного, господарського, господарського процесуального, кримінального та кримінального процесуального законодавства розроблено та визначено загальну характеристику кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Насамперед автором з'ясовано правові засади захисту прав суб'єктів господарювання. Обґрунтовано, що більшість із них гарантує можливість судового захисту прав суб'єктів господарювання, однак законодавчо закріплена й можливість звернення до альтернативних форм захисту. Автором визначено апробовані неюрисдикційні форми захисту прав суб'єктів господарювання, серед яких: арбітраж, медіація, переговори, онлайн-арбітраж, платформи посередництва, подання скарг до Офісу протидії рейдерству та ін.

Застосування системного підходу до вивчення теоретичних праць дозволило узагальнити, що представники наук кримінально-правового циклу приділяють ґрунтовну увагу кримінально-правовим, кримінологічним і криміналістичним характеристикам кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством. Разом із цим, автором слушно констатовано, що дотепер видові й групові, зокрема спеціальні міжвидові криміналістичні методики розслідування групи кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, не розроблено.

С. А. Тюленев також визначив, що механізм злочинної діяльності рейдерів вирізняється складністю та багатовимірністю, оскільки проявляється через сукупність різнопланових кримінальних правопорушень, які нерідко набувають вигляду цілісних злочинних технологій. У межах криміналістичного пізнання діяльності рейдерів запропоновано виокремлювати так званий видовий механізм злочинної діяльності, під яким відповідно до позиції автора слід розуміти структурно організований порядок взаємодії криміналістично значущих елементів протиправної діяльності окремого рейдера або групи осіб, які діють у межах рейдерської стратегії. Цей механізм формується під впливом об'єкта та предмета злочинного посягання, відображає реальні прояви злочинної активності та складається з низки елементів, кожен із яких є носієм потенційно важливої криміналістичної інформації.

Розділ 2 «Структура та елементи методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством» присвячено визначенню типових елементів механізму кримінальних правопорушень цього виду. Зокрема, автором проведено типізацію сучасних підходів до класифікації та визначення структури окремих криміналістичних методик. Автором детально на підставі аналізу правозастосовної практики охарактеризовано елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із протиправним поглинанням і захопленням підприємств, сільськогосподарських земель, порушенням прав їхніх законних власників, розкрито засади побудови криміналістичних метод і надано характеристику методам вивчення слідчої практики й принципам побудови методик розслідування кримінальних правопорушень досліджуваного виду. Також визначено типові способи їх учинення, особливості особи злочинця, обставини скоєння, а також досліджено об'єкти посягання – підприємства, корпоративні права, сільськогосподарські землі.

У Розділі 3 «Організаційно-тактичні засади розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством» визначено типові слідчі ситуації, алгоритми процесуальних дій на початковому і наступному етапах розслідування, особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, охарактеризовано особливості використання спеціальних знань. Аргументовано необхідність диференціації стадій досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерськими посяганнями, зокрема через поділ процесу на початкову та подальшу фази. Здійснено типізацію слідчих ситуацій, що притаманні кожній із цих фаз.

Проведений аналіз слідчої практики показав, що на ранньому етапі розслідування можуть виникати два основні сценарії: перший – коли вже є дані про готування до злочину та встановлено потенційних учасників, і другий – коли рейдерство вже мало місце, але осіб, причетних до його організації чи реалізації, ще не ідентифіковано. У подальшому ж слідстві, з моменту повідомлення про підозру, події розгортаються залежно від поведінки фігуранта: чи він визнає свою вину й співпрацює з органами досудового розслідування, чи відмовляється це робити, заперечуючи будь-яку причетність.

На підставі узагальнення матеріалів кримінальних проваджень визначено, що подальший перебіг розслідування часто ускладнюється низкою типових ситуацій: 1) встановлено не всіх співучасників злочинної групи; 2) частина співучасників ухиляється від слідства; 3) окремі дії рейдерської схеми реалізовані невстановленими особами; 4) виявлені учасники визнають провину та співпрацюють зі слідством.

Особливу увагу приділено аналізу питань організації та планування розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень. Ураховуючи складність структури рейдерських злочинів, їх багатоскладовість, високий рівень координації між виконавцями, участь організованих груп та протидію з боку правопорушників, розслідування таких діянь вимагає належної координації, планування й командної роботи. Цей процес охоплює не лише оперативну діяльність слідчих і працівників БЕБу, а й передбачає активну участь працівників територіальних органів, відповідальних за узгодження дій на місцях.

З'ясовано, що планування досудового розслідування полягає у формуванні чітких програм і алгоритмів дій, які визначають послідовність процесуальних заходів (у т.ч. негласних), спрямованих на збирання доказової інформації та з'ясування істотних для справи обставин. Такий підхід дозволяє підвищити ефективність і оперативність слідства, активізує роботу слідчо-оперативних груп та сприяє досягненню цілей кримінального провадження в умовах високої складності та латентності досліджуваної категорії злочинів.

У Розділі 4 «Окремі аспекти розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством» проаналізовано особливості техніко-криміналістичного забезпечення розслідування, шляхи відшкодування шкоди, спричиненої потерпілим та апробовані підходи до виявлення умов, що сприяють вчиненню злочинів рейдерської спрямованості. Автор окреслив шляхи вдосконалення нормативно-правових положень, зокрема кримінального та кримінального процесуального законодавства, а також методичного супроводу слідчої практики.

У цій монографії комплексно висвітлено широкий спектр актуальних проблем криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством, що постають перед державою, правоохоронною системою, суб'єктами господарювання. Загалом монографія є ґрунтовним і актуальним науковим дослідженням, яке поглиблює криміналістичну доктрину щодо розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством.

Представлені теоретичні узагальнення та прикладні висновки спрямовані на забезпечення ефективного розслідування. Результати дослідження мають значну наукову та прикладну цінність і можуть бути корисними для представників органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів, науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто зацікавлений у розвитку правової системи України в умовах трансформації, провадить професійну діяльність щодо підготовки правників.

Юлія Миколаївна Черноус

Доктор юридичних наук, професор

Професор кафедри криміналістики та судової медицини

Національна академія внутрішніх справ

03035, пл. Солом'янська, 1, Київ, Україна

Iuliia M. Chornous

Doctor of Law, Professor

Department of Criminology and Forensic Medicine

National Academy of Internal Affairs

03035, 1, Solomyanska Sq., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Черноус Ю. М. Рецензія на монографічне дослідження Тюленева Сергія Анатолійовича «Теоретичні та практичні основи криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із рейдерством». *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №2. С. 289–293.

Suggested Citation: Chornous, Iu.M. (2025). Review of a Monographic Study Tyuleneva Serhia Anatoliyovycha «Theoretical and Practical Fundamentals of Criminalistic Assurance of the Investigation of Criminal Offenses Related to Raiding». *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(2), 289–293.

Рецензія надійшла / Submitted: 13/05/2025

Доопрацьовано / Revised: 13/06/2025

Схвалено до друку / Accepted: 30/06/2025

Для нотаток

**Journal
of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine**

Volume 32, Issue 2
2025

Responsible for the release of *V. Zhuravel*

Articles are published in author's version

Signed to the print with the original layout 30.06.2025.
Format 70×100/16. Offset paper. Headset Times.
Mind. print. ark. 23,9. Acc. publ. ark. 20. Edition of 100 copies.

"Publishing House "Pravo" LLC
11/2 Kharkiv Divisions St., Kharkiv, Ukraine
For correspondence: P.O. Box 822, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
e-mail for authors: verstka@pravo-izdat.com.ua
e-mail for orders: sales@pravo-izdat.com.ua

Certificate of registration of the subject of publishing
in the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 8024 dated 05.12.2023

Produced in the printing house of «PROMART» LLC,
St. Vesnina, 12, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel. (057) 717-25-44
Certificate of registration of the subject of the publishing business
to the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 5748 dated 06.11.2017

Вісник
Національної академії
правових наук України

Том 32, № 2
2025

Відповідальний за випуск *В. А. Журавель*

Статті друкуються в авторській редакції

Підписано до друку з оригінал-макета 30.06.2025.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 23,9. Обл.-вид. арк. 20. Тираж 100 прим.

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017